

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС НАУЧНО-РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Журнал 15.01.1999 жылдан
бастап шығады.
Токсан сайын шығады.

Журнал издаётся с 15.01.1999г.
Выходит ежеквартально.

Қазақстан Республикасының
Ақпарат және қоғамдық келісім
министрілігінде тіркелген
Тіркелу номері: 583-Ж
Тіркелу күні: 20 ақпан 1999ж.,
Астана қ.

Құрылтайшысы: Д.А.Қонаев
атындағы Университет
Максаты мен міндеттері:
университет және басқа да оқу
орындарының профессорлары –
оқытушыларының, тәжірибелі
қызметкерлердің ғылыми мақа-
лаларын жарыққа шығару.

Зарегистрирован в Министерстве
информации и общественного
согласия Республики Казахстан.

Регистрационный номер:
583-Ж.

Дата регистрации: 20 февраля
1999 г., г.Астана.

Учредитель: Университет
им. Д.А.Кунаева.

Цель и задачи: публикация
научных статей профессорско-
преподавательского состава уни-
верситета, других учебных
заведений, а также практических
работников.

~~~~~  
**Мекен жайымыз:**

Алматы қ., Құрманғазы, 107.  
**Телефоны:** 8 (327) 292-98-77,  
292-60-34

**Наш адрес:**

г.Алматы, ул.Курманғазы, 107.  
**Телефон:** 8 (327) 292-98-77,  
292-60-34  
~~~~~

Автономов А.С. – заведующий сектором сравнительного
правоведения Института государства и права Российской Академии
наук, доктор юридических наук, профессор (г.Москва, Российская
Федерация).

Булекбаев С.Б. – доктор философских наук, профессор, проректор
Казахского Университета международных отношений и мировых
языков им.Абылай хана.

Ерали А.К. – доктор экономических наук, профессор Казахского
национального технического университета имени К.И. Сатпаева.

Жумагулов К.Т. – доктор исторических наук, профессор, заведующий
кафедрой КазНУ имени аль-Фараби.

Койгельдиев М.К. – доктор исторических наук, профессор,
заведующий кафедрой КазНПУ им.Абая.

Копбаев О.К. – доктор юридических наук, профессор, ректор
Университета имени Д.А. Кунаева. Председатель Совета.

Кунаев Э.А. – президент международного фонда им.Д.А. Кунаева.

Алибаева Г.А. – проректор по научно-исследовательской работе
Университета имени Д.А. Кунаева, доктор юридических наук,
заместитель председателя Совета, главный редактор.

Рогов И.И. – доктор юридических наук, профессор, председатель
Конституционного Совета Республики Казахстан.

Сабденов О.С. – доктор экономических наук, профессор, директор
института экономики Министерства образования и науки Республики
Казахстан.

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА НАУЧНО-РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Айтхожин К.К. – доктор юридических наук, профессор, заведующий
кафедрой конституционного и международного права Университета
имени Д.А.Кунаева.

Алиева М.Б. – кандидат филологических наук, доцент, заведующий
кафедрой общеобразовательных дисциплин Университета имени Д.А.
Кунаева.

Гинзбург А.Я. – кандидат юридических наук, профессор кафедры
уголовного права, криминалистики и правоохранительной
деятельности Университета имени Д.А. Кунаева.

Дуйсебекова К.С. – кандидат физико-математических наук, доцент,
заведующая кафедрой экономики и бизнеса Университета имени Д.А.
Кунаева.

Жайлин Г.А. – кандидат юридических наук, профессор, кафедры
гражданско-правовых дисциплин Университета имени Д.А. Кунаева.

Мауленов К.С. – доктор юридических наук, профессор Международного
университета информационных технологий .

Утибаев Г.К. – доктор юридических наук, профессор кафедры
уголовного права, криминалистики и правоохранительной
деятельности Университета имени Д.А. Кунаева.

Терликбаев К.Т. – кандидат юридических наук, заведующий
кафедрой уголовного права, криминалистики и правоохранительной
деятельности Университета имени Д.А. Кунаева.

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА, КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО, АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО

Ағдарбеков Т.А. Құқықты материалистік түсінудің негіздері туралы ғылыми теориялық пікірлер.....	5
Ағдарбеков Т.А., Иманбекова М. Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат концепциясы бойынша биліктің үш тармағының қызметтерін жетілдіру туралы ұсыныстар.....	10
Алибаева Г.А. О принятии актов управления в Казахстане	15
Калиева Г.С. Государственное регулирование предпринимательской деятельности в Республике Казахстан.....	19

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Абдуллина Л.М. Право на свободу и личную неприкосновенность.....	25
---	----

УГОЛОВНОЕ ПРАВО, УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС, КРИМИНАЛИСТИКА

Бүйтекұлы Қазыбек Би. Некоторые аспекты реализации криминологической политики защиты населения от наркотизации	34
Бүйтекұлы Қазыбек Би. О виктимологической профилактике незаконного распространения наркотических средств или психотропных веществ.....	40
Калкаева Н.Б. Қылмыстылықпен күрес жүргізу тиімділігінің өзекті мәселелері ...	45

ЭКОНОМИКА

Бекбаева М.К. Коммерциялық банктердің несиелік портфелін жетілдіру мәселелері	52
Белгожаева Ш.Д. Использование средств информационных технологий при обучении курса правовая информатика	56
Джаксынқаева Н.Т. Қазақстан Республикасында инновациялық қызметті мемлекеттік қаржыландыру	62
Досманбетова А.С. Методические подходы оценки интеллектуального капитала в казахстанских компаниях	71
Карибжанов О.М., Омарбаева П.З., Рыскелдиева А. Инновационные аспекты бюджетирования и эффективности функционирования, развития логистической инфраструктуры в цепи поставок грузов.....	80
Карибжанов О.М., Омарбаева П.З. Учетно-инновационные аспекты развития логистических транспортных структур в цепи поставок грузов в регионах Казахстана	89
Куандықов Г.А. Жанама салықтың салық жүйесіндегі ролі	98
Макишева Ж.А. Правовые аспекты бухгалтерского учета и финансовой отчетности в Республике Казахстан	104
Макишева Ж.А., Сатымбаева Л.Е. Роль управленческого учета в инновационном бизнесе	113
Масабаева А.М. Қазақстан Республикасында бағалы қағаздар нарығының даму болашағы	121
Масабаева А.М. Қазақстан Республикасындағы бағалы қағаздардың экономикалық мәні	125
Нұрымбетова Б.И. Банктік кредит портфелін қалыптастыру және бақылау.....	129

Отебекова А.К. Приоритетные направления развития агропромышленного маркетинга	136
Салимбаева Р.О. Проблемы становления и развития казахстанского рынка образовательных услуг.....	142
Сембиева Л.М. Государственные внебюджетные фонды, отдельные аспекты их функционирования	151

ПСИХОЛОГИЯ

ФИЛОЛОГИЯ

Адилова Г.А. Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі үйлену және құда түсу дәстүрлеріне байланысты пайда болған этнографизмдер.....	163
Адилова Г.А. Этнографизмдердің тарихи тамырлары және олардың зерттелуі.....	174
Асанова Ж.Е. Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі лексикалық ерекшеліктері	184
Сатова А.К. Исследование развития когнитивных способностей у магистрантов юридических специальностей.....	189

Трибуна Молодого Ученого

Ажакбаров А.А. Қылмысқа қатысушылардың жауаптылығы	194
Зульярова З.М. Современные проблемы обязательства в гражданском праве Республики Казахстан.....	201
Ибраимов Е.Б. Қазақстан Республикасының қылмыстық саясатының өзіндік бағыттары.....	205
Иванова И.Л. О научных концепциях государственного регулирования экономики и предпринимательства	212
Ильхамджанов Б.И. Некоторые проблемы международного терроризма в Казахстане	228
Ирkitбаева Г.Т. Ұрықтық қатынастар жүйесіндегі инвестициялық компаниялардың дамуы	237
Қамза З.Б. Проблемы усыновления (удочерения) ребенка в Республике Казахстан и других зарубежных стран.....	243
Косжанова Н. Қазақстан Республикасының экономикасының индустриалды-инновациялық өндірісті жетілдіру проблемалары.....	251
Мулкеманова С. Қазіргі таңда Қазақстандағы жеке айыптау істері бойынша іс жүргізудің маңызы	256
Токаева В. Салықтардың экономикалық мүдделерге әсерін азайту жолдары.....	261

**-ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА -
- КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО -
- АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО -**

---

*Ағдарбеков Т.А. з.ғ.д.,
Мемлекеттік-құқықтық пәндер
кафедрасының профессоры
Қ.А. Ясави атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті*

**Құқықты материалистік түсінудің негіздері туралы
ғылыми теориялық пікірлер**

Осы уақытқа дейін, ғалым заңгерлердің пікірлері бойынша, марксизмді қоғамның дамуына сай келетін теория екенінедігіне күмән келтірмегеніміз анық. Ал қазіргі кездегі қоғам дамуының талаптарына қарай, құқық туралы маркстік теорияны өз мәнінде түсінуге көңіл аударайық. Құқық туралы материалистік теорияны түсінбеушілік 16 шілдедегі 1938 жылы болған Бүкілодақтық « мемлекет және құқық» туралы жиналыстан басталады, онда ағашқы рет А.Я.Вышинский құқықты шын мәніндегі маркстік теория бойынша түсінбей, позитивистік бағытқа бұрып жіберді. Оның ұсынысы бойынша, құқық-үстем таптың еркін көрсететін тәртіп жолдарының жиынтығы және мемлекетпен санкция берілген, заңмен белгіленген әдетпен бірігіп өмір сүру тәртібі деген [1, с 84].

Маркстік теориядағы құқықтың түсінігіне теріс бағытта анықтама беру 1980 жылдарға дейін кеңестік заң ғылымдарына арналған әдебиеттерде қолдау тауып үстемдікте болды. Соның тікелей ықпалы, Сталиндік режимге әкеліп соқтырды, оған қарсылық білдірген мемлекеттік қайраткерлер жауапқа тартылып, халық жауы аталып, түрмелерге қамалды. Оппортунизм, троцкизм, бухариншылдармен күрес жүргізуді желеу етіп, 1930 жылы құқық туралы ғылыми еңбек жазғандар жауапқа тартылып, ең жоғарғы жазалар қолданылды. Сондықтан, кеңес үкіметі кезіндегі ғалымдар, марксизм теориясындағы құқықтың түсінігін жөндеу үшін, әкімшілік-командалық басқару саясатына қарсы тұруға мүмкіндік берілмегенін ескеруіміз қажет.

Мақсатымыз, марксизмдегі құқық түсінігін анықтап қате пікірлерге қарсы, қазіргі кездегі ғалымдардың ғылыми теориялық пікірлеріне мән беріп түсіну және бостандығымен сипатталатын ғылыми ізденістерге жолдың ашығында, маркстік құқық туралы теорияны терең зерттеп, оның өмірге тиімді жағы мен

жетімсіздігін біліп түсіну және құқықтық ғылымдағы ақтаңдақтарды жоюға ұмтылыс жасау болып табылады. Себебі, соған байланысты бүгінгі заң ғылымдарына тиісті пәндер, құқық теориясы мен саяси құқықтық ілімдер тарихының ұтатыны сөзсіз.

Марксизмнің негізін салушылардың құқық туралы арнайы еңбектері болмағандықтан, біздің ойымызша, құқық туралы әртүрлі теріс ұғымдардың пайда болғандығы анық.

Белгілі ғалым В.М.Сырыхтың пікірінше, материалистік құқықты түсінуге мынандай жағдайларды білудің қажет екендігін сипаттайды: 1) Экономикалық қатынастардың өз құқықтары барлығын, тұтас қатынастар сыяқты объективті және адамдардың еркінен тәуелді емес екендігін; 2) объективтік құқық экономикалық қатынастардың нысанын қалыптстыратынын, ал оның негізгі белгісіне сондай кездер, теңдік, бір-біріне тәуелділік, эквиваленттік және келісім шарт екендігін; 3) объективтік құқық көріністе болады, позитивтік құқық нысанына санкция беріледі, қоғамды сақтауға және дамытуға өдіріс құралдарының жеке меншіктілікке негізделген және бір-бірінен жекешеленген эгоистік идивидумнан тұратын арнайы әрекет жолымен көрінеді; 4) позитивтік құқық, мемлекетпен не басқа құқық субъектісімен белгіленген жиынтық ретінде түсіндіріледі, бір-біріне тәуелділік, эквиваленттік, жалпыға бірдейлік, сонымен бірге заңды жауапкершілік бағытында әрекет етеді; 5) позитивтік құқық нормаларының біреуінде бір құқық белгісі болмаса, оның айналдырылған нысанын көрсетеді, заң шығарудағы жетімсіздік құқыққа жатпайды; 6) позитивтік құқық жекеше және көпшілік құқыққа бөлінеді; 7) позитивтік жекеше құқық тікелей объективті құқыққа санкция береді және өзінің қайнар көздеріне, мемлекеттің нормативті-құқықтық актілерін және жекелеген құқықтық актілерді қосып алады; 8) позитивті көпшілік құқық тек мемлекеттің заңды шығармашылық нәтижесі және позитивтік құқықтың сыртында өмір сүре алмайды; 9) позитивтік құқық әлеуметтік-экономикалық жүйе арқылы объективтік құқыққа жанамалайды [2, с. 187-188].

Көптеген ғалымдар, құқықты материалистік түсінуде, заң әдебиеттеріндегі ережелерге сәйкес, құқықтың қамтамасыз етілуін, қоғамның экономикалық-материальдық қатынастармен байланыстырады: құқықтық қатынастар өз-өзінен түсіндірілуі мүмкін емес, солай айтылатын, адам баласы рухының жалпы дамуында да емес, олар өмірлік қатынастардың материальдық негізінде жатыр. Дегенмен, тәжірибеде көрінбей қалатын, сондай қағидалы ереже, соған байланысты экономикалық қатынастар өздері, өзінде өз құқығын ұстайды. Соған орай, құқық пен экономиканың байланыстылығы К.Маркстің «Экономические рукописи» деген еңбегінде жан-жақты зерттелген.

Маркстің ойынша, айырбас дегеніміз, экономикалық мазмұндағы заңды нысан. Мұнда айырбасты сипаттағанда, қоғамдық экономикалық қатынастардағы меншік иесінің мүлкі ретінде «во внимание принимается только определенные формы, - а это есть экономическое определение, такое определение, в котором индивиды находятся друг с

другом в отношении общения»; 10) Бұл қатынастардың негізі субъектілерінің теңдігін құрайды.

«Что же касается содержания (процесса обмена), существующего вне акта обмена то этим содержанием, находящимся за пределами экономического определения формы, может быть лишь: 1) природная особенность обмениваемого товара; 2) особая природная потребность обменивающихся, или –если связать то и другое вместе-различная потребительная стоимость товаров» -деген [2, стр. 188].

Сонымен, К.Маркс тікелей біржақты түрде, айырбас нысанының мазмұнынан айырып көрсетеді және сол ойын дамыта отырып, айтылған әрбір айырбас компоненттерінің ерекшеліктеріне толық түрде сипаттама береді.

Айырбасқа кіретін мүліктер оған берілген табиғи ерекшеліктерімен белгіленеді және әрі қарай оларды мүлік ретінде адамның сол не басқа қажеттілігін қанағаттандыруға сай болу қабілеттілігіне бейімдейді.

Айырбастың экономикалық мазмұны, анықтама бойынша тек мүліктің меншік иелері арқылы іс жүзіне асырылады. Бірақ меншік иелерінің болуы өз-өзінен айырбастау актісінің толығымен, берілген қоғамның экономикалық мазмұнына сай болуына кепілдік бермейді. Сонымен қатар, айырбасқа қатынасушылар түкті де білмейді, тіпті оның мазмұны жөнінде де болжамайды. Айырбасқа қатысқан меншік иелерінің эгоисттік мүдделерін қанағаттандыру үшін жасалады.

К.Маркстің пікірінше, айырбас жасау «Экономикалық анықтама» онда адамдар бір-бірімен қарым-қатынаста болады. Қарым-қатынастың мәні сонда, «Субъекты отношения, обменивающиеся, выступающие в одном и том же определении: предметы их обмена, меновые стоимости, эквиваленты которые не только равны, но и категорический должны быть равны и принимаются за равные; наконец, самый акт обмена, опосредование, в силу которого как раз и выступают как обменивающиеся, как равные, а их объекты – как эквиваленты, так равные» [2, стр. 188].

Сонымен айырбастың өз мазмұнына және қоғамдық бөлу қатынасының мазмұнына сай болу үшін, нысан 4 түрлі міндетті түрдегі қажетті талаптарды алдын ала белгілейді: 1) Өзара тәуелділік; 2)мүлік айырбастаушы, меншік иелерінің теңдігі; 3) айырбастың эквиваленттігі ; 4) Келісім-шарт мүлік айырбастаушылардың еркін бекітетін нысан ретінде, олардың мүлік айырбастау туралы келіскен шешімдері, олармен эквиваленттілікті мойындағандығы. Келісімге келу, тек мүлік иелерінің арасында ғана жасалуға мүмкіндігі бар, олар бостандықтағы және бір-біріне тәуелсіз, өздерінің еріктерін келісімде көрсете алады.

Бір-біріне тәуелділік дегеніміз, айырбасқа қатынасушылардың арасында болады, жоғарыда айытпағандай, әрбір қатынасушы өз мақсатын іс-жүзіне асыру кезінде, басқа адамға қызмет жасауға тура келеді, оның мақсатына жетуіндегі құрал ретінде көрінеді. Айырбас

позитивті нәтижемен бітуі мүмкін, тек әрбір қатынасушы өзінің міндетін, басқа адам үшін адал орындаса. Сондықтан Карл Маркс мынанай қорытындыға келеді: «взаимозависимость есть необходимый факт, предполагаемый в качестве естественного условия обмена, но она, как таковая, безразлично для обоих субъектов обмена» [2, стр. 190]. Яғни, ең алдымен айырбасқа қатынасушылардың талаптары екі бағытта көрінеді: айырбасқа түсетін меншік иелерінің теңдігі және берілген келісім-шарттағы олардың теңдік жағдайларының қалай болғандығы.

В.М.Сырыхтың осы туралы айтылған көптеген пікірлерінше, айырбасқа қатынасушылардың мәселесі ең алдымен, меншіктік құқықта, себебі олардың бірінің- бірімен мүліктік дауындағы негізгі принцип құқық болады-адам болу және басқа адамның құқығын сыйлау.

Айырбас нысанының қажетті бөлігіне, айырбасқа түсетін мүліктің эквиваленттілігі талап етіледі. Айырбас, тек сол уақытта жүргізіледі, егер мынадай талапқа сай болса: айырбасқа қатынасушылар, осындай акцияда ештеңе жоғалтпайтынына, және ештеңе алмайтынына, айырбасталған мүліктердің тең бағалылығына, эквиваленттілігіне сенімді болуы. Сонымен бірге, В.М.Сырыхтың айтуы бойынша, айырбастағы эквиваленттік түсінік субъективтік сипатта да болуы мүмкін екендігін айта келіп, соған сай мынадай мысал келтіреді: «Например, американские индейцы ни на иоту не сомневались в эквивалентности обмена золота на железный гвоздь, небольшое зеркало или железный топор» [3].

Айырбасқа түсетін субъектілердің теңдігінен және айырбастайтын мүліктің эквиваленттігінен шығатын айырбастау нысанының төртінші белгісі шығады, оған- келісім-шарт жатады. Бұл нысан, көбірек органикалық жағынан айырбасқа қатынасушылардың келісілген еркіне сай келеді. Себебі, келісім-шарт ерікті нормативтік акт ретінде екі жақтың келісімін бекітеді және ол экономикалық мазмұнға сай және айырбастаудың заңды нысанына сай жасалады. Бұл актіні қоғамның әрекетіндегі нақтылы экономикалық, пәндік-тәжірибелік көрініс ретінде түсінуге болады. Ал, келісім-шарт минимум үш мақсатты шешу үшін қажет: 1) Айырбас жасағаны туралы, қатынасушылардың шын мәніндегі еркін жазып қою; 2) Айырбас объектісінің эквиваленттік сипатын куәландыру; 3) жасалған мәміленің шындығын, сондай қызметтің болғандығын куәландыру, сонымен, пайда болған тікелей заңды фактіге жатады, себебі, ол айырбасқа қатынасушылардың арасындағы барлық келісім шарт бойынша, келіскендігін білдіреді. Яғни, айырбасқа түскен нақтылы заттың түрлері белгіленіп арнайы айырбастау орнында, товар қолдан-қолға беріледі.

Товардың эквивалентті екенін мойындағаннан кейін, оған қатынасушылар тек айырбастауға қарсы кедергілермен ғана күреспей, оған қайталанбас тұрақты сипат береді. Жасалған келісім-шарт

товардың бұрынғы иесіне қайтару мүмкіндігін жойып, ең алдымен, алған товарына иесінің құқығын кепілдейді. Дегенмен, кеісімнің шын мәніндегі болғанын дәлелдеуді қамтамасыз ету өте қыйын болған. Одан шығу үшін, индивидуумының қандай болмасын нысанда құқықтық процедурадан өтуге тура келді. Мысалға, XII таблиц заңы бойынша, сату, сатып алу келісімдері бойынша, мүйізді ірі қараны сатып алу үшін, бес адамды оған куә болуға шақыру міндетті болған. Сонымен қатар, «покупатель, держа в руках кусок меди (поскольку в тот период еще отсутствовали денги) соответствующей стоимости покупаемого товара произносил торжественную формулу, свидетельствующую о его намерении купить соответствующий товар и уплатить его полную стоимость, зтем он ударял металлом о весы и передавал его в качестве покупной цены продавцу. По выполнению зтих формальных процедур договор считался заключенным, и покупатель получал свой товар»[2, стр. 104]. Сонымен құқық, заң шығарушының, заң шығарған кезінде ғана пайда болмай, экономикалық қатынастардың өзімен, бір мезгілде, оның нысаны ретінде пайда болады. Сол жөнінде, Г.Дернбург былай дейді «жизненные отношения несут свою меру и свой порядок в самих себе»[4].

Сонымен объективтік құқықты дұрыс түсінбеудің негізгі себебі, позитивтік құқықта, онда субъектілердің теңсіздігі экономикалық қатынастардан көрінеді, және формальдік теңсіздікпен ауытырылады, ал шын мәніндегі, жұмысшы табының бостандығы индивидуумының формальды бостандығымен теңестіріледі. Мұнда жағдай объективтік сипатта болады, буржуазиялық экономикалық қатынастардан туындайды және тек позитивтік құқықты жетілдіргенмен алып тастау мүмкін емес.

Позитивтік құқықтың объективтік құқықпен сәйкес келмеуінің себебіне, заң шығарушының заңды кепілділікті жасамауынан пайда болады. Позитивтік құқық, көрсетіп қана қоймай санкция береді, бірақ оған жалпыға бірдей маңыздылықты беру үшін көптеген объективтік және субъективтік факторлардың әрекеттеріне қарамай арнайы құқықтық құралды еріксіз құруға тура келгендігін байқаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Вышинский А.Я. Вопросы теории государства и права. М.1949 с 84.
2. К.Маркс. Ф.Эгельс соч. Т. 46 ч.1.с 187-188.
3. В.М.Сырых « Российский ежегодник теории права» № 1. стр. 188-190.
4. Кленнер Г. от природы права к природе права. М. 1988. с.105.

Резюме

В данной статье автор рассматривает взгляды ученых о понятии права в материалистической теории Марксизма.

Summary

This article deals with the author considers sights of scientists about concept of the right of the materialistic theory of Marxism.

---

*Т.Ағдарбеков з.ғ.д.,
Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының профессоры
Қ.А. Ясави атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті*

*М. Иманбекова
заң факультетінің PhD докторанты
Қ.А. Ясави атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті*

Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат концепциясы бойынша биліктің үш тармағының қызметтерін жетілдіру туралы ұсыныстар

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың қолдауымен қабылданған «Қазақстан Республикасының Конституциясына толықтырулар мен өзгертулер кіргізу» туралы 21 май 2007 жылғы N254 заң қазақстандық мемлекет пен қоғамды әрі қарай модернизация жасаудағы прогрессивтік кезең болды.

Соған байланысты саяси реформаларды іс жүзіне асырудағы Конституциялық-құқықтық және ұйымдастырушылық проблемаларға байланысты ғылыми-теориялық пікірлерге, оның ішінде академик Г.Сапарғалиевтің пікірлеріне көңіл аударып, қысқаша сараптама жасайық.

Қазақстан Республикасының 1995 Конституциясында және оғанға дейінгі Конституциялық заңдардың бәрінде мемлекеттік биліктің үшке бөліну принциптерін толық мойындаған. Конституцияның 3 бабының 4 бөлігінде «Республикада мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады»-деп бекітілген. Сонымен бұл бапта көрсетілгендей «Республикада мемлекеттік билік біртұтас» екендігіне ешқандай қарсылық жоқ. Себебі, қандай мемлекетте болмасын барлық мемлекеттік органдар бірғана жүйеге кіреді. Бірақ, Конституцияның 3 бабындағы 4 бөлігі қызмет жасайтын мемлекеттік билік органдарының жүйесіне қарама-қайшы келеді. Себебі, мемлекеттік биліктің бірлігін мойындай отырып, сол үш бөліктегі Конституциялық органдардың сыртта қалдырылып отырғандығы байқалады. Оларға: Президент, Конституциялық Кеңес, прокуратора және Орталық сайлау комиссиясы [1].

Осыған орай, академик Г.Сапарғалиевтің тұжырымдамасына сәйкес қандай болмасын мемлекетте барлық мемлекеттік органдар, жоғарыдан төмен қарай сол бір жүйені құрайды. Ол деген сөз, қандай болмасын мемлекетте барлық мемлекеттік органдар үш бөлікке бөлінген принциптер негізінде ғана құрылады, деген ойды білдірмеуі керек. Тек Қазақстан Республикасының Конституциясы ғана бірінші рет

мемлекеттік билікті үшке бөлу принципін бекітті. Сонымен бірге, осы уақытқа дейін билікті үш бөлікке бөлу жалпыға бірдей мойындалған принципке жатпайтындығын айта кетуіміз керек.

Президент өз статусына байланысты сөзсіз мемлекеттік билік жүйесіне кіреді. Президентсіз Қазақстан Республикасының мемлекеттік билік жүйесін түсінуге болмайды, себебі ол мемлекеттің басшысы ретінде мемлекеттің негізгі ішкі және сыртқы саясатын белгілейді. Соған байланысты, мемлекеттік биліктің барлық үш бөлігі келісімді түрде, қызметтерін қамтамасыз етіледі.

Ал Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі де, жоғарыда көрсетілгендей мемлекеттік билік тармақтарының сыртында көрсетілген. Бірақ, мемлекеттік билік органдарының жүйесіндегі маңызды орган ретінде қызмет жасайды. Конституцияның 71бабы бойынша «2. Конституциялық Кеңестің Төрағасын Республиканың Президенті тағайындайды және дауыс тең бөлінген жағдайда оның дауысы шешуші болып табылады». «6. Конституциялық Кеңестің ұйымдастырылуы мен қызмет Конституциялық заңмен реттеледі»- деп көрсетілген.

Ал сот билігі туралы, ешқандай билікпен - басқарушылық функциясы атқару билігі және басқа мемлекеттік билік құрамына кірмейтіндер жағынан болмауы керек. Себебі, Конституцияның 77бабының 2 бөлігі бойынша «Сот төрелігін іске асыру жөніндегі соттың қызметіне қандай да болсын араласуға жол берілмейді, және ол заң бойынша жауапкершілікке әкеп соғады. Нақты істер бойынша судьялар есеп бермейді». Яғни «билік тармағындағылардың бір-бірімен қарым-қатынастары» туралы Конституциялық ереженің болуы соттың жұмысына кедергі болатындығын айта келіп Конституцияның 4 бабының 3 бөлігін өзгертуді ұсынады.

Мемлекеттің басқару нысаны жөнінде Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы бірнеше баптарды арнайылап көрсетеді. Қазақстан Республикасының Конституциясының 2-ші бабының 1 бөлігінде «1. Қазақстан Республикасы – Президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет». Яғни біртұтас унитарлық мемлекет ретінде жарияланды және президенттік нысан өзгермейді.

Мемлекет құрылым нысаны бойынша, альтернативті концепция ұсынылмайды, өйткені Қазақстанда көптеген ұлттардың топтары болғанымен, олардың қандай болмасын автономия алуға ұмтылмайды, оған қажетті тарихи алғышарттар жоқ.

Ал мемлекеттік басқару нысаны туралы альтернативті концепциялар бар. Олардың кейбіреулері президенттік-парламенттік нысанға, басқалары парламенттік-президенттікке, ал үшіншісі-парламенттік басқаруға өтуді ұсынады.

Мемлекет туралы ғылымда аксиома ретінде мойындалған басқару нысандарына: монархия және республика. Сондықтан, академик Г.Сапарғалиевтің пікірінше Республиканың өзі президенттікке, жартылай президенттікке және парламенттік басқару жүйесіне бөлінетінін айта келіп Қазақстандағы президенттік басқару жүйесінің демократиялық, прогрессивтік потенциалының жоғалмағандығын көрсететін дәлелдердің толық екеніне күмән келтіруге негіз жоқ екендігін ашып айтады.

Қазақстан Республикасының 3 бабының 3 бөлімінде «3.Халық пен мемлекет атынан билік жүргізуге Республика Президентінің, сондай-ақ өзінің Конституциялық өкілеттігі шегінде Парламенттің құқығы бар», ал парламент өзін Конституцияда көрсетілген шегінде ғана болса, Президентке ондай шектеу жоқ. Сондықтан Президент халық атынан әр уақытта сөйлеуге құқылы. Яғни, Конституциядағы 3 бабының 3 бөлігінде Президенттің ролі анық белгіленбеген. Оны Конституциядағы жетімсіздікке жатқызуға болады.

Кейбір ғалымдардың пікірінше унитарлық мемлекетте, бір палаталы Парламент болу керектігін айтады. Ондай пікірдің негізі жоқ екендігін, мынадан байқауға болады: **біріншіден**, қазіргі кездегі унитарлық мемлекеттің барлығында екі палаталы Парламент бар. **Екіншіден** Парламенттің құрлысы мемлекеттік құрылыспен, тіпті байланысы жоқ. Екі палаталы Парламентке қарсы тұрушылардың ойынша, олар мәжілістің заң шығару жұмысына кедергі келтіреді және оның жұмысын Сенат қолдайды, -деген ұғымды ұстанады.

Біздің ойымызша, Парламенттің жұмысына ондай көз-қарас дұрыстыққа жатпайтындығы дәлелдеген Г.Сапарғалиевтің пікірін қолдаймыз. Себебі, баяғыдан беделді ғалымдармен және саясаткерлермен мемлекеттегі заңның маңыздылығы елбасынан бастап қатардағы азаматтармен мойындалған және бағаланған. Заң адамның азаматтың, қоғамның институттарының және мемлекет мекемелерінің статусын белгілейді, олардың құқықтық негізі болып табылады. Сондықтан екі палаталы Парламентте заң жобасы депутаттармен жан жақты талқыланып, нәтижесінде маңызы зор заң қабылданатыны белгілі. Қазақстан Республикасының заң шығарудағы шығармашылық тәжірибесі көрсетілген шындықты дәлейдейді. Яғни, Қазақстан Республикасының екі палаталы құрылымы тарихи сынақтан сүрінбей өткендігін айтуға болады.

Парламенттің мүшелері туралы Г.Сапарғалиев айта келіп, мынандай маңызды сұрақтардың туындайтынын көрсетеді: а) мәжіліс депутаттардың белсенділігінің жетімсіздігі мен мамандықтарының тексерілмейтіндігіне көңіл аударады. Мәжіліс депутаттарының белгілі санына байланысты заң шығару шығармашылығының нәтижесі туралы объективті дәлелдер жоқтығына, әрбір мәжіліс депутаттарының жұмыс

көлемі мен олардың парламенттік мамандық деңгейіне талдау жасайды. Біздің ойымызша, Парламенттің мәжілісінің жұмысын жоғары деңгейге көтеру үшін, оның депутаттарын көбейтуден бастамай, олардың мамандық потенциалын толық пайдалану қажеттігі дәлелді мәселе.

Депутаттармен және оппозициядағы адамдармен Парламенттің өкілеттігінің мемлекеттік механизміндегі рөлі туралы мәселелердің бар екендігіне көз жіберсек, оппозициядағылар Парламенттің рөлі мен орнының тежеліп отырғандығын айтып, оған қосымша өкілеттілік беріп, толық түрде, жоғарғы өкілеттік және заң шығару органы ретінде қызмет етуін ұсынады. Ондай талаптар қоюдың жөнді негізі барлығын Қазақстан Республикасы Конституциясының 61-бабының 6 бөліміне байланысты туындағанын байқаймыз. Онда «Мемлекеттік кірісті қысқартуды немесе мемлекеттік шығысты көбейтуді көздейтін заңдардың жобалары Республика Үкіметінің оң қорытындысы болғанда ғана енгізілуі болуы мүмкін» деп көрсетілген. Яғни, ондай Конституциялық нормалар Парламент депутаттарының статусына қайшы келіп, олардың заң шығару белсенділігін тежейтіні мәлім. Бірақ ондай бөлімнің болуы, Конституцияны қабылдау кезіндегі еліміздің экономикасының төмендігіне байланысты болғандығымен түсіндіруге болады.

Қазіргі кезде, Қазақстанның экономикасының дамуына байланысты, қоғамның қаржылық талабын шешуге мүмкіндік бар. Сондықтан, көрсетілген Конституциялық нормаларды өзгертіп, Үкіметтің депутаттардың заң жобасына, қарсы қорытынды жасауға ерекше құқығы болмауы Конституцияда бекітілуі қажет [2].

Республика Парламенттің тағыда бір жетімсіз жағына – Конституцияның Парламенттің палаталарында заңдарды талқылау құқығының көрсетілмеуі болып табылады. Заңдарды талқылау құқығы мемлекеттің жоғарғы органдарының біреуіне де берілмегенін байқаймыз. Конституция, Конституциялық Кеңеске арнайы түрде заңдарды талқылауға рұқсат берілген. Әсіресе ағымдағы заңдарды талқылауға сұраныс көп. Ал аутентикалық заңдарды талқылау тек Парламент арқылы іс жүзіне асырылады. Тәжірибеде белгілі болғандай арнайы түрде заң нормаларының талқылауы болмағандықтан құқықтық кеңістікті әртүрлі мемлекеттік органдар жағынан конкурсқа түсетін нормалардың толтыру мүмкіндігі туатындығын көреміз. Осы жөнінде Г.Сапарғалиев Конституцияға Парламент Сенатының заңдарды талқылайтын құқық беру жөніндегі қосымша ұсыныс беруді қолдайды [3].

Басылымдардағы пікірлер бойынша, Парламент тек екі функцияны іс жүзіне асырады: **өкілеттік** және **заң шығару**. Мұндай пікірмен келіспей Г.Сапарғалиев өз пікірін ұсынады. Оның ойынша, Парламент азаматтар мен сайланып, халықтың мемлекеттік еркін заң жүзінде Конституцияға сай іс жүзіне асыру үшін керек. Ал Парламенттің

өкілеттілік сипатының өзі оның заң шығарумен басқа да оның функциясын қамтамасыз ететіндігін айта келіп, Парламенттің Конституциялық мойындалуының ғылыми көпшілік белгілеуімен, оның функциясына сәйкес келмейтіндігі көрсетіледі. Мысалы, Қазақстан Республикасы Конституциясының 49 бабының 1 бөлімінде «1. Парламент – Қазақстан Республикасының заң шығару қызметін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғарғы өкілді органы» ретінде бекітеді. Яғни, Парламентте заң шығарудан басқа функциясының жоқтығы көрсетіледі. Осы орайда Парламенттің Конституцияда көрсетілмеген тағы бір функциясына Қазақстан Республикасының тексеру функциясы жатады. Бұл функция кейбір жоғарғы органдардың саясатпен шұғылданатын қызметкерлерін қалыптас- тырумен шұғылданады. Соған байланысты, олардың өкілеттігі мазмұны жағынан бір-біріне таяу, себебі олар басқарушылыққа басқа мемлекеттік қызметкерлерді лайықты таңдау бағыттарымен байланысты. Сонымен, Қазақстан Республикасының Парламентінің қазіргі кездегі негізгі функцияларына Г.Сапарғалиевтің пікірінше 3 функцияны жатқызуға болады:

- 1) Заң шығару функциясы;
- 2) Тексеру функциясы;
- 3) Қалыптастыру функциясымен (таңдау, тағайындау, келісім беру) кейбір жоғарғы органдарды саяси және басқадай жауапты қызметкерлермен толықтыру болып табылады

Г.Сапарғалиевтің Қазақстан Республикасының билік органдарының қызметін жетілдіру туралы пікірлерін есепке алсақ, ұйымдастыруда функциональды және идеологиялық бағытта мемлекеттік механизмді және азаматтық қоғамды жаңа жағдайларда халықтың талаптарын тез арада шешуге мүмкіндік туатындығы белгілі.

Пайдаланылғын әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы.
2. Конституционно – правовые и организационные проблемы реализации политических реформ в условиях модернизации политической системы общества. Алматы 2010ж 5-8 бб
3. Концепция правовой политики Республики Казахстана период с 2010 до 2020 года Алматы, 2009

Резюме

В данной статье в сравнительном плане освещается правовая политика РК по совершенствованию деятельности государственных органов на основе новейших материалов.

Summary

In the given scientific article in the comparative plan the legal policy of the Republic of Kazakhstan on perfection of activity of state structures is considered.

О принятии актов управления в Казахстане

Исполнительная власть в Республике Казахстан – ведущая ветвь в системе единой государственной власти, имеющая универсальный, организующий и распорядительно-правоприменительный характер деятельности, несущая политическую ответственность перед Президентом РК, главное назначение которой состоит в исполнении законов и их реализации методами, предусмотренными законодательством.

Республика Казахстан как современное динамично развивающееся государство невозможно без эффективно функционирующей системы исполнительной власти, с ее актами управления.

Изучение вопросов правотворчества государственных органов основано на ряде теоретических категорий, таких как «компетенция», «правотворческая компетенция», «право на правотворчество», «правовые основания нормотворчества». Представляется необходимым рассмотреть их содержательные характеристики применительно к правотворческой деятельности органов исполнительной власти.

В последнее время, казахстанская правовая наука все больше внимания уделяет рассмотрению и анализу механизма принятия правовых актов, органами исполнительной власти (нормативных правовых актов управления). Это обусловлено тем обстоятельством, что эффективность действия актов управления, в первую очередь зависит от процесса их создания, обобщенно обозначаемого в юридической литературе категорией "нормотворчество" и включающего в себя процесс познания и оценки правовых потребностей общества и государства, формирования и принятия нормативных правовых актов уполномоченными субъектами в рамках соответствующих процедур.

Правовые акты органов исполнительной власти представляют собой волевые властные действия, которые совершаются на основе и во исполнение законов или правовых актов вышестоящих органов управления в процессе организующей исполнительно-распорядительной деятельности и направлены на установление, изменение и прекращение правовых норм или конкретных правоотношений.

Теория правотворчества оперирует понятием «правотворческая компетенция», которое производно от понятия «компетенция государственного органа». Если компетенция органа исполнительной власти представлена комплексом властных полномочий, то нормотворческая компетенция характеризует лишь правотворческое полномочие государственного органа. При этом правотворческое

полномочие представляет собой право издавать (принимать, изменять, отменять) нормативно-правовые акты, непосредственно реализуемое исполнительным органом, который обладает этим правом.

Таким образом, нормотворческая компетенция органа исполнительной власти - это совокупность предметов ведения (сфера общественных отношений), которые в рамках своих полномочий вправе урегулировать данный орган исполнительной власти путем издания (принятия, изменения, отмены) нормативных правовых актов.

Исследование различных подходов ученых к процессу нормотворчества, дает возможность представить его как совокупность установленных законодательством особых административных процедур, используемых аппаратом органов исполнительной власти в ходе принятия нормативных правовых актов управления, в целях наиболее эффективного применения административно-правовых форм в процессе осуществления государственного управления.

Данное определение позволяет говорить о том, что принятие актов управления, т.е. нормотворчество органов исполнительной власти, отличается от административно-юрисдикционной и иной властно-управленческой деятельности, в связи, с чем его можно выделить в отдельный вид административно-процессуального производства - производство по принятию нормативных правовых актов управления. Иначе говоря, нормотворчество, с учетом характера и содержания решаемых вопросов, особенностями управляемого объекта, стадией управленческого процесса можно отнести к организующей исполнительно - распорядительной деятельности исполнительных органов.

Одной из важнейших сторон рассматриваемого процесса, является повышение эффективности воздействия нормативных актов управления на общественные отношения, который может быть осуществлен следующими путями: а) научным обоснованием управленческих решений, которые облакаются в нормы права; б) исключением пробелов в правовом регулировании; в) своевременным доведением нормативных актов до сведения заинтересованных лиц.

Нормотворчество органов исполнительной власти можно считать самостоятельным видом государственного нормотворчества, результатом которого является принятие нормативного правового акта правотворческим органом исполнительной ветви власти. Государственное управление как процесс требует принятия управленческих решений, и нормотворчество органов исполнительной власти направлено на нормативное обеспечение действия закона, то есть на его исполнение.

Право на правотворчество, принадлежащее органу исполнительной власти, - это важнейший элемент его компетенции,

---

характеризующий государственно-властную природу исполнительного органа.

Не останавливаясь на анализе различных трактовок понятия «компетенция государственного органа», существующих в отечественной правовой теории, отметим, что наиболее предпочтительным является понимание компетенции как совокупности предметов ведения и полномочий (прав и обязанностей), которыми государственный орган наделен в отношении данных предметов ведения.

Нормотворчество исполнительных органов представляет собой циклический процесс. При этом внутренние элементы его, всегда выступают как этапы процесса формирования правового акта, характеризующиеся последовательно осуществляемыми, организационно обособленными и тесно связанными между собой действиями субъектов нормотворчества, которые в юридической литературе называют этапами.

Анализ научной литературы позволяет говорить о выделении нескольких этапов производства по принятию нормативных правовых актов органами исполнительной власти, которые целесообразны и с теоретической и прикладной позиции:

- 1) изучение, анализ общественных явлений и процессов, выявление потребности правовой регламентации;
- 2) определение вида органов, субъектов, правомочных издать правовое решение;
- 3) организационно-техническое и финансовое обеспечение разработки проекта нормативного правового акта управления;
- 4) сбор и анализ необходимых материалов и информации;
- 5) разработка концепции проекта нормативного правового акта управления;
- 6) составление текста проекта нормативного правового акта управления;
- 7) согласование проекта акта, его предварительное рассмотрение;
- 8) проведение экспертиз проекта нормативного правового акта управления;
- 9) официальное рассмотрение проекта компетентным органом исполнительной власти (должностным лицом) с соблюдением необходимых процедур (содержащихся в регламенте и т.п.);
- 10) принятие (утверждение) нормативного правового акта управления;
- 11) придание нормативному правовому акту управления юридической силы.

Издание нормативных правовых актов исполнительными органами регулируется совокупностью законов и подзаконных актов, которые можно назвать правовыми основаниями нормотворческой деятельности

(нормотворческой компетенции) органов исполнительной власти. Правовые основания предоставляют нормотворческие полномочия, закрепляя материальное право издания нормативного правового акта, а также регламентируют процедуру реализации этого права – то есть этапы правотворческого процесса.

В процессе осуществления производства по принятию нормативных правовых актов управления каждый его этап организационно обособлен и представляет определенный порядок осуществления юридически значимых, свойственных только данному этапу действий.

Однако, по нашему мнению, отдельные этапы имеют относительно общие признаки, по которым их можно объединить в три отдельные группы:

1) организационно-подготовительные этапы - в рамках этих этапов проводятся необходимые мероприятия по выявлению объективных предпосылок правовой регламентации, по организационно-техническому и финансовому обеспечению, а также сбор информации, требуемой для качественной подготовки проекта;

2) этапы формирования текста проекта акта - непосредственно на них определяются содержательная и формальная стороны проекта нормативного правового акта управления;

3) этапы издания нормативного правового акта управления - на этих этапах в рамках установленных законодательством процедур осуществляется согласование проекта нормативного правового акта управления, проводится его юридическая (и иные виды) экспертиза, происходит выражение мнения субъекта нормотворчества, придание этому мнению юридической силы и доведение его до непосредственных исполнителей.

Ослабление внутренних связей между этапами, ненадлежащее выполнение правил и процедур отдельных этапов или отсутствие какого-либо из этапов может привести к созданию нормативных правовых актов управления, имеющих недостатки либо по форме, либо по содержанию. Это подтверждает тезис о последовательности, взаимосвязи, взаимозависимости всех этапов производства по принятию нормативных правовых актов управления.

Каждый этап занимает определенное место в процессе нормотворчества, и нарушение последовательности этапов существенным образом влияет на его эффективность и своевременность.

Представляется, что следование указанным этапам производства по принятию нормативных правовых актов управления позволяет соблюдать внешние рамки движения нормативного правового акта - от возникновения его идеи до вступления в законную силу. Кроме того, принятие актов управления - это еще и содержательный функционально-

---

позитивный процесс, призванный наполнять нормы и нормативные правовые акты управления определенным содержанием и духом права. Достижению данной цели служат также принципы производства по принятию нормативных правовых актов управления, которые создают его прочный фундамент и способствуют выработке правильной долгосрочной и краткосрочной правовой позиции.

Таким образом, с содержательной стороны производство по принятию нормативных правовых актов органами исполнительной власти можно представить как совокупность трех логически взаимосвязанных групп этапов, при выполнении которых определяющее значение принадлежит точности, согласованности и последовательности действий аппарата соответствующего органа исполнительной власти.

Түйін

Бұл мақала мемлекеттік органдардың құқықшығармашылығы мәселелеріне, сонымен қатар атқарушы билік органдарының нормативтік құқықтық актілерді қабылдау бойынша өндіріс сатыларын талдауына арналған.

Summary

This article is about studying questions of law-making of public organs, and also is about the analysis of production phases on the acceptance of normative legal acts by executive bodies.

*Калиева Г.С.
к.ю.н., и.о. доцента
КазНПУ имени Абая*

Государственное регулирование предпринимательской деятельности в Республике Казахстан

Государственное регулирование предпринимательской деятельности в Республике Казахстан осуществляется через следующие основные формы: 1)экономическую (налоговое регулирование, таможенное регулирование и валютное регулирование); 2)организационную (учет субъектов предпринимательской деятельности, лицензирование, техническое регулирование, защита прав потребителей и т.д.); 3)правовую (издание нормативно-правовых актов, регулирующих предпринимательскую деятельность).

Цель государственного регулирования – обеспечение реализации и защита публичных интересов, таких как оборона и безопасность государства, защита прав и свобод человека и гражданина, охрана окружающей среды. Без государственного вмешательства в экономику

невозможно обеспечить гарантии прав и свобод человека и гражданина, закрепленных конституцией РК.

В.В.Лаптев и С.С.Занковский подчеркивают, что государственное регулирование представляет собой совокупность мер экономического, правового и организационного воздействия на экономику, в том числе путем государственной поддержки и защиты субъектов предпринимательской деятельности, а также государственного контроля за соблюдением требований законодательства субъектами такой деятельности [1, с.343].

Заслуживают внимания и другие подходы к определению понятия государственного регулирования предпринимательской деятельности. Например, Е.П.Губин определяет государственное регулирование как деятельность государства в лице его органов, направленную на реализацию государственной экономической политики с использованием специальных средств, форм и методов [2, с.397].

Как отмечает С.П.Мороз налоговое регулирование предпринимательских отношений проявляется одновременно как деятельность государства по обеспечению полноты поступлений в бюджет налогов и других обязательных платежей, так и деятельность государства по предоставлению различных льгот и преференций в целях устойчивого экономического роста [3, с.87].

Хотелось бы отметить, что с принятием нового Налогового Кодекса, вступившего в силу с 1 января 2009 года, с целью снятия административного бремени для предпринимателей Казахстана были предприняты следующие шаги. Это следующее:

- сокращение форм налоговой отчетности;
- реформирование корпоративного подоходного налога (ранее составлял 30 %, а на данный момент – 20 %);
- упрощение порядка получения инвестиционных налоговых преференций;
- самостоятельное применение налогоплательщиком льготной нормы без получения разрешения, предусматривается заключение контракта с комитетом по инвестициям;
- увеличение срока переноса убытков с 3 до 10 лет;
- ликвидация обязанности по расчету и уплате авансовых платежей по КПП для малого и среднего бизнеса;
- реформирование налога на добавленную стоимость;
- введение положения о возврате превышения суммы НДС, уплаченной поставщиками, над суммой НДС, уплаченной покупателями;
- переход от действующей регрессивной шкалы социального налога со ставками от 13 до 5% к плоской шкале со ставкой 11%;

-
- сокращение объекта налогообложения со всего имущества (основных средств и нематериальных активов) до недвижимости;
  - повышение ставки налога на дорогостоящее имущество;
  - исключение поправочных коэффициентов налогообложения легковых, грузовых и специальных автотранспортных средств в зависимости от срока эксплуатации;
  - совершенствование специальных налоговых режимов для субъектов малого бизнеса.

С 1 января 2009 года согласно новому законодательству в Республике Казахстан функционируют тринадцать налогов, пять сборов, десять платежей и одна пошлина.

Кроме того, с 1 июля 2010 года в рамках Таможенного союза было отменено таможенное оформление и таможенный контроль товаров, происходящих с территории государств-участников таможенного союза и выпущенных для свободного потребления на единой таможенной территории стран-участников таможенного союза иностранных товаров.

Упраздняются все лицензируемые виды деятельности в сфере таможенного дела (как следствие отсутствие лицензионного сбора).

Важным моментом стало то, что РК, РФ и РБ не применяют лицензирование и количественные ограничения во взаимной торговле. Сейчас на территории трех стран применяется единое законодательство в области санитарно-эпидемиологического, ветеринарного, карантинного, технического контроля.

Прохождение через границу становится проще также благодаря тому, что таможенные посты оснащаются самым передовым технологическим оборудованием и программными продуктами. На крупных таможенных постах созданы электронные пункты пропуска (ЭПП). Постепенно автоматизируется каждый этап прохождения через границу.

Среди современного оборудования и программных продуктов - устройство радиационного контроля "Янтарь", автоматизированная система контроля доставки товаров (АСКДТ), инспекционно-досмотровые комплексы (ИДК), таможенная автоматизированная информационная система - ТАИС.

Применение ИДК позволяет без вскрытия грузового отделения транспортного средства в течение нескольких минут "сканировать" товар, не помещая его при досмотре на склад временного хранения. Таким образом, время проверки сокращается до 10-15 минут.

В отношении субъектов предпринимательской деятельности при перемещении через таможенную границу применялись следующие таможенные платежи: уплата таможенных пошлин, таможенные сборы, сборы и плата за принятие предварительного решения. На данный момент из их числа исключены сборы. Что также значительно облегчило участь предпринимателей. К примеру, ранее за осуществление

деятельности в качестве таможенного брокера необходимо было уплатить сбор за получение лицензии в сумме 5000 евро.

В Закон Республики Казахстан от 17 апреля 1995 года «О государственной регистрации юридических лиц и учетной регистрации филиалов и представительств» внесены существенные изменения [4]. Так, для регистрации прекращения деятельности юридического лица по основанию ликвидации не нужно представлять промежуточный ликвидационный баланс, содержащий сведения о составе имущества ликвидируемого юридического лица, перечне заявленных кредиторами претензий, а также результатах их рассмотрения, а также документ, подтверждающий снятие с учета филиалов и представительств ликвидируемого юридического лица (при их наличии). Кроме того, для снятия с учетной регистрации филиала (представительства), согласно внесенным изменениям, не требуется справка налогового органа по местонахождению филиала (представительства) об отсутствии налоговой задолженности.

Законом Республики Казахстан от 15 июля 2011 года № 461-IV внесены изменения и дополнения в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования разрешительной системы [5].

Данный закон направлен на совершенствование и упрощение норм действующего законодательства в лицензионно-разрешительной сфере, снижение административного бремени для предпринимателей путем сокращения видов лицензий и разрешений. В частности, вносятся изменения и дополнения в 57 законодательных актов, в том числе в Земельный, Налоговый, Экологический кодексы, Кодекс РК «О здоровье народа и системе здравоохранения», в Законы Республики Казахстан «О государственной регистрации юридических лиц и учетной регистрации филиалов и представительств», «О лицензировании», «О банках и банковской деятельности», «О страховой деятельности», «О зерне» и др. Вносимые поправки направлены на исключение норм по выдаче отдельных разрешительных документов, излишних требований, сокращение сроков выдачи.

В целях реализации поручения Главы государства по снижению административных барьеров, а также переходу к электронным государственным услугам Министерством юстиции Республики Казахстан проводится работа по переходу к электронному лицензированию.

С 15 августа 2011 года лицензии на право занятия адвокатской и нотариальной деятельностью будут выдаваться только в электронном формате.

Следует отметить, что целью создания указанной системы является совершенствование разрешительной системы, облегчение

условий работы с разрешительными документами, снятие административных барьеров и повышение прозрачности механизмов в области лицензирования.

Так, выдача электронных лицензий будет способствовать сокращению затрат государства на курьерские расходы, изготовление бланков лицензий. Кроме того, исключается необходимость получения лицензиатом дубликата лицензии в случае ее утери либо порчи. Соответственно, исключатся расходы граждан по оплате государственной пошлины на получение дубликата лицензии, а также сроки ожидания получения дубликата лицензии.

Еще одним направлением государственного регулирования предпринимательской деятельности является лицензирование. Введение лицензионного порядка по отдельным видам деятельности устанавливается в целях национальной безопасности, обеспечения правопорядка, защиты окружающей среды, собственности, жизни и здоровья граждан [3, с.92].

Отметим, что довольно существенные изменения внесены в Закон Республики Казахстан «О лицензировании» от 11 января 2007 года [6].

1. Представление неполного пакета документов не является причиной для отказа в выдаче лицензии или приложения к лицензии,
2. Из сфер лицензирования исключена техническая безопасность,
3. Расширено лицензирование деятельности в сфере обеспечения информационной безопасности,
4. Сокращено лицензирование деятельности в сфере обслуживания физических и юридических лиц. Исключены: предоставление специальных социальных услуг для детей с дефектами, инвалидов, детей-инвалидов, престарелых, пребывающих в различных организациях, управление имуществом и делами неплатежеспособных должников в процедурах банкротства, подготовка водителей транспортных средств, вывоз рабочей силы из Республики Казахстан, физкультурно-оздоровительные, спортивные услуги. Также исключены: для изготовления материальных объектов с изображением государственного флага и герба Республики Казахстан, для импорта этилового спирта и алкогольной продукции.
5. Лицензия и (или) приложение к лицензии выдаются не позднее пятнадцати рабочих дней (за исключением сферы атомной энергии, финансовой сферы - в течение тридцати рабочих дней).

Использованные источники:

1. Предпринимательское (хозяйственное) право: учебник /Под ред.В.В.Лаптева, С.С.Занковского.- М.:Волтерс Клувер, 2006.-560с.
2. Предпринимательское право Российской Федерации / Отв.ред.Е.П.Губин, П.Г.Лахно.- М., 2003.-397 с.
3. С.П.Мороз. Предпринимательское (хозяйственное) право: Учебник.- Алматы: Издательство «Бастау», 2009.-266 с.

-
4. Закон Республики Казахстан от 17 апреля 1995 года «О государственной регистрации юридических лиц и учетной регистрации филиалов и представительств»
  5. Закон Республики Казахстан от 15 июля 2011 года № 461-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования разрешительной системы».
  6. Закон Республики Казахстан «О лицензировании» от 11 января 2007 года № 214-III.

Түйін

Осы бап Қазақстан Республикасында кәсіпкерліктің мемлекеттік реттеуінің сұрақтарына арналған. Автор мемлекеттік реттеудің үш негізгі нысандарын, сондай-ақ экономикалық нысанды ерекшелейді, ұйымдастыру нысанын және заңға сүйенген нысанды.

Summary

This article focuses on issues of business regulation in the Republic of Kazakhstan. The author identifies three basic forms of state regulation, such as an economic form, the organizational form and legal form.

*Абдуллина Л.М.
к.ю.н., доцент кафедры
гражданско-правовых дисциплин
Университета им. Д.А. Кунаева*

Право на свободу и личную неприкосновенность

Право на свободу есть «не что иное, как сама свобода, т.е. возможность совершать любые правомерные действия» [1, с.483]. В этом праве заложено ограничение для свободы других людей, и особенно должностных лиц, обладающих возможностью применения принуждения к людям. В неразрывной связи с ним находится (но не совпадает) личная неприкосновенность человека, которая распространяется на его жизнь, здоровье, честь, достоинство. Никто не вправе силой или угрозами принуждать человека к каким-то действиям, подвергать его истязанию, обыску или наносить вред здоровью. Человек вправе сам распоряжаться своей судьбой, выбирать свой жизненный путь (вступать в брак, участвовать в голосовании, поступать на работу и т.д.). Личная неприкосновенность предполагает физическую и психическую неприкосновенность. В толковом словаре русского языка слово «неприкосновенный» означает охраняемый в целостности, защищенный от всякого посягательства со стороны кого-либо [2, с.421]. По определению юристов, неприкосновенность личности предполагает возможность свободно располагать собой, возможность охраны и защиты жизни, здоровья, индивидуальной свободы и безопасности [3, с.18]. Физическая неприкосновенность означает запрет прикосновения к телу человека без его согласия, то есть это такое состояние, когда личность свободно располагает собой и исключается возможность посягательства на его жизнь и здоровье. Это предполагает также запрет нежелательного контакта и возможность распоряжаться своим телом, его органами и тканями. Наиболее сильные гарантии свободы и безопасности личности выступают в форме уголовно-правового запрета любых обратных действий граждан и должностных лиц. Ограничения этой свободы допускаются только на основе закона и в законных формах, все меры принуждения должны находиться под судебным контролем. И с этой позиции анализу подлежат конституционные нормы, ограничивающие возможность ареста и содержания под стражей без достаточных на то оснований.

Страны СНГ, основываясь на опыте позитивного права демократических государств, воспроизвели в нормах конституций в качестве гарантии права на свободу судебный порядок ареста, заключения и содержания под стражей. Например, Конституция РФ в

ст.22 предусматривает возможность ареста только на основании судебного решения. При этом арест до 48 часов не требует судебного акта. Заключение под стражу является мерой уголовного пресечения и ограничен двумя месяцами, но в случае продления сроков содержания под стражей обвиняемого на предварительном следствии требуется также решение суда [4, 187-188]. Ст.25 Конституции Узбекистана гласит: «Каждый имеет право на свободу и личную неприкосновенность. Никто не может быть подвергнут аресту или содержанию под стражей иначе как на основании закона». Подобный порядок ареста и заключения под стражу закреплён и в ст. 25 Конституции Молдовы. При этом оговаривается, что срок задержания не должен превышать 24 часа, срок ареста не более 30 дней, а в исключительных случаях и с согласия Парламента он может быть продлен до 12 месяцев. Конституции Кыргызстана и Беларуси также не предусматривают судебный порядок задержания или ареста. Вместе с тем, в отличие от Молдовы и Узбекистана, Конституция Республики Беларусь в ст.25 и Конституция Кыргызской Республики в п.3 ст.16 оговаривают возможность судебной проверки или обжалования задержания или ареста, что приближает их нормы к нормам конституционного законодательства тех стран СНГ, где закреплён судебный порядок задержания или ареста. Это, кроме вышеназванной Российской Федерации, Армения, Казахстан, Украина, Грузия [5].

Следует отметить, что в отличие от всех стран СНГ, где предоставлено право на свободу и личную неприкосновенность, Конституция Беларуси закрепляет: «Государство обеспечивает свободу, неприкосновенность... личности. Ограничение или лишение личной свободы возможно в случаях и в порядке, установленных законом. Лицо, заключённое под стражу, имеет право на судебную проверку законности его задержания или ареста» [6]. Большинство стран СНГ оговаривают в конституционных нормах возможность временного задержания на определённый срок, в том числе и без судебного решения. В основном срок задержания не превышает 72 часа, в России 48 часов, а в Молдове 24 часа. Грузия также единственная из стран СНГ предусматривает в нормах Конституции (ст.18) обязанность компенсировать незаконное задержание или арест. Это не означает, что в других странах СНГ производится безнаказанное задержание или арест, заключение под стражей. Нормы гражданского и гражданско-процессуального законодательства РФ, Казахстана, Украины и др. стран предусматривают материальное возмещение вреда, связанного с необоснованным арестом и задержанием.

Однако есть примеры, когда одного конституционного ограничения ареста и задержания недостаточно, необходимо, чтобы отраслевое законодательство четко следовало конституционным положениям. Так,

---

Конституционный Суд РФ выразил озабоченность в связи с недостаточностью гарантий права на свободу, вытекающего из ч.1 ст.22 Конституции РФ и п.1 ст.9 Международного пакта о гражданских и политических правах, формулирующего условия правомерного ограничения этого права. Никто не может быть подвергнут произвольному аресту или содержанию под стражей, а также не должен быть лишен свободы иначе, как на таких основаниях и в соответствии с такой процедурой, которые установлены законом. Конституционный Суд РФ в постановлении от 13 июня 1996 г. отметил, что применение содержания под стражей в качестве меры пресечения без необходимых оснований, должной процедуры и вне каких-либо определенных или контролируемых сроков придает ограничению права на свободу при аресте произвольный характер. Обвиняемый без всяких законных поводов продолжает содержаться под стражей даже после того, как ранее принятое компетентным должностным лицом решение о применении меры пресечения или о продлении срока содержания под стражей прекратило свое действие. Суд признал неконституционным положение УПК, согласно которому время ознакомления обвиняемого и его защитника с материалами уголовного дела при исчислении срока содержания под стражей в качестве меры пресечения не учитывается [7].

Лицо, обвиняемое в совершении преступления, вправе обжаловать в суд законность и обоснованность содержания под стражей на любой стадии уголовного судопроизводства, включая время ознакомления обвиняемого и его защитника с материалами уголовного дела. По общепринятому определению содержание под стражей – это лишение свободы по приговору суда и исчисляется с момента фактического задержания или доставления лица в орган дознания. В целом конституционная норма России об аресте и задержании может быть признана более прогрессивной, так как дополняется положениями о подсудности, о рассмотрении дела судом с участием присяжных заседателей (в установленных федеральным законом случаях), а также правом каждого задержанного, заключенного под стражу, обвиняемого пользоваться помощью адвоката с момента задержания, заключения под стражу и предъявления обвинения.

Одной из гарантии права на свободу и личную неприкосновенность является защита от необоснованных обвинений. Презумпция невиновности является одним из важнейших конституционных принципов. Этот глубоко гуманный принцип был сформулирован в эпоху средневекового произвола и беззакония, чтобы признать человека виновным и вынести ему смертный приговор. В отправлении правосудия в демократически устроенных государствах этот принцип является основополагающим.

Однако в советском государстве, считавшимся «подлинно демократическим», данный принцип был отвергнут. Наилучшим

доказательством считалось признание самого обвиняемого в своей виновности. Средневековый принцип самопризнания был, по существу, возрожден в условиях господства культа личности. Если учесть, какими методами добывалось подобное «самопризнание», станет очевидным, в каком плачевном состоянии оказывалось право человека на защиту от необоснованных обвинений [8, с.158]. В истории конституционного развития постсоветских государств презумпция невиновности впервые была возведена в ранг конституционного принципа только с обретением ими государственной независимости. Так, в соответствии со ст. 49 Конституции Российской Федерации «1. Каждый обвиняемый в совершении преступления считается невиновным, пока его виновность не будет доказана в предусмотренном федеральным законом порядке и установлена вступившим в законную силу приговором суда. 2. Обвиняемый не обязан доказывать свою невиновность. 3. Неустранимые сомнения в виновности лица толкуются в пользу обвиняемого». Аналогичные нормы предусмотрены в конституциях Армении (ст.41), Украины (ст.62), Беларуси (ст.26), Грузии (ст.40). В Конституции Грузии есть дополнение, что «Постановление о привлечении лица к ответственности в качестве обвиняемого, обвинительное заключение и обвинительный приговор должны основываться только на достоверных доказательствах...» (п.3 ст.40), а в Конституции Украины следующее дополнение: «Обвинение не может основываться на доказательствах, полученных незаконным путем, а также на предположениях» [5].

Данный принцип имеет неопределимое значение для обеспечения личной свободы каждого человека. Закреплением принципа презумпции невиновности конституция информирует граждан о том, что никто не должен подвергаться необоснованному обвинению, каждый имеет право на судебную защиту.

Нарушение физической неприкосновенности связано не только с ограничением личной свободы человека, а также с состоянием его здоровья. При стремительно меняющихся условиях общественной жизни понятие физической неприкосновенности может включать и новые аспекты.

При рассмотрении понятия «психическая неприкосновенность» российский юрист Г.В. Антипова, опираясь на различные подходы, где психическая (духовная) неприкосновенность рассматривается как полное исключение возможности применения принудительных мер воздействия, с помощью которых мысли гражданина, его суждения могут быть представлены в искаженном, фальсифицированном виде, либо подавлены; во втором случае раскрываемое понятие, толкуя как свободное совершение поступков в соответствии со своим сознанием и волей; констатирует, что «речь идет о сознании и воле человека, недопущении вмешательства в течение психических процессов и

мыслительной деятельности человека» [9, с.92]. И если основываться на определении, что свобода мысли – это естественное прирожденное свойство человека, связанное с определением им своего отношения к предметам, явлениям, событиям окружающего мира, со свободным формированием собственных убеждений относительно всего происходящего [4, с.232], а слово – это то, с помощью чего мы выражаем мысль и свобода слова – это право объективировать свои мысли, то психическая неприкосновенность означает неприкосновенность мыслительной деятельности человека и его результатов. Одним словом, это право свободно мыслить и выражать мысли, то есть свобода мысли и слова. Различные основания классификации прав и свобод человека причисляют свободу мысли и слова то к личным правам, то к политическим правам, а некоторые и к индивидуальным свободам.

Конечно, с таким выводом многие могут не согласиться, но, на наш взгляд, можно утверждать, что свобода мысли и слова наряду с запретом воздействия на сознание человека составляют основу психической неприкосновенности личности. Когда речь идет о запрете воздействия на сознание человека, мы, конечно, имеем в виду его негативные стороны. Запрет негативного воздействия на сознание людей закрепляется в основном в нормах законов «О средствах массовой информации», «О рекламе» и т.д. Примером могут быть запреты на рекламу табачной продукции и спиртных напитков. Как уже говорилось, многообразие проявлений свободы слова дает основание отнести ее в равной степени и к личным, и к политическим правам человека. Из этого многообразия свободы мысли и слова анализу подлежат только те нормы, которые трактуют эту свободу в личностном плане. Например, в Конституции Российской Федерации ст. 29 гласит:

«1. Каждому гарантируется свобода мысли и слова.

2. Не допускаются пропаганда или агитация, возбуждающие социальную, расовую, национальную или религиозную ненависть и вражду. Запрещается пропаганда социального, расового, национального, религиозного или языкового превосходства.

3. Никто не может быть принужден к выражению своих мнений и убеждений или отказу от них.

4. Каждый имеет право свободно искать, получать, передавать, производить и распространять информацию любым законным способом. Перечень сведений, составляющих государственную тайну, определяется федеральным законом.

5. Гарантируется свобода массовой информации. Цензура запрещается» [10].

Как видим, первый и третий пункты выражают личностный аспект свободы мысли и слова, а второй пункт связан с негативным воздействием на сознание человека и все это составляет основу

психической неприкосновенности человека. Последние два пункта связаны с политическими правами и свободами и не относятся к предмету нашего исследования.

Право на свободу мысли, закрепленное в конституциях стран СНГ, основано на нормах Всеобщей декларации прав человека и Международного пакта о гражданских и политических правах. Свобода слова основывается на положениях конституций о праве свободно и беспрепятственно выражать свои мнения и убеждения. Право на свободу мысли и слова является важной сферой личных прав и свобод человека. Мысль – неотъемлемое свойство человека, основа его действий и поступков. Мысль всегда свободна, это ее объективное состояние. Лишение мысли ее свободы во все времена являлась заветной целью всех тиранов, но эта цель неосуществима. Можно заставить человека говорить не то, что он думает, но заставить его думать или не думать по указанию кого бы то ни было невозможно. Непонимание этой аксиомы – главная причина краха тоталитарных режимов. «Я мыслю - значит, я существую», - писал великий французский философ Декарт. Мысль всегда свободна, это ее имманентное состояние. В этом отношении законодательного закрепления свободы мысли не требуется. Иное дело - свобода слова. На самом деле в слове заключен источник созидания. Библия утверждает, что Слово было в основе Божественного мироздания. Ведь непременным условием существования человека является возможность выразить свои мысли: так как человек существо общественное, он вступает в связь с другими людьми и высказывает свои мысли, желания. И поэтому мнение о том, что свобода слова связана с политическими правами, демократией, несколько неточно. Ведь человек формирует и высказывает свое мнение по различным вопросам. И только выражение его мыслей в отношении государственного режима и т.п. можно отнести к политическим свободам.

Содержание свободы слова весьма широкое. Это не только право говорить все что угодно, но и сумма убеждений, мнений, идей, выраженных как устно, так и печатно, в произведениях изобразительного искусства, научных исследованиях, художественной литературе и музыке. По своему содержанию понятие «убеждения» шире, чем «мнения», это понятие охватывает устойчивую систему взглядов, основанную на определенном мировоззрении, но и мнение может значить очень много, ибо является частью убеждений. Мнения и убеждения являются частью духовного мира человека. Возможность выразить их – вопрос свободного волеизъявления каждого, на которое никто не должен оказывать насильственного воздействия. При этом не учитывается, может их кто-то принять к сведению или нет [9, с.145].

Другими словами, это все то, что выражает мысль человека, его устремления и надежды.

В конституциях всех стран СНГ устанавливаются права на свободу мысли и слова, убеждений и мнений, свободу их выражения. Конкретный анализ конституционных норм выявил, что в ст.19 Конституции Грузии и в ст.23 Конституции Армении свобода мысли и слова закрепляется вместе со свободой совести; в ст.20 Конституции Республики Казахстан вместе со свободой творчества. В конституциях Украины, Грузии, Молдовы, Беларуси, Казахстана, и др. стран свобода слова гарантируется, а в Узбекистане и Кыргызстане каждый имеет право на свободу мысли и слова. Во многих государствах вместе со свободой мысли и слова гарантируется свобода убеждений, мнений: ст.33 Конституции Республики Беларусь, ст.19 Конституции Грузии, ст.29 Конституции Узбекистана. Более того, Конституция Украины в ст.34, Кыргызской Республики в п.9 ст.16 закрепляет право на свободное выражение своих взглядов и убеждений. Конституция Молдовы в п.1 ст.32 конкретизирует свободу публичного выражения мысли и мнений посредством слова, изображения или иными возможными способами [5].

Свобода мысли неразрывно связана со свободой слова. Она означает безусловное право человека делать свои мысли, убеждения и мнения общественным достоянием, без неблагоприятных или опасных для себя последствий. Вместе с тем, злоупотребление свободным и особенно печатным словом часто в истории многих стран подрывало общественные устои и вело к ликвидации самой свободы слова, как и свободы в целом. Признание свободы слова требует и признания возможности ее ограничения - не только этического и культурного, но и юридического. Поэтому в Международном пакте о гражданских и политических правах прямо устанавливается необходимость на основе закона ограничить свободу слова для охраны государственной безопасности, общественного порядка, здоровья и нравственности населения. Конституции и законы большинства стран мира открыто ставят пределы свободе слова, указывая недопустимые цели ее использования [11, с.23-28]. Нельзя, например, признать за выражение свободы слова «шуточные» крики о пожаре в общественных местах при большом накоплении людей, вызывающие панику, давку и гибель людей. Также далеки от свободы слова те, кто проповедует национальное или расовое превосходство и требует узаконения самосуда. Даже если цели у произнесенного слова законные, то требуется еще моральная ответственность за это слово с тем, чтобы оно не обернулось против других людей и всего общества. Поэтому свобода слова должна быть сопряжена с рядом ограничений в целях охраны мира, безопасности и покоя.

Конституции стран СНГ вместе с гарантиями свободы мысли и слова устанавливают ограничения. Запрещается пропаганда социального,

---

расового, национального, религиозного или языкового превосходства. Это целая программа негативного отношения к идеям, способным взорвать здание общественного согласия. Например, в России конституционные нормы ст.29 призваны противостоять коммунистической идеологии, делящей общество на «передовые» и «отсталые» классы, национализму и расизму, шовинизму и антисемитизму. Не совсем, правда, ясно, какие силы пропагандируют языковое превосходство - похоже, что таких сил в России нет, если не считать требований соблюдать право на использование родного языка, что, однако, никак нельзя трактовать как пропаганду превосходства. В Молдове ограничения выражаются в запрете и законодательном наказании «оспаривания и опорочивания государства и народа, призывов к агрессивной войне, национальной, расовой и религиозной розни, подстрекательство к дискриминации, территориальному сепаратизму, общественному насилию...» (ст.32).

В целом можно утверждать, что ограничения касаются запрета насильственного изменения строя, пропаганды насилия и жестокости, разжигания межнациональной и конфессиональной розни. Однако в Узбекистане ограничения носят обобщенный характер и связаны с государственной или иной тайной. При этом Конституция не уточняет, что считается государственной и иной тайной, отсылая к закону, а законы, как известно, могут меняться, дополняться и каждый отраслевой закон может установить свое понятие тайны. П.3 ст.19 Конституции Грузии гласит: «Запрещается ограничение перечисленных в данной статье свобод, если их проявление не ущемляет прав и свобод других лиц». С одной стороны, эти ограничения носят более обобщенный характер, чем в предыдущем случае. С другой стороны, они предоставляют больше свобод для выражения своих мнений и убеждений и вполне соотносятся с нормами п.2 ст.19 Всеобщей декларации прав человека. Своеобразные ограничения устанавливает Конституция Украины: «Осуществление этих прав может быть ограничено законом ... для поддержания авторитета и непредвзятости правосудия» (ст.34), и Конституция Грузии: «Запрещается преследование лица в связи с использованием им свободы слова, мнений ... и убеждений...» (п.2. ст.19).

Весьма важное положение сформулировано в ч.3 ст.29 Конституции РФ: «Никто не может быть принужден к выражению своих мнений и убеждений или отказу от них». Аналогичные нормы предусмотрены конституциями Кыргызской Республики, Республики Беларусь и др.

Как видим, право на свободу и личную неприкосновенность имеет множество аспектов и трактуется достаточно широко. В конституциях стран СНГ закреплено право на физическую неприкосновенность, включающее нормы о личной свободе и состоянии его здоровья; право

на психическую неприкосновенность, выражающееся как в физическом, так и не в физическом воздействии на сознание, мысли и волю человека.

Использованные источники:

1. Баглай М.В. Конституционное право РФ: Учебник для вузов. – М., 2001. – 776 с.
2. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка.- М., 1993. – 252 с.
3. Патюлин В.А. Неприкосновенность личности как правовой институт //Советское государство и право. – 1973. - № 11. – С.18.
4. Конституция РФ: Научно-практический комментарий /Под ред. А.Б. Топорнина. -М., 1997. - С.187-188, 232.
5. Конституции стран СНГ /Сост. Ю. Булуктаев. - Алматы: Жеті жарғы, 1999. – 416 с.
6. Конституция Республики Беларусь //Законодательство стран СНГ. Сайт компании «СоюзПравоИнфо».
7. Постановление Конституционного суда РФ от 13.06.1996г. //Официальный сайт Конституционного Суда РФ: www.ksrf.ru.
8. Тансыкбаева Г.М. Конституционное право Республики Узбекистан: Учебник. - Ташкент: ТГЮИ, 2003. – 252с.
9. Антипова Г.В. Система личных прав человека: конституционно-правовой аспект. – М., 2003. - С. 9,14, 31, 92.
10. Конституция Российской Федерации //Законодательство стран СНГ. Сайт компании «СоюзПравоИнфо».
11. Игнатова И.В. Механизм реализации Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод //Государство и право. - 1997. - № 1. - С.23-28.

Түйін

Мақала ТМД елдерінің конституцияларында адам бостандығы мен өміріне қол сұғылмауы құқығын қорғайтын нормалардың бекітілуіне арналған. Автор бұл ұғымдарға жаңа аспектілерді, атап айтқанда, «психикалық қол сұқпаушылық» ұғымын енгізу мүмкіндігін көрсетіп отыр.

Summary

The article is devoted to consolidation norms defending the right to freedom and personal inviolability in the constitutions of CIS. The author points to the possibility of including some new aspects to the given concepts, in particular the notion of “psychological inviolability”.

**-УГОЛОВНОЕ ПРАВО-
-УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС-
- КРИМИНАЛИСТИКА-**

---

*Бүйтекұлы Қазыбек Би, к.ю.н.
начальник Павлодарского юридического колледжа*

**Некоторые аспекты реализации криминологической
политики защиты населения от наркотизации**

За последние двадцать лет общественные отношения, существующие в сфере контроля над наркотиками в Республике Казахстан, как объект правоохраны и управления претерпели существенные изменения. Это было обусловлено принятием ряда нормативно-правовых актов по контролю за оборотом наркотических средств и психотропных веществ. Кроме того, протяженность государственной границы, географическое положение Казахстана, удобное для транзита наркотических средств, способствуют лавинообразному росту контрабанды наркотических средств и психотропных веществ. Процесс распространения наркотиков в настоящее время приобретает угрожающие масштабы. Количество ежегодно изымаемого из незаконного оборота только тяжелых наркотиков (героина) перевалило уже за тонну, а количество других видов изымаемых наркотических средств или психотропных веществ тоннами исчисляется уже на протяжении нескольких лет.

Ежегодно в Казахстане умирают от передозировки наркотиков и иных вредных последствий употребления наркотических средств и психотропных веществ от 3 до 4 тысяч человек. Согласно экспертным оценкам, приведенным в обзоре ООН, процент населения республики, вовлеченного в злоупотребление опиатами, в 5-8 раз превышает соответствующий показатель в странах Европейского Союза. Возрастает число лиц, находящихся под наблюдением наркологических служб, также и число лиц имеющих опыт употребления наркотиков [1] (примерно 3% населения), находящихся под воздействием факторов наркотизации. По мнению экспертов ООН Критическая масса наркотизации населения в любом государстве, за которой следует полная деградация населения составляет 5% [2]. Учитывая, что более двух третей от всего числа наркопотребителей – это лица в возрасте до 30 лет, мы можем утверждать, что наркотики являются оружием селективного действия, направленного против будущего Казахстана.

Возрастающее из года в год число потребителей наркотических средств или психотропных веществ есть следствие активного сбыта и распространения наркотиков в республике. Если за сбыт, хранение и ряд других деяний, связанных с незаконным оборотом наркотических

средств или психотропных веществ, предусмотрена уголовная ответственность, то непосредственное распространение наркотических средств или психотропных веществ по нашему закону не признается уголовно наказуемым деянием, вследствие чего государство не располагает достаточными возможностями для использования всей потенциальной силы закона в организации борьбы с незаконным оборотом наркотических средств или психотропных веществ.

В современный период необходимо, в качестве основного направления обеспечения общественной безопасности в рассматриваемой сфере предусматривать воздействие на преступность с целью ее сокращения и удержания на социально приемлемом уровне. Необходимо концепцию криминологической безопасности строить в рамках парадигмы «безопасность – это защита от опасности», что позволит выработать еще одно направление борьбы с преступностью – криминологической защитой населения, являющегося объектом наркотизации.

Сложившаяся практика обеспечения защиты интересов личности, общества и государства в области наркотизации базируется на основных двух направлениях. 1) Это исследования в области совершенствования и применения антинаркотического законодательства, включающего уголовное, уголовно-процессуальное, уголовно-исполнительное и административное. Они ужесточают меры наказания за незаконный оборот наркотиков, однако не решают проблему установления уголовной ответственности за незаконное распространение наркотических средств или психотропных веществ в нашей республике. 2) Связано с развитием науки криминологии. Криминологами рассматриваются причины и условия незаконного оборота, личность преступника, различные меры предупреждения такого оборота, связанные с воздействием на эти причины и личность, большое внимание уделяется виктимологическим аспектам работы с населением, антинаркотической пропаганде. Однако, в изолированном виде, достижения криминологии составляя важную основу в развитии казахстанской правовой науки, все же оказывается недостаточно эффективным в плане практического влияния на распространение наркотизации.

Исследования американских ученых показывают, что вкладываемые в борьбу с незаконным оборотом наркотиков средства не только не дают необходимой отдачи, но даже не могут приостановить негативной динамики распространения наркотиков и наркомании. Основной причиной неэффективности является увеличивающийся спрос на наркотические средства и психотропные вещества. А его повышение связано, прежде всего, с увеличением численности лиц, находящихся под воздействием факторов наркотизации. Современная концепция антинаркотической политики строится на подходе, который заключается

в балансе мер, направленных на предупреждение и пресечение незаконного предложения наркотиков и уменьшение спроса на них. Уменьшение спроса на них предполагается лишь за счет антинаркотической пропаганды и повышения эффективности лечения от наркомании.

Проблема повышения эффективности борьбы с распространением наркотических средств и психотропных веществ в нашей республике находится в центре повышенного внимания нашего государства и общества и, в первую очередь, главы нашего государства – Президента Казахстана Н. Назарбаева, который своим Указом от 29 ноября 2005 года утвердил Стратегию борьбы с наркоманией и наркотизмом в Республике Казахстан на 2006 – 2014 годы.

Стратегия отвечает основным положениям Указа Президента Республики Казахстан от 4 декабря 2001 года №735 «О дальнейших мерах по реализации Стратегии развития Казахстана до 2030 года», в котором противодействие наркомании и наркобизнесу определено одним из основных направлений деятельности государственных органов и общественных институтов. В ней учтены положения Бишкекской декларации, провозглашенной 25 августа 1999 года главами государств – членов Шанхайской организации сотрудничества, Договора о совместных действиях по борьбе с терроризмом, политическим и религиозным экстремизмом, транснациональной организованной преступностью и иными угрозами стабильности сторон, подписанного главами государств – участников Центрально-Азиатского экономического сообщества, а также других нормативных правовых актов в данной области.

Стратегия основана на оценке ситуации и перспектив деятельности государственных органов, прозвучавшей в Послании Президента страны народу Казахстана от 18 февраля 2005 года «Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации», в котором борьба с наркоманией и наркобизнесом выступает в качестве одной из приоритетных задач государства.

Не отказываясь от подхода, связанного с сокращением незаконного предложения наркотиков и уменьшением спроса на них, мы считаем необходимым в основу концепции государственной антинаркотической политики положить дифференциацию мер воздействия исходя из объектов такого воздействия. Разделение данных объектов необходимо в связи с их ролью и специфическими особенностями.

Таким образом, можно выделить четыре основные группы таких объектов: во-первых, это лица, организующие, участвующие и способствующие незаконному обороту наркотиков; во-вторых, это

наркозависимые лица, не только потребляющие, но и часто распространяющие наркотические средства; в-третьих, это «группа риска» наркотизации, т.е. лица, имеющие опыт потребления, знающие источники, а соответственно имеющие возможность приобретения наркотиков, но не являющиеся наркозависимыми; и, в-четвертых, это остальные граждане, которых не только необходимо удерживать от контакта с наркотиками, но и формировать у них активную антинаркотическую жизненную позицию.

Приведенная градация позволяет говорить о том, что конкретизация направлений проводимой государством уголовной политики в организации мер противостояния распространению наркотиков предполагает принятие во внимание, прежде всего, человеческого фактора, и того что явления, характеризующиеся в качестве незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ, носят глобальный характер, охватываемый планетарными масштабами.

Концептуальная идея, которую следует закладывать в государственную политику противодействия наркотизации, заключается в необходимости формирования криминологической политики защиты населения, относящегося к группам риска, что позволит выйти на комплексное решение проблем, связанных с существующим противоречием между принимаемыми мерами в рамках государственной антинаркотической политики и тенденциями наркотизации населения Республики Казахстан.

Именно в рамках криминологической политики мы можем говорить об эффективном управлении применением мер воздействия на угрозу наркотизации, включая источник угрозы и ее носителя, меры по криминологической охране объекта наркотизации от факторов наркотизации и мер по созданию преград в реализации криминальных угроз в отношении группы риска. Выделение криминологической политики защиты населения от наркотизации влечет:

1) определение стратегических задач, связанных с обеспечением объективного состояния защищенности объекта наркотизации, которые отражены в нормативных правовых актах РК;

2) выделение криминологической политики защиты населения от наркотизации требует выделения объекта наркотизации, нуждающегося в криминологической защите, формирования и развития системы наблюдения за объектом наркотизации, системы оценок потребления наркотиков, их распространенности, факторов наркотизации;

3) выделение криминологической политики защиты населения от наркотизации позволяет акцентировать внимание на управленческом аспекте, который подчеркивает гибкость системы мер и субъектов защиты объекта наркотизации, сформированной с учетом факторов, детерминирующих наркотизацию;

---

4) выделение криминологической политики защиты населения от наркотизации детерминирует потребность в получении новых знаний о характеристике такого социально-медицинского явления как наркотизация, характеристике объекта наркотизации, вовлеченного в этот процесс, его классификации, комплексе причин и условий, детерминирующих наркотизацию.

Изложенное, дает возможность охарактеризовать криминологическую политику защиты населения от наркотизации как основные направления деятельности субъектов, по обеспечению защиты части населения, находящейся под угрозой наркотизации. Этот тезис подтверждается тем, что в сложившейся обстановке все более обостряющейся криминогенной ситуации учеными-криминологами выдвигаются различные предложения в плане немедленного взятия этой ситуации под контроль, а предложенная нами градация населения облегчит борьбу с незаконным оборотом наркотических средств.

Как уже мы отмечали, концептуальной основой криминологической политики является дифференциация населения на различные социальные группы, которые занимают определенное место в сфере оборота наркотических средств и психотропных веществ. Очевидно, наркотизация как процесс воздействия ряда факторов, детерминирующих приобщение населения к незаконному потреблению наркотиков, имеет свой объект, определенную социальную группу. Данная дифференциация позволит определить границы объекта наркотизации, а также построить систему мер и субъектов по реализации криминологической защиты объекта наркотизации.

Объект наркотизации – часть населения, имеющая опыт потребления, но не находящаяся в зависимости от потребления веществ, препаратов, природных материалов, растений, включенных в Список наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, подлежащих контролю в Республике Казахстан. Очевидно, что разовые, случайные и эпизодические потребители, по сути дела, относятся к части населения, которая не была подвергнута наркотизации, и соответственно является ее объектом. Привычные потребители наркотиков с устоявшейся психической зависимостью также не относятся к объекту наркотизации, а сама устойчивая зависимость есть состояние, принципиально разделяющее лиц, больных наркоманией, и лиц, являющихся объектом наркотизации.

В основе криминологической политики защиты населения, относящегося к группе риска, от наркотизации лежит приоритет общечеловеческих ценностей, что позволяет, дифференцируя население государства на различные социальные группы, реализовать в отношении каждой социальной группы свой, индивидуальный комплекс мер криминологической защиты от наркотизации.

Анализ наркотизации населения Республики Казахстан показывает, что массовый характер она приобрела после 1985 года. Если до 1990 года – наличие комплексной системы антинаркотического законодательства, медицинских мер, правоохранительной деятельности оказывало сдерживающее влияние, то после 1991 года можно говорить о росте как общего объема потребления наркотических средств и психотропных веществ, так и числа лиц, стоящих на учетах.

Положительно оценивая современное антинаркотическое законодательство, следует обратить внимание на ее несбалансированность. Обращает на себя внимание явное преобладание норм, воздействующих на угрозу. Некоторые группы норм могут рассматриваться как нормы, направленные на создание преград на пути распространения наркотиков среди лиц, относящихся к группам риска. В то же время практически отсутствуют нормы, которые призваны обеспечить охрану объекта наркотизации.

Таким образом, необходимо в рамках антинаркотического законодательства формировать систему нормативных правовых актов, регламентирующих криминологическую защиту объекта наркотизации. То есть выработать нормы, регламентирующие криминологическую защиту населения, относящегося к группе риска. Эта совокупность норм позволит, во-первых, определить объект криминологической защиты, во-вторых, регулировать общественные отношения в сфере криминологической охраны объекта наркотизации, и, в-третьих, регулировать деятельность по созданию преград на пути распространения наркотиков в отношении группы риска.

Использованные источники:

1. Черкесов В.В. Развитие наркосистемы приостановлено // Наркоконтроль, 2011. №3. Доступ из справ.-правовой системы «КонсультантПлюс».
2. Мальцев Ю.А. Актуальные проблемы противодействия наркоугрозе с афганского направления // Деятельность ШОС по противодействию новым вызовам и угрозам в сфере обеспечения региональной безопасности: Материалы научно-практической конференции. М.: Известия, 2011. С. 94.

Түйін

Мақалада Қазақстан Республикасында халықты наркотизациядан қорғаудың криминологиялық саясаты мәселелері қарастырылады.

Summary

In this article describes the questions of criminological policy of protect the public from drug addiction in Kazakhstan.

О виктимологической профилактике незаконного распространения наркотических средств или психотропных веществ

Решение проблемы повышения эффективности профилактики незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ находится в зависимости от принятия комплекса конкретных предупредительных мер, среди которых важное место занимает решение задачи виктимологической профилактики незаконного распространения наркотических средств или психотропных веществ.

Обострению криминальной ситуации, помимо объективных и субъективных факторов глубинного свойства, в значительной мере способствовала сдача общественных позиций в деле превентивного противодействия преступности, когда уголовная политика оказалась в основном переориентированной на ситуационное (по принципу пожарной команды) реагирование на факты уже состоявшихся преступлений.

Такая ситуация, сложившаяся в области предупреждения преступности, может быть распространена на все страны постсоветского пространства. В частности, у нас в Казахстане имеет место в настоящее время в большей части ситуационное реагирование на факты уже совершенных преступлений. Это наблюдается и в борьбе с незаконным оборотом наркотических средств или психотропных веществ, проявляющиеся в том, что, в основном, мерам воздействия подвергаются лица, задержанные с наркотиками, а широких мер превентивирования незаконного распространения наркотических средств или психотропных веществ практикуется в недостаточном объеме. Не имеется в достаточной степени научно обоснованной системы деятельности субъектов профилактики незаконного оборота наркотических средств или психотропных веществ, чтобы на результатах проведенных научных исследований субъекты профилактики незаконного распространения наркотических средств и психотропных веществ занимались бы научным прогнозированием складывающейся наркоситуации в республике и предлагали бы конкретные меры превентивного воздействия, направленные на пресечение фактов распространения наркотических средств или психотропных веществ.

В целях повышения эффективности работы по предупреждению распространения наркотиков в республике, перспективным представляется создание обстановки доверительного отношения и

сотрудничества правоохранительных органов с местным населением, поскольку жителям местности бывает в большинстве случаев известно, кто занимается распространением наркотиков. Однако они по разным причинам умалчивают об этом: одни из-за боязни расправы с ними самими либо с их близкими, другие по причине безразличного отношения к событиям, происходящим вокруг них, третьи из возможного чувства скрытой солидарности с правонарушителями либо проявления к ним жалости и сочувствия. В связи с этими положениями, субъектам профилактики незаконного оборота наркотических средств или психотропных веществ надлежит устанавливать тесное сотрудничество с местным населением, в особенности в тех регионах, где пролегает путь передвижения наркотиков, а также в тех местностях, где содержатся наркопритоны.

В условиях города проблема предупреждения преступного распространения наркотических средств или психотропных веществ связана с установлением надлежащего контроля в местах скопления молодежи, поскольку распространители наркотиков в интересах увеличения контингента потребителей наркотических средств и психотропных веществ во множестве случаев идут и на бесплатную раздачу наркотиков совсем юным и молодым людям, чтобы пополнять и увеличивать численный состав армии наркоманов, представляющих собой реальный рынок для сбыта наркотиков. Известно, что неоспоримой закономерностью рынка являются его такие неразрывные составляющие, как спрос и предложение. И для обеспечения надежных условий к порождению все нарастающего спроса на наркотики, наркодельцы не скупятся бесплатными пожертвованиями определенной части наркотиков, поскольку знают, что такие жертвования в последующем принесут им во много раз большую выгоду. И заведомо завербованные для таких целей лица активно занимаются раздариванием наркотиков. В качестве жертв для вовлечения в потребление наркотиков распространители, как правило, избирают молодых людей, причем не всяких, а в большинстве случаев из состоятельных семей, с прицелом на то, чтобы сформировать в перспективе надежного и платежеспособного приобретателя наркотиков.

Согласия на бесплатное получение и потребление наркотиков со стороны отдельных молодых людей бывает обусловлено их любопытством, уверенностью, что от однократного потребления ничего страшного не произойдет, тем более, бесплатно. Вместе с тем, распространители наркотиков, выполняя поставленную перед ними задачу, в целях приучения и в конечном итоге привыкания молодого человека к употреблению наркотиков, могут осуществлять и неоднократную бесплатную передачу наркотиков одному и тому же молодому человеку, добиваясь окончательного впадения его в зависимость от наркотиков.

В среде владельцев и обслуживающего персонала ночных клубов, бильярдных помещений и других местах скопления молодежи формируется корпус распространителей наркотических средств или психотропных веществ. Наркораспространители изучают посетителей, их интересы, потребности, привычки, зная психологические особенности отдельных молодых людей и потенциальные их предрасположенности к виктимизации и превращению в жертву вовлечения в употребление наркотических средств или психотропных веществ. И будучи заведомо уверенным в том, что именно этот молодой человек или девушка поддастся на получение бесплатной порции наркотического средства или психотропного вещества, предлагают им наркотики. В последующем круг таких потребителей может расширяться, и постепенно в результате успешного распространения наркотических средств или психотропных веществ налаживается некое своего рода групповое превращение людей в наркоманов или токсикоманов.

В связи с приведенными положениями, правоохранительным органам следовало бы активизировать работу агентурной службы для получения своевременных и достоверных сведений о тенденциях наркоситуации в вышеупомянутых местах скопления молодежи для принятия превентивных мер воздействия в отношении распространителей наркотических средств или психотропных веществ.

Расширение масштабов распространения наркотических средств или психотропных веществ находится в прямой взаимосвязи с недостаточной эффективностью мер предупреждения и нахождения виновных. Чем более длительно совершается преступная деятельность, тем в большей степени укрепляется уверенность в безопасности. Самоуверенность в правильности жизненных позиций формирует такие черты характера, как цинизм, грубость, наглость, аморальность.

Лицам, занимающимся распространением наркотических средств или психотропных веществ, длительное время, а иногда и во все время своей преступной деятельности, удается безнаказанно достигать поставленные преступные цели.

Атмосфера безнаказанности приводит этих людей к окончательному иллюзорному убеждению в своей неуловимости и недостижимости до них возмездия за содеянные преступления, вследствие чего они могут длительное время осуществлять беспрепятственное распространение наркотических средств или психотропных веществ.

В системе предупреждения незаконного распространения наркотических средств или психотропных веществ значительное место должно быть отведено теоретической разработке и практическому внедрению вопросов виктимологической профилактики незаконного

распространения наркотиков.

Если обратиться к достижениям современной теории виктимологии, то логичным представляется принять во внимание, в первую очередь, основные направления разработки проблемы виктимологической профилактики правонарушений. Ни для кого не является секретом, что даже с экономической точки зрения недопущение совершения преступлений и правонарушений представляется для государства и общества гораздо более оптимальным и желаемым результатом, нежели постоянное увеличение объема затрат на поиски, изобличения и наказания преступников. Но как это ни странно, понимание всеми людьми – от обычного человека до президентов – простой логики тезиса о приоритете антикриминальной превенции над уголовно-правовой репрессией, к сожалению, она никак (или почти никак) не отражается на адекватности ресурсного обеспечения предупреждения преступности. И все же обеспечение безопасности, в каких бы формах оно ни выражалось (национальная, государственная, общественная, экологическая и др.), требует, прежде всего, от государства более действенной защиты своих соотечественников от многочисленных социальных угроз. Именно безопасность, ее обеспечение и состояние выступают тем полем, на котором государственное предупреждение преступности и государственная репрессия должны объединиться, чтобы создать необходимые условия спокойной жизни социума.

Решение проблемы защиты государством своих соотечественников от многочисленных угрожающих им опасностей является одной из приоритетных в проведении правовой политики государства. Сюда же входит в качестве неразрывной составной части и решение проблемы виктимологической профилактики правонарушений.

Рассматривая преступность в качестве самостоятельной угрозы нормальной жизнедеятельности любого государства и общества, нельзя не отметить ее негативных проявлений в любой социальной среде. Тем не менее, учитывая институциональные особенности сфер человеческого бытия, следует выделить особо безопасность в социальной сфере. Ею объединяются такие области, как социальная защита, образование, культура, охрана здоровья и др. Обеспечение государством защищенности, прежде всего, личности, ее повседневных интересов от всякого рода преступных посягательств, повышение эффективности контроля общества и государства над преступностью призвано существенно укрепить не только социальную (в узком смысле слова) сферу, но и создать надежные гарантии национальной безопасности в целом.

Расширяющиеся масштабы транснациональной наркопреступности в настоящее время уже превращаются в серьезную не только социальную угрозу, но и представляют угрозу национальной

безопасности страны. Число людей, оказывающихся в непреодолимой зависимости от наркотиков, постоянно увеличивается и возникает угроза генофонду страны. В связи с этими обстоятельствами, принятие конкретных мер виктимологической профилактики распространения наркотических средств или психотропных веществ приобретает значение большой государственной и социальной важности, поскольку речь идет о том, что нужно все сделать для того, чтобы уберечь наших граждан, и в особенности молодежь, от пагубного увлечения наркотиками.

Увеличивающаяся угроза вовлечения молодежи в употребление наркотических средств или психотропных веществ обусловлена и тем обстоятельством, что превращение того или иного человека в неодолимо зависимого от наркотиков служит иногда и средством осуществления террора, нагнетания страха и ужаса в среде отдельной части людей для достижения каких-либо заведомо преступных целей определенными преступно настроенными лицами, когда открыто высказывается угроза «посадить на иглу» самого лица, в адрес которого применятся угроза или в отношении его близких. Как показывает жизнь, «посаждение на иглу» все в увеличивающихся масштабах используется в качестве орудия террора, средства мести и расправы с неудобными людьми. Особую роль здесь играют распространители наркотических средств или психотропных веществ, которые, выполняя волю своих заказчиков или хозяев, доводят наркотические средства или психотропные вещества до адресатов, т.е. лиц, которых нужно в обязательном порядке «посадить на иглу» или ввести в иную форму непреодолимой зависимости от наркотических средств или психотропных веществ.

Распространители наркотических средств или психотропных веществ, выполняя волю заказчиков или своих хозяев, осуществляют активные действия, направленные на инициирование готовности потенциальных жертв к употреблению наркотических средств или психотропных веществ.

В таких случаях, как правило, идут в ход тяжелые наркотики, чтобы жертва попадала в непреодолимую зависимость уже в результате хотя бы однократного употребления наркотического средства или психотропного вещества.

Приведенные положения позволяют сделать выводы о том, что в настоящее время серьезную опасность для общества приобретают явления наркоманического и токсикоманического террора, осуществляемые различными преступно настроенными лицами или организованными преступными формированиями путем использования преступной деятельности распространителей наркотических средств или психотропных веществ. Актуальная проблема, возникающая перед государством и обществом, состоит в том, чтобы защитить наших

граждан от угроз наркоманического и токсикоманического террора. В интересах повышения уровня виктимологической профилактики указанного рода угроз необходимо, конечно же, своевременное выявление потенциальных жертв такого рода террора, а также предупреждение и пресечение преступной деятельности распространителей наркотических средств или психотропных веществ.

Достижение успехов в организации виктимологической профилактики незаконного распространения наркотических средств или психотропных веществ находится в прямой зависимости от успехов в работе по воспитанию молодежи, в частности, формирования сознания в духе категоричного неприятия различных отрицательных наклонностей и привычек, в том числе и стремления из чувства любопытства соглашаться пробовать наркотические средства или психотропные вещества, поскольку наркомания и токсикомания берут свое начало с первого употребления в большинстве случаев из чувства любознательности молодой жертвы наркомании или токсикомании.

Түйін

Мақалада есірткі заттардың және психотроптық заттардың заңсыз айналымын алдын алудың тиімділігін арттыру нақты сақтандыратын шаралар кешенін қабылдауына байланысты болатын мәселелер қарастырылады, олардың ішінде виктимологиялық алдын алудың міндетін шешу маңызды орын алады.

Summary

In this article describes the problems of improving the effectiveness of prevention of illicit trafficking in narcotic drugs and psychotropic substances, depending on the adoption of a set of specific preventive measures, among which occupies an important place solution victimological prevention.

*Калкаева Н.Б. з. г. к.,
Абай атындағы ҚазҰПУ,
магистратура және Phd докторантура институты,
Құқықтану және экономика кафедрасының доценті*

Қылмыстылықпен күрес жүргізу тиімділігінің өзекті мәселелері

Қазақстан Республикасында қалыптасу, елде экономикалық реформаларды жүзеге асыру және нарықтық қатынастарға өту кезеңінде құқықтың мән-маңызы айрықша күшейді. Тауарлық-ақшалық (мүліктік) және басқару қарым-қатынастарын құқықтық тұрғыдан реттеуде заңдар мен басқа да нормативтік актілердің маңызы одан әрі нығая түспек. Осыған байланысты егеменді еліміздің мемлекеттік және қоғамдық өмірінің құқықтық негіздерін нығайту, мейлінше маңызды екендігі

сөзсіз. Егеменді Қазақстанның конституциялық, әкімшілік, азаматтық және қылмыстық құқықтық салаларының аса маңызды екендігі ескеріліп, олардың көкейтесті мәселелері жаңаша қарастырылуда.

Қазақстан Республикасындағы қылмыстық-құқықтық саясат, халықаралық нормаларға сәйкестендіріліп, екі векторлы бағытқа ие болды. Атап айтқанда, олардың алғашқысы аса ауыр қылмыс жасағаны үшін өмір бойына бас бостандығынан айыру түріндегі жауапкершілікті күшейту, екіншісі қоғамға үлкен қауіп төндірмейтін қылмыстар үшін жазаны жеңілдету және сотталғандарға қатысты қоғамнан оқшаулаумен байланысты емес жаза түрлерін көбейту. Соңғы жылдары бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны қолдану барынша қысқартылды. Оның орнына сотталған адамды қоғамнан оқшаулауды көздемейтін балама жаза мен қылмыстық жауаптылықтан босату жиі қолданылуда.

Біздің елімізде қылмысқа қарсы күрес тиімділігін арттырудың мәселелері туралы теорияны жасау-қазіргі кезде заң ғылымдарының дамуындағы негізгі бағыттарының бірі болып отыр. Жауаптылықтан туындайтын жазаның орындалмай қалмау қағидасын жүзеге асыру мен оны қамтамасыз ету мақсатында, мемлекеттің қылмысқа қарсы күрес саясатын жүргізуді әрі қарай ізгілендіру және ымырашылдық жасау мақсатында, қылмыстық құқықтық қудалау шараларын үнемді қолдану негізінде және жасалған қылмыс үшін жауаптылықпен жазаны жекешелендіру мен дұрыс оқшаулаудан туындайды. Осы мақсатта қылмыспен күрес тиімділігін арттыру үшін мәселелердің тап осылай қойылуының өзі, қылмыстылықты зерттейтін ілімдер теориясы мен тәжірибесінің дамуы және оның жетілдіруіне байланысты үйлесімді ұйымдастыру шараларын қылмысқа қарсы күреске ықпал етуімен тығыз байланысты болады. Елдегі қылмыстық саясатты дұрыс жүргізудегі кең көлемді мәселелерді шешу шарттарының негізі деп, қылмысқа қарсы күрес пәрменділігін арттыруға баса назар аудару айтылады. Өз кезегінде, қылмысқа қарсы күрес тиімділігін арттыру міндетінің оңды шешілуі біздің елімізде қылмыспен күрес тиімділігін қамтамасыз ету барысында сенімді теориялық негізді жасауды алға қояды.

Құқықтың басты міндетін (қоғамдағы тәртіпті реттеу, мемлекет көлеміндегі тәртіпті қалпында ұстап, оларды тиісті дәрежеде қамтамасыз ету т.б.) ескере отырып, құқықтың негізі болып саналатын құқықтық нормалар жүйесіне жан-жақты зерттеу қажет болады. Мұндай зерттеу жұмыстары кейін осы нормалардың өмірде қолдану нәтижесі мен потенциалының жүзеге асырылуы мен одан ары ізденістер жүргізілуіне мүмкіндік берері сөзсіз. Әрбір құқық нормасы барлық адамдарға тең және кейбір қажетті жағдайларда қолданылатын жалпыға бірдей ережелерден тұратындықтан құқық нормасының жалпыға бірдей мүмкіндіктерін қамтамасыз ету аясында оның жүзеге асырылуы үшін

объективті жағдайлар туғызуын жатқызамыз. Содан соң құқық нормасының жалпыға бірдей ережесі өз көрінісін халыққа уақытылы жеткізілуі және арнайы белгіленген нақты тұлғалардың сол ережелерді мүлтіксіз орындауы арқылы табады. Сондықтан құқық нормаларының тиімділігін зерттеудегі негізгі бағыттарының бірі - аталмыш нормалардың басты ерекшеліктерін зерттеу болып табылады.

Құқық нормасы мәселесін зерттеудің тағы бір мәселесі - құқық нормаларына байланысты мемлекеттік институттардың заң шығару қызметіндегі тиімділікке байланысты туындайтын мәселелер. Атап айтқанда, өкілетті мемлекеттік органдардың құқықты жүзеге асыруға байланысты қызметінің тиімділік деңгейіне және құқық бұзушылыққа байланысты қолданатын шаралардың пәрменділігіне байланысты туындайтын мәселелер. Пашков А.С., Чечот Д.М. «құқық нормаларының тиімділігі мәселесін түсіну, нақтылықты, нәтижелілікті, яғни қоғамға пайдалы бағытта анықталған қоғамдық қатынастарға әсер ету мүмкіндігін түсінуге негізделген» - дейді [1, 3 б.].

Құқық теориясында құқықтық нормалардың мәні мен міндетіне байланысты қалыптасқан ой-пікірлерге сүйене отырып, олардың тиімділігіне байланысты потенциалды мүмкіндіктерге аса назар аударып, құқық тиімділігі мәселесінің теориялық зерттелуіне байланысты туындаған мәселелердің дұрыс жолда екендігін ескере кеткен жөн.

Құқық тиімділігі мәселесі жөніндегі бірқатар ғалымдардың пікірлерін топтастыра келе Л. И. Спиридонов былай дейді: « ... бірқатар авторлардың теорияны жетілдіру бағытындағы зерттеулері, мұндай қылмыстық-құқықтық тыйым салу шараларының тиімділігіне әкеп соқтыратын алғышарттарын қалыптастырады, оларға:

- 1) заңдарда қылмыс деп жарияланған, қоғамға қауіпті іс-әрекеттердің мазмұнын уақытылы, дұрыс және толық ашып көрсету;
- 2) қылмыстық заңның мазмұнының адамгершілік нормалар мен құқықтық сана-сезімнің деңгейіне сәйкес келуі;
- 3) заң талаптарының қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси даму заңдылықтарына сәйкес келуі;
- 4) адамдардың әрекеттерін қылмыстық құқықтық тәсілдерімен реттеу процесінде адамның әрекет етуіне әсер ететін әлеуметтік (ең бастысы экономикалық) факторларды ескеру;
- 5) қылмыстық заңдардың тұрақтылығы және оны қолданудың біркелкілігі;
- 6) қылмыстық-құқықтық санкцияның қоғамға әсер ету шараларымен ұштасуы;
- 7) халықтың қылмыстық заң нормаларының мазмұнымен, оның ішінде санкцияларынан хабардар болуы;
- 8) жасаған қылмысы үшін адамдардың жазасыз қалмайтындығын сезінуі;

---

9) қылмыстық саясаттың тұрақтылығы жатады».

Л.И. Спиридонов құқық пәрменділігінің осы алғышарттарын қортындылай келе, «ғылыми тұрғыдан алғанда, заң нормалары тек қоғам дамуының заңдылығы мен объективті жағдайларына, халықтың қоғамдық сана-сезіміне, оның ішінде олардың құқықтық сана-сезімі мен адамгершілік қағидаларына және құқықтық нормалар басқа да құқық нормаларымен сай болғанда ғана тиімді болмақ. Сонымен қатар социологтардың жүргізген тәжірбиелік зерттеулерімен хабардар болу-адамның мінез-құлқының (оның ішінде ауытқымалы мінез-құлқының) басқа да түрлеріне байланысты қылмыстық құқық нормаларының бұзылғанын анықтап, соның негізінде теориялық жағынан да, іс жүзінде де қылмыстылықпен күрес тиімділігінің жаңа алғышарттарын жасауға негіз тудырады».- деп жазады [2, 119-220].

Сондықтан профессор Л.И. Спиридоновтың тұжырымдары мен ұсыныстарын қылмыстылықпен күрес тиімділігін жетілдіру барысында негізге ала отырып қолдану қажет. Шынында да, жауапкершілік белгілейтін қылмыстық заңның тиімділігін қамтамасыз ету мақсатындағы мәселелерді шешкен кезде, заң қылмыс деп жариялаған қоғамға қауіпті іс-әрекеттердің уақытылы, дұрыс және толық қамтылатындығы ескерілуі керек.

Ғалымдардың кейбіреулері құқық нормасының тиімділігі ұғымына оның құрамдас бөліктеріне жататын ерекшеліктері секілді құқықтың түпкі мәні, сондай-ақ құқық нормасын қабылдаудағы заң шығарушының алға қойған мақсаты мен ереже қабылданғаннан кейінгі оның нақты орындалуын қамтамасыз ететін жағдайларын жатқызады [3, 44 б.].

Заңгер ғалымдар осыған байланысты құқықтық нормаларының тиімділігін талдаудан нақты құралдарды, яғни тарихи субъектілердің нақты әрекеттерін алып тастау негізсіз деп есептейді. Нормативтік құқықтық актілердің «таза» қолданылуы ешнәрсеге сай келмейді. Заңның әлеуметтік топтарға байланысты емес, жеке адамдарға байланысты пайдаланылуын қарастырсақ, оның қажетті деңгейде қолданылуы құқықтың өзінен емес сонымен қатар, субъектінің де көптеген сипатына байланысты болып келеді. Мақсатпен нәтиже арасындағы тиімділікті анықтаудың қиындығы жалғыз норманың түрлі-түрлі мақсаттарда емес, сонымен қатар сол норманы зерттеу барысында оның еш нәтижесі болмайтындығында [4, 34-35 бб.].

Құқық нормасының потенциалды мүмкіндіктері қоғамдық қатынастарға пайдалы әсерін тигізеді. Әсерін тигізе отырып, мұндай мүмкіндіктер кейіннен өмірдегі түрлі дау-шарларды шешуге бағытталады. Бұл тиімділік мәселесінің белгілі бір анықталған мақсатқа сай белгіленетінін және осы мақсаттың орындалуымен өлшенетінін білдіреді. А.А. Игнатъев «Кез-келген жүйе белгілі-бір қойылған

мақсатқа жету үшін құрылады және сол үшін қызмет етеді. Тиімділік мәселесі осы қойылған мақсатқа жетуге байланысты жүйенің пайдалы түрде қызмет жасау қажеттілігін анықтауға байланысты туындайды» деген сенімді түсінік берген [5, 304 б.].

Жоғарыда келтірілген ой-пікірлерге сәйкес, құқық тиімділігі деп оның жалпыға танымалдығын, оның сөзсіз орындалатындығын, құқық нормаларының қайшылыққа ұшырамауын және түсініктілігін, әлеуметтік мақсаты мен оған жету тәсілдерінің сәйкестігін, құқықтың әділет органдары мен өзге де құқық қорғау органдары жүйесімен тығыз байланысы қамтамасыз етілгенін айтамыз.

Құқықтық зерттеудегі дәстүрлі әдістер өз мәні бойынша заң шығарушының еркін білдіруге және құқық нормасын тәжірибеде дұрыс қолдануға түсіндірме беруге бағытталған. Мұндай зерттеулер алдағы уақытта да жүргізіле береді.

Өзге де құқық бұзушылыққа қарағанда қылмыс өзінің қоғамға аса қауіптілігімен ерекшеленетіндігі баршамаызға мәлім. Сондықтан да, ең алдымен әрекеттің қоғамға қаншалықты қауіпті екеніндігін анықтау аса маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Бірақ бұл мәселені шешу құқық бұзушылықты қылмыс деп тануға әлі де жеткіліксіз. Басқа да жағдайларды ескеру қажет. Олардың қатарына мыналар жатады:

1. қоғам өмірінің объективті заңдылығы;
2. қылмыстық жазаның әлеуметтік салдары;
3. қылмыстық құқық пәрменділігін жүзеге асырудың материалдық ресурстары.
4. қоғамның адамгершілік – рухани сипаты;
5. қажетті жүріс-тұрыс тәртібін қылмыстық құқық құралдарымен ынталандыру мүмкіндігі;
6. ғылым мен техника дамуының деңгейі;
7. міндетті тұлғалардың әрекеттерін пәрменді бақылау мүмкіндігі.

Сонымен, қылмыстық құқық нормасын қолдануда тиімділік шарттарына төмендегілерді жатқызуға болады:

1. Нақты қоғамға қауіпті әрекеттің әлеуметтік қауіптілігі мен қоғам өмірі заңдылығының объективтілігін ескере отырып қылмыстық заңның дер кезінде қабылдануы;
2. Жазаның мақсатына жету үшін қылмыстық жазаны қолданғанда әлеуметтік салдардың ескерілуі.
3. Қылмыстық құқық нормасы мен қоғамда қалыптасқан дәстүрдің байланыс деңгейін ескеру.
4. Қылмыспен күресте материалдық ресурстарды дұрыс пайдалану.
5. Заңды әрекеттермен позитивті жауапкершілікті қылмыстық құқықтық құралдарымен реттеудің мүмкіндігін анықтау.

---

6. Заңды қабылдау кезі мен одан былайғы әрекеттер барысында қылмыстық заңның тұрақтылығын қамтамасыз ету;

7. Қабылданған қылмыстық құқық нормаларының халыққа жетуіне (хабардар болуына) нақты жағдай жасау;

8. Құқық қорғау органдарының беделін көтеру үшін барлық қажетті шараларды қарастыру;

9. Қылмыстық жаза мен жауаптылықтың бұлтартпаушылық қағидасын қамтамасыз ету;

10. Сот және тергеу тәжірибесіне, қылмыстық заңының тұрақтылығынан көрінетін қылмыстық саясаттың жүзеге асуына жағдай жасауды қамтамасыз ету;

11. Қылмыспен күрес тиімділігін арттыру барысында ғылым мен техника жетістіктеріне, оларды пайдалануға қамқорлық жасау;

12. Қылмыстық заңның тәжірибеде қолданылуын жүзеге асыратын лауазымды адамдардың қызметіне бақылау орнатудың деңгейін көтеру.

Себеп-салдардан кейін В.М. Коганның пікірінше тиімділікті зерттеудің объектісі болып келетін қылмыстық құқық нормасын қалыптастыру деңгейі нақтыланады. Оның пікірінше «Қылмыстық құқық нормасын қалыптастыру деңгейіне құқықтық нормалардың төмендегі талаптарға сай келуі керек.

1. Белгілі бір әрекеттің басқаларынан өзгешелігін (қылмыстық және қылмыстық емес) қамтамасыз ететін қылмыс құрамының айқындылығы;

2. Белгілі қылмыс құрамына белгіленген жазаның қылмыстық кодекстегі жаза жүйесімен ықпалдастығы.

Егер қылмыстық құқық нормаларының себеп-салдары құқық нормалары тиімділігі қоғам алдындағы қылмыспен күреске байланысты мәселелерде «мүдде құқығы» ретінде қарастырылса, онда тұжырымдау деңгейі бойынша қылмыстың құрамын айқындау талаптары мен жазаның келісімді болуы құқықтық негізде қарастырылады.

Заңның нақты қалыптасуына тікелей бағытталған бұл құқықтық талаптар, қоғамдық қатынастарды қорғауға байланысты міндеттер де өз көрінісін табады» [6, 53 б.].

Аталған ережелерге сүйене отырып, былайша тұжырым жасауға болады: Әлеуметтік зерттеу әдістерін пайдалануды дамыту қылмыстық құқық ғылымының дамуына әсер етіп, құқық қорғау органдарының қызметі мен қылмыстық құқық ғылымының қылмысқа қарсы күресте өзара байланыста жасаған әрекеттерінің бір-біріне логикалық қатынасқа түсуіне мүмкіндік береді. Нақтырақ айтар болсақ, құқық қорғау органдары қызметкерлері әлеуметтік зерттеу әдісін қолдана отырып, сол арқылы оның қазіргі кезде қолданып отырған әдістерінің нәтижесін анықтауға, сөйтіп кейінгі қылмысқа қарсы күрестің жаңа әдістерін

жасауына мүмкіндік береді. Және сол тактиканы түрлі деңгейдегі қылмыс құрамына сай пайдалануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Пашков А. С., Чечот Д. М. Эффективность правового регулирования и методы ее выявления. /Советское государство и право - М., 1965, №8.
- 2 Спиридонов Л.И: Социология уголовного права. –М., 1986
- 3 Проблемы эффективности работы управленческих органов. -М., 1973
- 4 Пашков А.С., Явич Л.С., Спиридонов Л.И. Эффективность действия правовых норм. – ЛГУ, 1977.
- 5 Игнатъев А.А. Уголовно-исполнительное право. –Москва: Новый Юрист, 1997.
- 6 Коган В.М. Уровни анализа эффективности уголовно-правовых норм. /Вопросы борьбы с преступностью. -М., 1972 вып. 30.

Резюме

В данной статье автором рассмотрены актуальные проблемы повышения эффективности борьбы с преступностью.

Summary

In given article the author considers actual problems of increase of efficiency of struggle against criminality.

*Бекбаева М.К.
экономика ғылымдарының магистрі
Д.А. Қонаев атындағы Университет*

Коммерциялық банктердің несиелік портфелін жетілдіру мәселелері

Әлемдік қаржы дағдарысына қарсы қабылданған ҚР Үкіметі, Қазақстан Ұлттық банкі және ҚР-ғы қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарының қызметін реттеу және қадағалау жөніндегі агенттігінің 2009-2010 ж.ж. арналған экономиканы және қаржы жүйесін тұрақтандыруға байланысты бірлескен шаралар жоспарын іске асыру механизмдерінде қарастырылған қаржы секторын тұрақтандырудың басты бағыттары айқындалды, соның ішінде екінші деңгейдегі банктердің тәуекелдерді басқару жүйесін жетілдіру, олардың сыртқы қарыздарды алуын әрі қарай шектеу шараларын қабылдау, жүйе құраушы екінші деңгейдегі банктердің жай және артықшылықты акцияларын сатып алу арқылы, сондай-ақ оларға субординирленген займдар беру арқылы қосымша капиталдандыру шаралары көзделген.

Негізі, коммерциялық банктерде мынадай үш түрлі күрделі мәселе бар. Оның біріншісі, сырттан алған қарызды қайта құрылымдауға, екіншісі, коммерциялық банктердің активтер қоржынының немесе несие портфелінің сапасына, үшіншісі, коммерциялық банктердің депозиттік базасына қатысты. Бүгінгі таңда осы үш мәселеге тікелей қатысы бар коммерциялық банктерді капитализациялау мәселесі туындап жатыр. Капитализациялау, ол – коммерциялық банктердің активтеріне де, депозиттік базасына да, провизиясына да, яғни сапасы өте нашар активтерді сақтандыруға да тығыз қатысты нәрсе.

Соңғы бір жарым жыл ішінде дағдарысқа қарсы қабылданған шаралардың көмегімен банк секторындағы жағдай тұрақталды деп толық сеніммен айтуға болады. 2010 жыл банк секторы үшін шетелдік кредиторлардың алдында өздерінің абыройын өте жақсы қорғап шыққан кезең болды. Мәселен, осы жылдың наурыз айында Альянс банк сырттан алған қарызын қайтадан құрылымдады. Ал 1 қыркүйекте БТА банк өзінің сырттан алған қарызын қайта құрылымдау процесін аяқтады. Соның нәтижесінде БТА банкі сыртқы қарызын 16,65 миллиардтан 4,2 миллиард долларға дейін қысқартты. Сөйтіп, 1 қыркүйекте БТА банк өзінің сыртқы қарызын құрылымдауды аяқтап, зияннан бірден пайдаға шықты. Қайта құрылымдаудың нәтижесінде БТА банктің тапқан пайдасы 1,901 триллион теңгені құрайды. Ендігі жерде БТА банктің алға қойған стратегиясы – нарықтағы өзінің белсенділігін жоғарылату.

Сөйтіп, 2007 жылға дейінгі нарықтағы бұрынғы беделін қайтадан қалпына келтіру. Бұл – жоғарыда аталған мәселенің біріншісіне, сыртқы қарыздарды қайта құрылымдауға қатысты [2].

Банктердің сыртқы қарыздары бойынша қайта қаржыландыру тәуекелі бұрынғыдай қауіп төндірмейді. Ағымдағы жылдың 1 шілдесінде олардың жалпы міндеттемелер ішіндегі үлесі 27,1 пайызға қысқарған, алдыңғы жылдың 1 қаңтарымен салыстырғанда (44,9 пайызды құраған болатын). Бұған себеп «Альянс Банкі» АҚ және «БТА Банкі» АҚ еншілес ұйымы- «Темірбанк» АҚ-дағы жүргізілген қайта құрылымдау процесінің сәтті аяқталуы. Сонымен қатар, «БТА Банкі» АҚ міндеттемелерін қайта құрылымдау процесі аяқталысымен банк секторында сыртқы қарыздары бойынша міндеттемелері төмендеп, капитализациялау ұлғайтылады. Сонымен, банк секторының сыртқы қарызы қазіргі күні жалпы банк міндеттемелерінің 30 пайызынан төмен. Бұл деңгей әлемдік тәжірибеде қабылданған деңгейге сәйкес келеді.

Сыртқы қарыздарды қайта құрылымдаудан кейінгі банк секторы үшін бүгінгі таңдағы айналысатын басты мәселе – активтер қоржыны немесе несиелік портфельдің сапасы. 2010 жылдың 1 шілдесіне несиелік портфель құрамындағы жұмыс істемейтін несиелердің үлесі 34,4 пайызды құрады, бұл 01.01.2010 жылы 36,5 пайызды құраған еді. Сондай ақ банк секторындағы несиелік портфель сапасының төмендеуі біртіндеп баяулағанын байқауға болады, ол өз кезегінде қорландыру деңгейін төмендетуге септігін тигізеді.

S&P рейтингтік агенттігінің бағалауына сүйенсек, қазақстандық банктік секторының активтерін қалпына келтіру үшін ағымдағы позитивті макроэкономикалық тенденциялардың сақталған жағдайда үш пен бес жыл аралығы талап етіледі. Бұл жерде атап өту керек, «Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасын іске асыру шеңберінде банктерді ынталандыру екі бағытта қамтамасыз етіледі: «жаңа бизнес-әрекеттерді қолдау» және «кәсіпкерлік сектордың сауығуы». Бірінші бағыт жобаларды іске асыруға бағытталған банк несиелері бойынша пайыздық мөлшерлемені субсидиялау және жобаларды іске асыруға бағытталған банк несиелері бойынша жартылай кепілдік беруді қарастырады. Екінші бағыт қаржылық қиыншылығы бар қарыз алушылардың сыйақы мөлшерлемелерін субсидиялау. Сонымен бірге бұл бағдарламаға тек қана ел мүддесіне қызмет ететін, сауықтырудың іске асатын жоспарын ұсынуға дайын және ашық қызмет ететін кәсіпкерлер ғана қатысу мүмкіндігіне ие. Аталған шаралар банктердің портфеліне жұмыс істемейтін несиелер үлесін төмендетіп, жанама түрде әсерін тигізеді [1].

Несие портфелінің сапасын жақсартуға бағытталған кейбір екінші деңгейлі банктер құраған провизиялар есебінен оның сапасы жақсарып кете қойған жоқ. Кейбір мәліметтерге сүйенсек, қазір оның 35 пайызы

жұмыс істемейтін, үмітсіз несиелер болып саналады. Коммерциялық банктер сапасы төмен несиелік қоржынның бес пайызын баланстан шығарды. Баланстан шыққан, әлде де болса баланста тұрған, бірақ табыс әкелмейтін сапасы нашар несиенің барлығын есептесек, ол 40 пайызды құрайды. Халықаралық несиелік агенттіктердің болжамына сүйенсек, таяу болашақта сапасы нашар несие Қазақстандағы несиелік портфельдің 60 пайызын құрауы мүмкін екен. Бұл – өте күрделі мәселе. Банк секторы үшін сыртқы қарызды қайта құрылымдау мәселесін еңсергеннен кейінгі шындап айналысатын нәрсе – осы сапасы нашар несиелік қоржындар мәселесі. Себебі несиелік портфельдің құрамында табыс әкелмейтін, үмітсіз несиенің саны күннен-күнге қысқарғанның орнына көбейіп барады. Осының өзі жағдайдың қаншалықты күрделі екендігін айқындайды.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі 2011 жылғы шілдеде жүргізген «Несие нарығының жай-күйі және өлшемдерінің болжамы» тоқсан сайынғы зерттеулерінің нәтижелері бойынша несие нарығының біртіндеп қалпына келуі байқалады, бұл ретте банк секторында клиенттік базаны өсіру бойынша бәсекелестік деңгейінің одан әрі өсуі байқалады, нәтижесінде екінші деңгейдегі банктер несиелеу жағдайларын қайта қарайды, ұсынылатын өнімдер құрылымын жетілдіреді және клиенттердің төлем қабілеттілігін бағалауға барынша жеке көзқарасы байқалады. Несие портфелі сапасын аздап қалпына келтіру жалғасып отыр, бұл ретте оның жақсаруын банктер салық заңнамасының жұмсаруымен және проблемалық несиелер қорын құрумен байланыстырады [1].

«Бизнестің жол картасы 2020», Үдемелі индустриялық-инновациялық дамыту жөніндегі 2010-2014 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама және шағын және орта бизнесті дамытудың басқа да бағдарламалары шеңберінде шағын және орта бизнесті дамыту бойынша көрсетілетін мемлекеттік қолдау, сондай-ақ қаржыландыру банктер арқылы жүзеге асырылатын басым жобаларды тікелей қаражаттандыру кәсіпкерлер тарапынан несиелік ресурстарға сұраныстың ұлғаюына оң әсер етті. Осылайша, мемлекеттің экономиканың нақты секторын қолдау жөніндегі қызметі шағын және орта бизнес кәсіпорындарын барынша тез қалпына келтіруге, сондай-ақ несие портфелі сапасының жақсаруына және банктердің несиелік қызметінің жандануына себепші болды.

Банктер үшін бірінші кезекте несиелік портфельдің сапалы өсуін қамтамасыз ету болып қалуда. Банктер бұрынғыдай клиенттерді таңдауға өте сақтықпен қарайды, өйткені несиелеу нарығында сапалы заемшылардың тапшылығы мәселесі әлі де өзекті болып қалуда. Заемшыларды таңдаған кезде жақсы несиелік тарихтың болуы және клиенттің рентабельділігінің оң көрсеткіштері банк үшін ең маңызды

аспектісі болып табылады. Жаңа бизнесті ашуға арналған несиелер бойынша тәуекелдерді барынша азайту мақсатында банктер пайыздық мөлшерлемелерді айтарлықтай көтереді және қаржыландыру мерзімін қысқартады, бұл қаржыландырудың осы түрін тартымсыз және қымбат етеді.

Корпоративтік секторды несиелеу бөлігіндегі нақты үрдістерді ескере отырып, банктер арасында сапалы заемшыларды тарту бойынша бәсекелестіктің сақталуы оларды бұдан әрі пайыздық ставкаларды төмендетуге, заемшыларға қызмет көрсету сапасын арттыруды қоса алғанда, несиелеу талаптарын жақсартуға мәжбүр ететін болады деп күтіледі.

Клиенттерді тартуға банктік бәсеке күшейген жағдайда жаңа несиелік өнімдер әзірленуде. Солардың біріне депозит кепілдігіне берілетін несиелер жатқызылады, оларды банктердің көбі пайдалануда. Банк үшін депозит кепілдігіне несиелер беру неғұрлым сенімді болып табылады, себебі заем шарты бойынша міндеттемелер сақталмаған жағдайда банк борышкердің депозиттік шотынан ақша қаражатын есептен шығаруға құқығы болады.

Проблемалық заемдармен жұмыс істеу кезінде ең көп қолданылатын шаралар несиелердің жалпы мерзімін ұзарту және төлем кестесін өзгерту, мерзімі өткен берешектің өтеу мерзімін ұзарту, айыппұл санкцияларын қолданбау, банк алдындағы борышын қайта қаржыландыру, оның ішінде заемшының басқа банкке өтініш жасауы арқылы қайта қаржыландыру болып қалып отыр. Бұл ретте, көптеген банктердің несиелік портфелінің сапасын одан әрі қалпына келтіру несиелер портфелінің сапасын жақсарту бойынша қосымша мүмкіндіктерді және уақытша қаржылық қиындықтарға тап болған заемшылармен жұмыс бойынша жаңа құралдарды көздейтін салық заңнамасының күтілетін жеңілдіктерімен және проблемалық несиелер қорын құрумен байланыстырып отыр [2].

Сонымен, банк секторының алдында тұрған биылғы ең маңызды мәселе - жұмыс істемейтін несиелер портфелінің түйінін тарқату болып табылады. Сонда ғана ол нақты секторды несиелеуге бет бұрмақ. Қалай болғанда да биылғы жылы нашар несиелер портфелінің мәселесін шешіп, экономиканың нақты секторына қарай банктердің бетін бұру жүзеге асырылуы тиіс [3]. Қанша қиын болғанымен, сыртқы қарыздарды қайта құрылымдауды табысты аяқтаған еліміз үшін ішкі мәселені шешіп, экономиканы белсенді дамытуды қолға алу әдістерін қарастыру соншалықты күрделі бола қоймас.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. www.nationalbank.kz сайтынан алынған дерек көзі
2. «Айқын» газеті // «Қазақстандық қайта құрылымдау тәжірибесі Кәрі құрлыққа ой салды», 01.04.2010 ж.
3. «Айқын» газеті // «Нашар несиелер дамуға тұсау болып тұр», 19.01.11ж.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы и перспективы кредитного портфеля коммерческих банков. Так же сделано анализ состояния кредитной политики в РК. Автором рассмотрено пути и проблемы совершенствования кредитного портфеля коммерческих банков.

Summary

This article discusses the problems and prospects of a credit portfolio (brief-case) commercial banks. It is also made analysis of credit politics in the Kazakhstan. By the author it is considered the ways and problems of perfection the credit portfolio (brief-case) commercial banks.

*Белгожаева Ш.Д.
ст.преподаватель
кафедры «Финансы и учет»
Университета им. Д.А.Кунаева*

Использование средств информационных технологий при обучении курса правовая информатика

Информатизация общества характеризуются совершенствованием и массовым распространением информационных и телекоммуникационных технологий в системе образования. Они широко применяются для передачи информации и обеспечения виртуального взаимодействия между преподавателями и обучаемого в современной системе образования. В связи с этим преподаватель должен не только обладать знаниями в области информационных и телекоммуникационных технологий, но и быть специалистом по их применению в своей профессиональной деятельности. Достижению такой цели необходимо модернизировать содержание подготовки и переподготовки педагогов в области информатизации образования.

В качестве основных направлений, систематизирующих содержание учебного курса, отобраны сущность, цели и особенности информатизации образования, технические средства и технологии информатизации образования, методы информатизации образовательной деятельности, основы формирования информационно-образовательной среды и информационного образовательного пространства, вопросы формирования готовности педагогических кадров к использованию информационных технологий в профессиональной деятельности.

Важно донести до будущих педагогов, что информатизация образования обеспечивает достижение двух стратегических целей. Первая из них заключается в повышении эффективности всех видов образовательной деятельности на основе использования информационно-коммуникационных технологий. Вторая – в повышении

качества подготовки специалистов с новым типом мышления, соответствующим требованиям информационного общества. С помощью методов и средств информатизации будущий специалист должен научиться получать ответы на вопросы о том, какие имеются информационные ресурсы, где они находятся, как можно получить к ним доступ и как их можно использовать в целях повышения эффективности своей профессиональной деятельности.

Реалии современного общества предъявляют новые требования к уровню подготовки специалистов в сфере юридической деятельности. Важное значение сегодня имеет информатизация юридического образования. Современный уровень работы с правовыми документами предполагает владение технологиями работы с электронными документооборотами, а также способами и методами поиска документов в автоматизированной среде. За последнее десятилетие сформировалось новое направление в области информационного обеспечения сферы юриспруденции и права - справочные правовые системы на основе применения компьютерных технологий. Эти системы представляют собой необходимый инструмент для профессиональной работы с правовой информацией. Сегодня информационные справочно-правовые системы нашли широкое применение как в государственных учреждениях и ведомствах, так и в негосударственных организациях и на предприятиях всех форм собственности, широкая сеть предоставления услуг в области правовой информации охватывает большинство регионов страны. Все эти современные тенденции развития и внедрения средств ИКТ в профессиональную деятельность юристов необходимо учитывать уже на стадии обучения будущих специалистов в учебном заведении.

Обучение студентов по данной программе проходит несколько стадий:

1. Получение студентами первоначальных знаний и практических умений работы с персональным компьютером.

Это осуществляется при изучении дисциплины «Информатика». Преподавание осуществляется чаще всего в форме монобинарных учебных занятий с изучением нового материала и последующим практическим закреплением во время одного занятия. Следует отметить, что все практические занятия преподавателями информатики разработаны с учетом особенностей профессиональной юридической деятельности, с использованием правовых требований и решением правовых ситуаций. Так, при изучении программы Microsoft Excel студенты выполняют практическое занятие по определению размера государственной пошлины при предъявлении искового заявления по конкретной правовой ситуации[1].

---

2. Получение студентами первоначальных знаний и практических умений работы со информационными справочно-правовыми системами.

Данная стадия реализуется при изучении дисциплины «Информационное обеспечение профессиональной деятельности», которую осуществляет преподаватель юридических дисциплин, обладающий необходимыми навыками работы со информационными справочно-правовыми системами.

Решение данной ситуации студенты производят с помощью компьютерной программы, оформляя юридическим заключением. При оформлении юридического заключения применяются:

- 🌐 поиск по ключевому слову;
- 🌐 комбинированный способа;
- 🌐 оформление юридического заключения с помощью встроенного
- 🌐 текстового редактора.

Второй урок разработан этими же преподавателями по теме «Применение справочно-правовой системы «Гарант» при оформлении юридических документов». На уроке студенты закрепляют полученные знания и умения работы с текстовым редактором, правила оформления документов на персональном компьютере, а затем по приведенной выше ситуации оформляют исковое заявление и решение суда по данной ситуации. Типовые формы данных документов заложены в справочно-правовой системе "Гарант".

Особенность юридической деятельности заключается в многообразии стоящих перед ней задач, решение которых обеспечивается использованием научного аппарата традиционных юридических наук, основу которого составляют законы диалектики познания и формально-логические методы исследования, характерные для правовой науки.

Практика показывает, что в структуре юридической деятельности имеются задачи, для решения которых необходимо привлекать средства и методы наук, позволяющих анализировать количественные, структурные и функциональные особенности объекта познания.

Совокупность общих и частных вопросов теории и практики использования данных математики, информатики в сфере юридической деятельности составляет основу предмета правовой информатики - научной дисциплины, разрабатывающей общие методологические основы математизации и кибернетизации юридических наук, юридической деятельности и отличающейся от традиционных юридических наук характером междисциплинарных связей и функциями.

В силу этого правовая информатика приобретает черты общей теории решения правовых задач с использованием математико-кибернетических методов и выполняет функции, схожие с функциями общей теории

государства и права в отношении конкретных юридических наук, что дает основание (по признаку происхождения и решаемым задачам) относить ее к юридическим наукам.

Специфика правовой информатики проявляется:

- в особенностях сферы приложения идей, средств и методов информатики;
- в уникальности правовых задач, требующих разработки специальных алгоритмов решения и технических устройств;
- в строгом соблюдении принципов законности при использовании средств и методов информатики в сфере юридической деятельности.

Основаниями, позволяющими считать правовую информатику самостоятельной отраслью знаний, являются:

1. правовая информатика имеет четко обозначенные цели, решает множество специальных научных и практических задач, не рассматриваемых конкретными юридическими науками;
2. научные исследования опираются на систему специализированных учреждений;
3. в области правовой информатики работает большое число юристов, математиков, программистов, инженеров;
4. наличие значительного литературного фонда, овладение которым требует как общей, так и специальной подготовки.

Процесс становления правовой информатики как новой отрасли знания продолжается (формируются специфические понятия; познаются закономерности функционирования информационно-правовых систем как объектов изучения; уточняется предмет и структура данной науки).

Правовая информатика – это наука, изучающая информацию, информационные процессы, информационные технологии и информационные системы в правовой сфере на основе исследования их правовой особенности. Возникает вопрос, что представляет собой правовая информатика и информатика? Это междисциплинарная отрасль знаний и учебный курс:

- развитие информационных технологий
- развитие применяемых навыков

Основное: создание универсальных технологий для юристов на работе.

Просматривается аналогия с криминалистикой. Знания, полученные юристами при изучении криминалистики, применимы не только в уголовном процессе, но и в арбитражном процессе, гражданском процессе. Информатика должна идти по такому же пути.

К важнейшим задачам, которые призвана решать правовая информатика относятся:

- а) исследование и разработка теории правовой информации и методологических основ ее подготовки к машинной обработке;
- б) исследование и разработка технологий обработки правовой информации с использованием средств вычислительной техники;

в) исследование и разработка частных методик решения правовых задач на основе использования идей, средств и методов математики, логики, информатики, кибернетики и сопряженных с ними наук;

г) исследование и разработка теоретических основ, принципов построения и практики использования автоматизированных информационных систем и комплексов для решения правовых задач в различных отраслях юридической деятельности.

Именно перечисленные вопросы должны составлять основу структуры правовой информатики как учебной дисциплины, что требует коренного пересмотра учебных планов и программ по предмету и делает возможным внедрение и развитие новых форм обучения (например, дистанционного), усиливает тенденции к формированию открытого образования. Это, в свою очередь, ставит перед нами проблему расширения практики опережающего обучения, использования новых технических средств и технологий, совершенствования образовательных методик.

При изучении курса правовой информатики вводятся следующие термины, а именно:

- обладатель информации - лицо, самостоятельно создавшее информацию либо получившее на основании закона или договора право разрешать или ограничивать доступ к информации, определяемой по каким-либо признакам;
- конфиденциальность информации - обязательное для выполнения лицом,

получившим доступ к определенной информации, требование не передавать такую информацию третьим лицам без согласия ее обладателя;

- документированная информация - зафиксированная на материальном носителе путем документирования информация с реквизитами, позволяющими *определить (пока не ясно, что это)* такую информацию или в установленных случаях ее носители.

Содержание правовой информатики рассматривается разделы о правовой регуляции информации и основные черты правового регулирования информации. В данном разделе основное внимание уделяется на базовые средства информации. Это понятие составляет фундаментальность данного курса. Свойства информации, влияющие на доказательственное право направлено на реконструкцию тех материальных объектов, которые были в прошлом и на предоставление информации о них. Материальный носитель сведений, составляющих государственную тайну, - материальные объекты, в том числе физические поля, в которых сведения, составляющие государственную тайну, находят свое отображение в виде символов, образов, сигналов, технических решений и процессов. Содержание информации

выражается на электромагнитную носитель для цифровой информации. Данное понятие является базовым понятием при изучении курса правовой информатики. При изучении курса возникает следующий вопрос: Признаем ли мы за любым содержанием носителем юридическую силу?

- признаем за любой информации на любом носителе
- признаем только на определенном носителе (вексель – на бумаге)
- Информация может существовать на разных носителях, но преимущественную силу мы закрепляем за одним. Обычно – бумажным.

Одно содержание информации может быть выражено в разных сигнальных формах; например, текст договора – может быть выражен путем использования алфавитной формы, двоичного кода, азбуки Морзе – разные сигнальные формы, но содержание одно и то же. Закон как раз подчеркивает, что информация – сведения, данные, которые представлены независимо от формы представления. Возможно искажение информации при передаче в той или иной сигнальной форме. Поэтому перед юристами встает проблема выбора одной из форм сигнала для передачи информации либо признание за всеми формами представления информации одинаковой юридической силы.

Содержание информации относительно носителя: договор может быть напечатан на бумаге, может быть в электромагнитном поле, может быть радио волна, однако содержание одно и то же. Та же проблема: при переносе одного и того же содержания с помощью разных носителей содержание может оставаться одно и то же, а может изменяться. Это может быть связано с особенностями носителя, а может – с действия субъекта, обладающего информацией. Вопрос о преимущественной форме информации. Закон об информации закрепляет, что если законом не установлено иное, то любая форма сообщения является одинаковой с точки зрения юридической силы.

Концептуальная основа курса Правовой информатики выражает на цели, задачи, принципы и основные направления работы в информационной сфере, представляет собой совокупность информации, субъектов осуществляющих сбор и распространение информации, а также системы регулирования возникающих при этом общественных и правовых отношений [2].

Использованные источники:

1. Мусин К.С., Белгожаева Ш.Д., Баймулдина Н.С., Дуйсебаева А.Б. Информационно-коммуникационные технологии в образовании юристов и экономистов. Алматы, 2009
2. <http://www.informika.ru/text/inftech/edu/design/>

Түйін

Құқықтық информатиканы оқыту барысында жаңа ақпараттық технологияларды қолдану арқылы ақпараттандыру – елдің өмір салтын елеулі түрде өзгертуге бағытталған күрделі әлеуметтік процесс.

Summary

Society information are characterized by perfection and mass distribution of information and telecommunication technologies in an education system.

Джаксынжаева Н.Т.

Д.А. Қонаев университетінің

«Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы

Қазақстан Республикасында инновациялық қызметті мемлекеттік қаржыландыру

Қазіргі кезде Қазақстанда инновациялық белсенділіктің төмендеуі инновациялық қызметке салымдардың жоғары тәуекелі мен байланысты болады. Бұл тәуекелдік жоғары болуы инновациялық процесті қаржы-несиелік қамтамасыз ету әдістері мен ұйымдастыру принциптерінің жетілмегеніне және инновациялық қызметті қаржыландырудың нормативті құқықтық негізінің жетілмегенімен де тығыз байланысты. Нақты өндірістік сектордағы инновациялық процесті тоқтатудың негізгі себептеріне келесілер жатады: тапсырыс берушілердің төлем қабілетсіздігі, ішкі және әлемдік нарықта өнімнің бәсекелестігі қамтамасыз ететін инвестициялық ресурстардың жетіспеушілігі.

Қазақстан үкіметінің алдында экономикаға ұзақ мерзімді ресурстарды тарту үшін оңтайлы жағдай жасау мәселесі қойылуда.

Ол ұйымдастырушылық экономикалық қатынастардың жиынтығын қалыптастыру қызметімен тікелей байланысты болады, ол инновациялық процесті қаржылық қамтамасыз ету үшін жүзеге асады.

Өнеркәсібі дамыған Батыс елдерінде инновациялық қызметтерді қаржыландыру негізінен мемлекеттік емес көздерден жүзеге асады. Жаңа технология мен өнеркәсіптік жаңалықтарға ішкі Қазақстан нарығында төлем қабілетінің төмендеуіне байланысты ғылыми зерттеу және жобалау жұмыстарына демеуші әрі бағыттаушы болып, ал жұмыстарға тапсырыс беруші болып мемлекет шығады. Бұл үшін несие немес қайтарымсыз субсидиялар беретін арнайы қорлар жүйесі қалыптасуда. Отандық инновациялық қызмет нарығы мен ғылыми сыйымды өнімдердің дамымауына байланысты арнайы қорлар, инновациялық қызметті қаржыландыру механизмін нарықтық

шарттардың жағдайына жақындатуға көмек беруі. Мұндай қорлардың халық шарттардағы салалары бойынша қалыптастыру инновациялық қызметті қаржыландыру мәселелері бойынша шешімдерді орталықсыздандыруға мүмкіндік береді [1, 5].

Соңғы төрт жылды салыстырып қарасақ зерттеулер мен өңдеулерге қаржы бөліну жылдан жылға артуда. Ол келесі 5.1–кестеде көрсетілген.

2008 ж салыстырғанда 2011 ж зерттеулер мен өңдеулерге жұмсалған ішкі шығын көлемі 5% өскен. Яғни 2008 ж 27, 2011 ж 32% құралған.

Кесте 1 – Зерттеулер мен өңдеулерге жұмсалатын ішкі шығындардың қаржыландыру көздері (млн. тенге)

	2008	2009	2010	2011
Зерттеулер мен өңдеулерге жұмсалатын ішкі шығындар	3706,9	4706,9	7154,1	9633,0
Барлығы:	1534,5	1980,8	2847,8	3974,0
Бюджет қаражаттары				
Жоғары оқу орындарын қамтамасыз етуге бөлінген бюджеттік аударымдар	1,7	3,0	1,1	49,5
Меншік қаражаты	506,8	857,3	1592,7	2539,5
Тапсырыс берушілер қаражаты	1577,0	1759,5	2515,6	2989,9
Шетел инвесторларының қаражаттары	86,8	106,3	196,9	80,1
Ескертпе: Қазақстан Республикасының статистикасы 2011ж				

Қаржыландыру көздері бойынша 2008 жылы зерттеулер мен өңдеу жұмыстарына жұмсалған ішкі шығынның пайыздық құрылымын талдап қарастырсақ, онда тапсырыс берушілердің қаражаты 43%, бюджет қаражаты 40%, меншік қаражаты 14%, ал шетел қаражаты 3% құраған. 2011 жылы осы көрсеткіште дәрежесі мынадай болған. Тапсырыс берушілердің қаражаты 31%, бюджет қаражаты 40%, меншік қаражаты 26%, ал шетел қаражаты 2% құраған. Яғни, 2009 жыл мен 2011 жыл көрсеткіштерін салыстыра отырып соңғы жылдары өз меншігіндегі қаражат арқылы зерттеулер мен өңдеу жұмыстарын іске асырушылардың саны көбейгендігін көруге болады. Оған жекеменшік салада осы зерттеулер мен өңдеу жұмыстарына көп назар аударып жатқаны әсер еткен[2, 9].

Дамыған нарықтық экономикалы елдер мыс, АҚШ мемлекеттік бюджеттің ЖҰӨ-ң 2,2-2,7% осы зерттеулерге жұмсалған Францияда 1,8-2,3%; Германия мен Жапония 2-2,9%; Англияда 2-2,5% жұмсалады. Батыстағы экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымына кіретін елдердің ҒЗКТЖ-ға жұмсалатын шығыны ЖҰӨ-ң 2,2% құрайды. “ірі жеті” елдерде - 2,4%, ал АҚШ - 2,6%, Ресейде 0,9% көрсеткішін құрайды. Қазақстанда бұл көрсеткіш өте төмен деңгейде болып табылады.

Нарықтық қатынастар жағдайындағы инновациялық саланы қаражаттық қамтамасыз етудің әлемдік тәжірибесіне сүйене отырып, мұндай қаржы үшін тек орталықтан емес, сондай-ақ бюджеттік емес әртүрлі қорларды, шартты қайтару несие түрін қолдануға болатынын айтуға болады.

Орталықтанған қорлардан жаңа бәсекелі өнімге баға қосымшаларын төлеуге болады. Мемлекеттік инвестициялық саясат даму бағдарламасының негізінде іске асады. Оған жататындар:

капиталдың тез айналымын және жоғары бюджеттік тиімділікті қамтамасыз ететін салаларда өндірісті дамыту;

ғылыми сыйымды салалар мен жоғары технологияны, жоғары деңгейлі өңдеу салаларына қолдау көрсету;

экономиканы технологиялық қайта құру негізінде бәсекелі машина жасау өнімін өндіру.

Мемлекеттік инвестициялық саясатта маңызды орынды экономикалық өсу ырғағының жоғарлауы алады және дәл осы Қазақстандағы экономикалық өзгерістердің негізгі бағыты болып табылады. Үкіметтің ағымдағы бағдарламасы оңтайлы инвестициялық жағдай жасауды қамтамасыз етеді. Ол жоғары технологиялы өнімге, өндірістік қызметті қайта қалыптастыруға, өндірістің инфрақұрылымын жаңартуға және жеке секторға қуатты қайта

Инновациялық процестерді мемлекеттік-коммерциялық қаржыландыруды жүзеге асыру жобаларды сертификаттау мен инвесторларға мемлекеттік кепілдік беруді қарастырады. Жобаларды сертификаттау шетел және отандық инвесторлардың оған деген сенімділігін арттырады. Жекеменшік инвесторларға мемлекеттік кепілдік берілсе, онда мемлекет сол жоба іске аспай қалса, салынған ресурстың бөлігін қайтарып беруі міндетті.

Қаржылық салымдардың қайтымын қамтамасыз ету үшін тәуелсіз экспертиза жүйесін және инновациялық жобаларды сақтандыру процестерін қолдану керек.

Инновациялық қызметті қаржыландырудың ішкі көздері жетіспеген кезде, Қазақстанға ғылыми сыйымды технологияны тарту процесін қалыптастыру керек. Осыған байланысты инновацияны мемлекеттік қаржыландыру шегінде, мемлекет шекарасы арқылы

дамыған техника және технологияны енгізуде кеден салығын толық жою мәселесін қарастырған жөн. Сонымен қатар отандық ғылыми сыйымды өнеркәсіпті қорғау мәселелерін де ескеру қажет [3, 25].

Өнеркәсіп кәсіпорындарда инновациялық қызметті қаржыландырудың негізгі көзі болып-олардың меншікті қаржы ресурсы табылады. Олар зерттеулер мен конструкторлық бөлімдердің жұмыстарына немесе келісім шарт негізінде іске асатын жобаларға бағытталады. Инновацияға жұмсалатын меншік қаражаты 2006 ж 14%, ал 2009 ж 26% құраған. Яғни жыл сайын зерттеулер мен өңдеулерге меншік қаражатын жұмсау артуда. Нақты ақшамен көрсететін болсақ 2006 ж 506,8 млн. теңге, 2007 ж 857,3 млн. теңге, 2008 ж 1592,7 млн. теңге, ал 2009 ж 2539,5 млн. теңге құралған.

Инновациялық қызметке бағытталған кәсіпорындардың меншікті көздері болып, акционерлер арасында бөлінбеген пайда бөлігі, амортизациялық аударымдар мен кәсіпорындардың акционерлік капиталы табылады. Ірі кәсіпорындар өндіріс дамуының қоры мен амортизациялық аударымдар қорында жинақталған, өз меншігіндегі қаражаттары арқылы конструкторлық және технологиялық жаңалықтарды игереді.

Өндірісті дамыту қоры негізінен өндірістің кеңеюі мен жаңалауына, ғылыми зерттеу, тәжірибелі-конструкторлық және технологиялық жобалар мен жаңа өнім түрлерін игеру үшін, өзінің айналымын қаражатын көбейтуге, сондай-ақ басқа да материалдық-техникалық базасын күшейту үшін арналады. Инновацияны іске асырушы кәсіпорындар үшін ең маңызды ҒЗКТЖ-ға жұмсалған шығынды өнімнің өз құнына енгізу алады. Қазіргі таңда ҒЗКТЖ-ға жұмсалған қаражат сомасы өз құнға енгізілмейді және бұл шығындарды есепке алудың әлемдік тәжірибесіне сай келмейді, бұл өз кезегінде кәсіпорындардың инновациялық қызметті жүзеге асыру үшін қолданатын меншік қаражатының көлемін азайтады.

Бөлінбеген пайдадан қаржыландыру ірі орта немесе ұзақ мерзімді жобаларды жүзеге асыруда қолданылмайды. Себебі ол шаруашылық айналымынан ақша қаражат алумен, ол өндірістік тұрақтылықты бұзумен байланысты болып табылады [3, 30].

Шетелдік компаниялар тәжірибесіне сүйене отырып, акционерлік капитал да жаңа өнім өндірумен байланысты ірі және орта жобаларды қаржыландырудың көзі болып табылатынын айту керек.

Отандық кәсіпорындар, инвесторлар үшін қайтымсыз капитал көзінің салымы болады. Себебі кәсіпорындарда құрылғылардың тозуы 50% жеткен. Негізгі құрылғылардың тозуы дегеніміз олардың физикалық және моральдық қасиеттерінің жойылу процесі. Амортизация - тозудың ақшалай көрінісі. Амортизациялық төлемдер өнімінің өзіндік құнының негізгі элементі болып табылады. Амортизациялық төлемдердің жаңа формасына енгізілуіне дейін

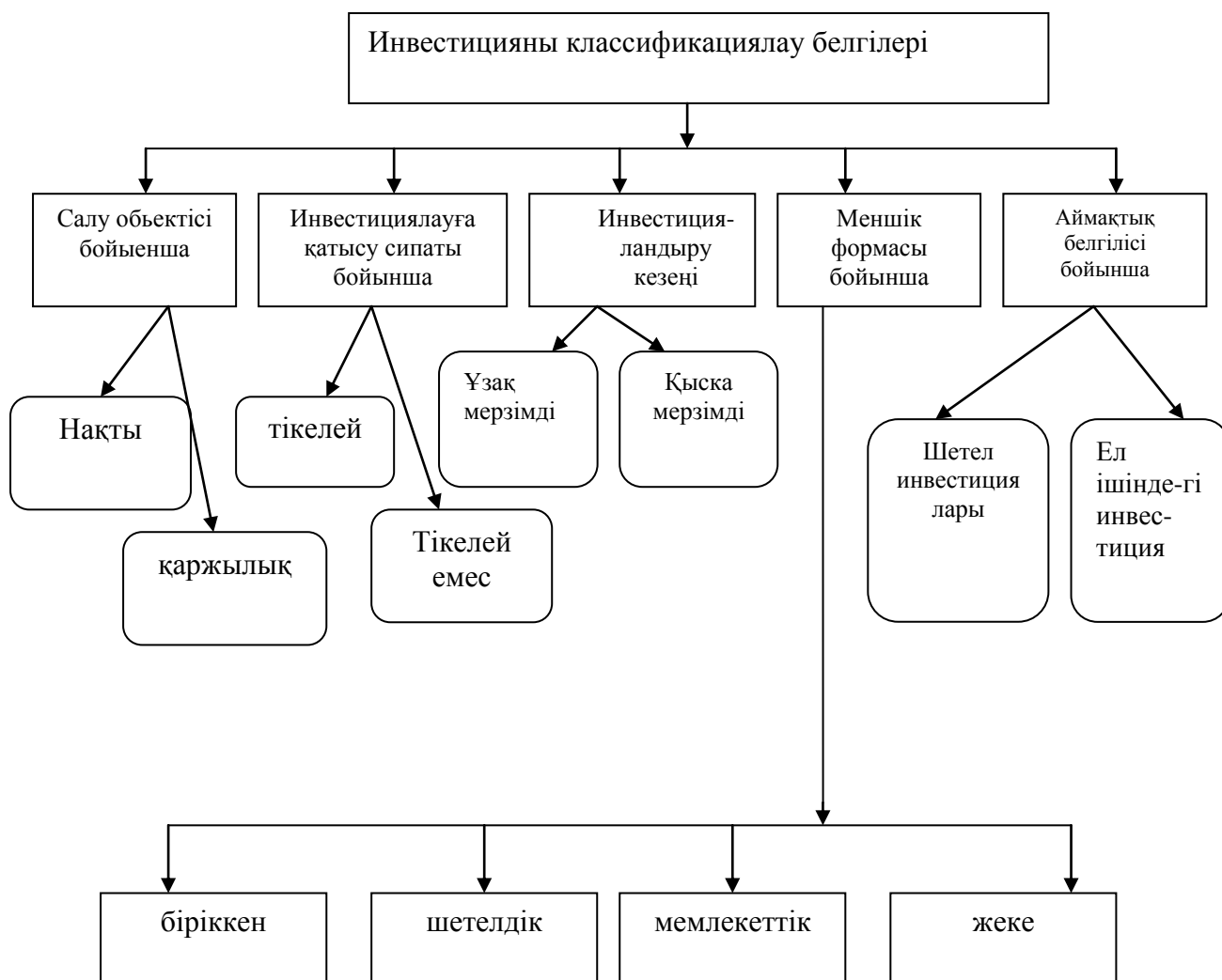

Қазақстан Республикасының территориясында бірінші амортизациялық нормалар қолданылған. Амортизация негізгі құрал құнын, шығарылған өнімінің құнына енгізудің объективтік процесі. Амортизациялық төлемдер реновацияға жіберіледі. Реновация дегеніміз негізгі құрылымдардың бастапқы құнын қалпына келтіру. Амортизациялық төлемдер амортизация нормалары арқылы есептеледі. Есептелген амортизациялық сомалар өнімінің өзіндік құнына есептеледі. Жаңадан түскен негізгі қорлардың амортизациясы келесі айдың бірінші күнінен бастап есептеледі.

Инвесторларды кәсіпорындарда тиімді пайдалану, олардың қаржылық жағдайы кәсіпорындағы инвестиция құрылымына байланысты болады. Кәсіпорындағы инвестицияның жалпы құрылымы – жалпы суммадағы нақты және портфельді инвестициялардың ара қатынасы. Олардың дамығандығы портфельді және нақты инвестицияларды максималды қайтарып алуынан көрінеді. Демек, бұл тиімді жобаларға инвестиция үлесі максималды ұмтылу керектігін білдіреді. Қазіргі таңда кәсіпорын үшін нақты және портфельді инвестициялардың құрылымы маңызды әсер етеді. Портфельді инвестиция құрылымы - олардың бөлу және кәсіпорын сатып алған бағалы қағаздар түрі бойынша ара қатынасы түсініледі.

Мемлекеттік инвестиция үлесі төмендеп, ал кәсіпорынның үлесі ұлғайған кезде, инвестицияның жалпы тиімділігі олардың кәсіпорындағы тікелей пайдалану тиімділігіне байланысты болады, ал мәні бойынша кәсіпорындағы инвестицияның жалпы құрылымына байланысты.

Жоғарыда айтылғандарды жинақтай отырып, қорытынды жасауға болады - әр түрлі бағыттар бойынша инвестиция құрылымына талдау жасау ғылыми және тәжірибелік мәнге ие болады берілген талдаудың тәжірибелік мәні арқылы инвестиция құрылымының өзгеру тенденциясын анықтап және осының негізінде ұтымды, тиімді инвестициялық саясатты жасауға болады. Инвестиция құрылымы талдаудың теориялық мәні арқылы инвестициялық қызметке және инвестицияны пайдалану тиімділігіне әсер ететін, бұрын белгілі болмаған жаңа факторлар пайда болады, бұл факторлар инвестициялық саясатты жасау үшін өте маңызды болып табылады.

Сурет 1 – Инвестицияның классификация түрлері

Ал енді инвестиция типтеріне келетін болсақ, кез – келген фирманың негізгі қызмет саласы айналымдағы қаржы, жобалардың іске асуы, әрбір фирманың жылдық табысын реттеп отыратын инвестициялық операция жүйесі болып табылады. Инвестициялар әртүрлі объектілерге тартылуы мүмкін:

Физикалық активтегі инвестицияға - өндіріс орындары мен құрал - жабдықтау салаларын, сонымен қатар бір жыл мерзімдегі түрлі машина, техника, материалдық мүліктерді жатқызамыз.

Ақшалай активтегі инвестицияға – кез- келген физикалық және заңды тұлғалардың белгілі бір құнды ақшаның қарым-қатынасын жатқызамыз. Бұл банктердегі депозиттер, облигациялар, акциялар, кредит, салық, несие, қарыздар.

Материалдық емес инвестицияға - құнды материалдар мен құпия программалар, өнім әдістері тиімді моделдер, жерге иелік құқықтары, жекеменшіктік лицензиялар, патенттер мен сертификаттар енеді. Жоғарыда аталған инвестицияның 3 типті де әрбір фирманың дамуы

кіріс көзінің өсуіне тікелей ықпал етеді.

Инвестиция класификациясы фирманың қай мақсаттардағы қандай маңызды мәселелерді шешуге болады және тиімді шетел инвесторларының басқаруына берліген кәсіпорындар мен бәсекелескен кәсіпорындар өздерін өздері қаржымен қамтамасыз етіп бар жұмысты өздері жолға қоюға міндетті. Қазір бұл нәтижесін беріп отыр. Біріншіден, кәсіпорындар бар қуатында жұмыс істейді. Екіншіден, өндірген өніміне қарай заңды белгіленген тәртіппен салық төлеп отыр. Үшіншіден, жұмыссыздықты азайтуға өзіндік үлесі бар.

Сонымен қатар инвестициялар қаржылық емес активтерге салынуы мүмкін. Ол әртүрлі көздерден тартылады. Бұл мәліметтерді келесі бетте 5.1–ші кестеден көруге болады.

Кез-келген кәсіпорынның экономикалық потенциалының сақталуы мен дамуына кәсіпорын қызметі мен менеджмент, инвестор шеберліктері қажет. Инвестициялық қызмет субъектілеріне инвестициялық қызметті іске асырушы инвесторлар, физикалық және заңды жеке тұлғалар, тапсырыс берушілер, орындаушылар, инвестициялық қызметті қолданушылар мен ұйымдық жеткізушілер, банк және қауіпсіздендіру қызметкерлері, инвестициялық процеске қатысушылар енеді. Сонымен қатар инвестициялық объект қызметіне қолданушылар қатарынан физикалық жеке тұлғалардан бастап, заңды тұлғалар, мемлекеттік органдар, шет мемлекеттер халықаралық қызмет Қазақстан заңдарында арнайы Президент жарлығы бойынша салық және бюджетке төленетін міндетті төлемдер, «Шетел инвестициялары мен инвесторлары», «Ішкі басқару мен қарыздар», «Қазақстан Республикасының инвестиция қорлары», және өзге де нормативтік актілерін түрінде еліміздің заңында өмір алған.

Қазақстан мен ТМД елдерінде инвестиция тартып, қаржы жинақтау жылдамдығы онша жақсы емес. Бізде ол жалпы ішкі өнімнің 4/3 процентін құрайды. Дегенмен, алғашқы жылдарға қарағанда, соңғы жылдары шетелден инвестор тарту біршама жандана түсті. Оған еліміздегі саяси тұрақтылық шикізат қорының молдығы инвесторларды заң жүзінде қорғау басты рол атқарып тұр. Әсіресе, Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаевтың соңғы кездегі Америка Құрама Штаттарына, Германия мен Польшаға сапарлары күткен үмітті ақтады. Инвестиция салудан дамыған, өркениетті басқа да мемлекеттер де тартынып отырған жоқ.

Деректерге сүйенетін болсақ, қазіргі кезге дейін Қазақстанға келген инвестицияның 40 процентін АҚШ, 25 процентін Оңтүстік Корея, 13 процентін Англия инвесторлары құрайды екен. Жалпы көлемі 9,5 миллиард доллар тұратын Қытай Халық Республикасымен жасалған келісім өз алдына бір бөлек.

Нарықтық экономикада инвестицияның негізгі үш түрі кең

қолданылады. Атап айтқанда: займ арқылы, несие беру және тура инвестициялау. Осы үшеуінің ішінде бізге қолайлысы әрі тиімдісі - тура инвестиция. Өйткені мұнда шетел инвесторларының басқаруына берілген кәсіпорындар мен бірлескен кәсіпорындар өздерін өздері қаржымен қамтамасыз етіп бар жұмысты өздері жолға қоюға міндетті. Қазір бұл нәтижесін беріп отыр. Біріншіден, кәсіпорындар бар қуатында жұмыс істейді. Екіншіден, өндірген өніміне қарай заңда белгіленген тәртіппен салық төлеп отыр. үшіншіден, жұмыссыздықты азайтуға өзіндік үлесі бар [4, 5-18].

Қазақстан экономиканың қаржылық тұрақтануы сатысына ену кезеңінде инвестицияны тартудың қатаң әдістерін қолдана бастады, бұл әдістер төмендегідей бағыттарды қамтиды:

үкіметтік несиелер мен кепілдемелерді шектеу (өйткені үкіметтік несие алдын-ала ақы төлеуді, кепілдемелерді ұсынуды және белгілі сомалардың процентімен қайтарылуын талап етеді.) Мұндай жағдайда елге келіп жатқан шетел инвесторларын көбейтуге арналған мүмкіндіктер кеңейіп жатыр. Капиталды тартудың мұндай формасының басымдылығы өр түрлі түсіндіріледі:

тікелей шетел инвесторлары донордың ұзақ мерзімдік мүдделерінің жүзеге асуына мүмкіндік береді;

донордың өндірістік процесті басқаруға қатысу мүмкіндігі болуы- тиіс;

елеулі көлемде қаржылық ресурстардың ағылып келуін қамтамасыз

етеді, ол сыртқы қарыздардың төлену проблемасына әсер етпейді;

тікелей шетел инвестициялары іскерлік және шаруашылық

белсенділікті қамтамасыз ете отырып, өндірістік және ғылыми-техникалық ынтымақтастықтың әр түрлі формаларының кең түрде таралуына ықпал етеді.

Мұның барлығы Үкіметтің орта мерзімдік инвестициялық бағдарламасын қабылдау және жүзеге асыру үшін бағыт-бағдар беруге мүмкіндік жасады. Қазақстан Республикасы экономикасына тартылатын айналым капиталының ұлғаюы жеке жобалар бойынша жекешелендіру процесінде көрініс тапты. Оның өрістеуі белгілі мөлшерде төлем төлемеу дағдарысы сияқты түйінді мәселені жеңілдетті, өндірістердің іскерлік белсенділігін көтеруге және озық технологияларға өту процесін жеделдетуге мүмкіндік береді [4, 2].

Инвестицияны тартуда Қазақстанды дамытушы елдер тәжірибесімен салыстыра отырып, Аргентина саясатымен белілі бір ортақтықтың бар екендігін атап етуге болады. Өйткені Қазақстанда жүргізілген 4 кезең төмендегідей нәтижелерге әкеледі:

реформалаудың бірінші кезеңі - инвестициялық жекешелендіру

қорының қалыптасуына және капиталдың үкімет кепілдемесі арқылы тартылатындығына жағдай жасады;

екінші кезең - жекешелендіру процестерінің белсенді жүруін және акцияларды мемлекеттік пакеттерінің 80%-ке дейін шетелдік инвесторларға сатылуын қамтамасыз етті, осы уақытта төлемдердің теленбеуі және отандық тауар өндірушілердің банкротқа ұшырауы мәселелері қабат-қабат жүріп отырды;

үшінші кезең - жекешелендіру процесінде республикалық нарықта шетелдік банктердің рөлін "тереңірек" өтті, нәтижесінде инвестициялық саясаттың Аргентиналық қателіктері болған, атап айтқанда аз шығынды әдіс өңдеу, ғылыми технологиялар салаларының туындауына жағдай жасамай, керісінше дәстүрлі салалар экспортын кеңейту құралдарының дамуына жағдай жасады [5, 71-75].

Тиімді инвестициялық саясаттың жоқ болуы өсу нүктесі болып табылатын белгілі бір салаларды анықтауға мүмкіндік береді сыртқы экономикалық саясатты өсу локомотивінен "тежеу локомотивіне" айналдыруды, әлеуметтік реформаларды ұстап тұру, халықтың ағымдық табысының төмен деңгейі, сонымен бірге тұтынушылық несиенің болмауы республика халқын инвестициялық саясаттың белсенді субъектілерінің біріне айналдырды. Бұл кездегі тауар өндірушілердің жаппай банкротқа ұшырауы шетел инвесторларының көбеюі жағдайында жүріп жатыр және ұлттық валютаны жоюда Қазақстандағы саны 1300-ден астам біріккен кәсіпорындар, яғни 20 мың жаңа жұмыс орны бар кәсіпорындардың құрылуына ықпал етті, осы кезде кішкентай Сингапурде алғашқы кезеңдерде жұмысшы орындарының саны 70 мыңға жеткен еді. Экономиканың қазіргі кездегі төртінші кезеңге енуі еңбек бөлінісінің халықаралық жүйесіне кіру нәтижесінде мемлекет рөлін күшейту қажет екендігін қайтадан талап етіп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының "Инвестиция туралы" заңы. 2003 жыл және 2009, 2011 жылдардағы енгізілген өзгертулермен ережелер.
2. Модакулова Г.М Халықаралық экономикалық статистика Алматы Экономика 2004ж, 9-11б.
3. Аналитическая информация о состоянии рынка ценных бумаг Республмкия Казахстан. // Рынок ценных бумаг Казахстана. № 1. 2009 г, 25-30 бет.
4. Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы // Правительственный бюллетень. № 7 – 2003 – С. 5-18
5. Назарбаев Н. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан // Егеменді Қазақстан. 2007. – №28. –2 б.

Резюме

В этой статье говорится о том, что источники государственного финансирования инновационной службы в Республике Казахстан, а также развитие инновации и их пути развития. Эффективное использование инвесторов в предприятиях, и сосредоточенность их финансового состояния на инвестиционных структурах предприятия. Обеспечение средствами инновационную систему в состоянии рыночных взаимоотношений.

Summary

The article states that the sources of public funding of innovative services in the Republic of Kazakhstan, as well as the development of innovation and development. Effective use of investors in companies, and focus their investment on the financial condition of the structures of the enterprise. Provision of an innovation system in the state of market relations.

*Досманбетова А.С.,
к.э.н., доцент Международной академии бизнеса*

Методические подходы оценки интеллектуального капитала в казахстанских компаниях

В последние десятилетия произошли кардинальные изменения в философии деятельности компаний. В основе их качественных сдвигов, лежит направленность на интеллектуализацию капитала. Изменения факторов производства выражаются в возрастании их информационной, интеллектуальной и инновационной составляющих. Эти тенденции тесно связаны с трансформацией форм и методов организации субъектов хозяйственной деятельности и управления ими.

Анализ и оценка интеллектуального капитала в инновационном развитии компаний имеет важное значение. Результаты в этом направлении способны повысить экономическую эффективность и качество уровня производства. Для Казахстана, ставящего перед собой амбициозные, но выполнимые цели в экономическом развитии это особенно актуально.

Для оценки интеллектуального капитала организации по нашему мнению, наиболее эффективным является монитор нематериальных активов (МНА), разработанный К.-Э. Свейби. Методика определения состояния интеллектуального капитала организации, основанная на методе немонетарной оценки «монитора нематериальных активов». Такая немонетарная оценка позволяет проследить динамику даже тех показателей, которые невозможно оценить в денежном выражении [1].

Для целей исследования диссертант считает необходимым включить некоторые показатели из МНА. Они наименее сложны в определении и наиболее полно описывают состояние интеллектуального капитала организации. Кроме того, для более точной оценки интеллектуального капитала, указанная модель была дополнена рядом показателей, взятых из концепции измерения интеллектуального капитала, изложенной в работе А.Г. Глушко [2, с.78].

Для исследования состояния и сравнительной оценки интеллектуального капитала организаций согласно методике, приведенной автором диссертации, были выбраны 7 коммерческих организаций Республики Казахстан. Исследование проведено за период 2008-2010 годы.

Результаты исследования основаны на анализе бухгалтерской отчетности организации, годовых отчетов, бесед с руководителями организаций, личных наблюдений, статистических данных по Республике Казахстан, а также официальных данных Агентства финансового надзора РК и Казахстанской фондовой биржи.

Определение динамики состояния интеллектуального капитала необходимо проводить периодически (раз в месяц, раз в квартал, раз в полгода, ежегодно) через систему показателей, и на основе полученных данных можно определить, как интеллектуальный капитал организации изменяется во времени. Предлагаемая методика позволяет количественно измерить интеллектуальный капитал по девяти параметрам для трех организаций Республики Казахстан.

Структура интеллектуального капитала состоит из разнородных по своей природе составляющих, поэтому правильным будет осуществлять оценку динамики отдельно по каждой, из составляющих. Данное разделение более наглядно может показать все изменения, которые происходят с интеллектуальным капиталом организации, а также способствует более глубокому пониманию того, в каком состоянии находится интеллектуальный капитал.

Индикаторы состояния человеческого капитала показывают, как развивается интеллектуальный капитал, насколько он стабилен и как эффективно используется.

Расчет по оценке человеческого капитала приведены в таблице 1.

Таблица 1 – Показатели оценки человеческого капитала

Показатели	Наименование организации						
	АО «БанкЦентрКредит»	АО «ENRC»	АО «Казахмыс»	АО «Народный банк»	АО «Казкоммерцбанк»	АО «Казахтелеком»	АО «РД «Казмунайгаз»»
Сумма всех произведенных в отчетном периоде затрат на человеческий капитал (млн. тенге)	5023	29144	27185	9440	3024	4985	23664
Величина активов предприятия (млн. тенге)	1224558	2111905	1018193	2097935	2688108	370562	1428810
Индекс инвестирования в человеческий капитал	0,0041	0,0138	0,0267	0,0045	0,0011	0,0135	0,0166
Уровень образования	7,32	3,65	3,68	6,64	4,03	4,42	7,52
Коэффициент образования i-го сотрудника	34825	270416	224233	34564	22543	25436	45231
Количество основных работников (человек)	4760	74098	60970	11648	5590	29855	6017
Количество ушедших основных работников в измеряемом периоде (человек)	159	4012	3536	376	158	932	265
Текущая текучесть кадров	3,34	5,41	5,8	3,23	2,83	3,12	4,4
Средняя зарплата в организации (тенге)	188600	254248	194248	145643	194560	126436	193762
Прожиточный минимум (тенге)	13487	13487	13487	13487	13487	13487	13487
Уровень оплаты труда	13,98	18,85	14,4	10,8	14,43	9,37	14,37
Примечание – Составлена автором							

Индикаторы состояния организационного капитала показывают, как эффективно используются нововведения и насколько компания может собственными силами разработать такие нововведения.

Расчета по оценке организационного капитала приведены в таблице 2.

Таблица 2 – Показатели оценки организационного капитала

Показатели	Наименование организации						
	АО «БанкЦентрКредит»	АО «ENRC»	АО «Казахмыс»	АО «Народный банк»	АО «Казкоммерцбанк»	АО «Казхтелеком»	АО «РД «Казмунайгаз»»
Сумма всех затрат на организационный капитал (млн. тенге)	2449	48573	45309	3776	11096	4985	47327
Величина активов организации (млн. тенге)	1224558	2111905	1018193	2097935	2688108	370562	1428810
Индекс затрат на организационный капитал	0,002	0,023	0,044	0,002	0,004	0,013	0,033
Выручка от реализации в отчетном периоде (млн. тенге)	1209149	974238	477458	1465768	986472	152732	609242
Чистая прибыль (млн. тенге)	30669	324058	213875	36216	21988	33664	233941
Индекс рентабельности продукции	0,03	0,33	0,45	0,02	0,02	0,22	0,38
Коэффициент автоматизации i-го сотрудника	44744	1259666	91455	14094	6708	44783	8424
Количество основных работников (человек)	4760	74098	60970	11648	5590	29855	6017
Индекс автоматизации деятельности	0,94	1,7	1,5	0,21	1,2	1,5	1,4
Примечание – Рассчитано автором							

Расчет по оценке потребительского капитала организации приведены в таблице 3.

Таблица 3- Показатели оценки потребительского капитала

Показатели	Наименование организации						
	АО «Банк ЦентрКредит»	АО «ENRC»	АО «Казахмыс»	АО «Народный банк»	АО «Казкоммерцбанк»	АО «Казахтелком»	АО «РД «Казмунайгаз»»
Затраты на рекламу (млн. тенге)	1470	777	423	226	7258	170	314
Затраты на осуществление маркетинговых исследований (млн. тенге)	73	388	262	113	363	855	946
Затраты по продвижению товара (млн. тенге)	63	332	109	96	310	731	809
Скидки для привлечения покупателей и дилеров (млн. тенге)	1433	757	306	220	7077	166	1845
Затраты на послепродажное обслуживание (млн. тенге)	158	833	477	243	778	183	203
Представительские расходы (млн. тенге)	478	16342	235	4766	2359	2168	615
Прочие затраты по укреплению рыночной позиции (млн. тенге)	0	0	0	0	0	0	0
Сумма всех затрат на потребительский капитал в отчетном периоде (млн. тенге)	3674	19429	1812	5664	18145	4273	4732
Величина активов организации (млн. тенге)	1224558	2111905	1018193	2097935	2688108	370562	1428810
индекс затрат на потребительский капитал	0,003	0,009	0,002	0,003	0,007	0,012	0,003
Примечание – Рассчитано автором							

После расчетов и сборов необходимо разработать эконометрические модели. В ходе анализа разработанных эконометрических моделей, которые будут описаны ниже, была предпринята попытка использовать различные комбинации индикаторов для оценки составляющих интеллектуального капитала (таблица 15).

В итоге из представленных вариантов был отобран ряд индикаторов в силу того, что результаты тестирования моделей в этом случае оказались наилучшими.

Таблица 15 - Используемые в исследовании индикаторы

Структура интеллектуального капитала	индикаторы
Человеческий капитал	Индекс затрат на человеческий капитал
Организационный капитал	Индекс затрат на организационный капитал
Потребительский капитал	Индекс затрат на потребительский капитал
Примечание – Составлена автором	

Проверка гипотез проводилась на выборке казахстанских компаний, входящих в индекс KASE, торгующих своими акциями на казахстанской фондовой бирже. Окончательный объем выборки составил семь компании. В исследовании использовались данные общедоступной неконсолидированной финансовой отчетности компаний за 2008–2010 гг., представленные на их официальных сайтах и на сайте казахстанской фондовой биржи. Общий объем выборки составил 7 компаний за 3 года. Статистические характеристики представлены в таблице 16.

Таблица 16 - Общие статистические характеристики анализируемой выборки

Наименование показателя	Среднее квадратическое отклонение	медиана	Стандартное отклонение
Коэффициент Тобина	0,370	0,47	0,62
Индекс затрат на человеческий капитал	0,002	0,05	0,09
Индекс затрат на организационный капитал	0,014	0,08	0,15
Индекс затрат на потребительский капитал	-0,023	0,07	0,09
Примечание – Рассчитано автором			

В работе был сделан вывод о необходимости дальнейшего решения проблемы разделения вклада отдельных элементов интеллектуального капитала в их совокупную ценность. Рассматриваемая нами регрессионная модель позволяет выявить зависимость между фундаментальной ценностью интеллектуального капитала и отдельными его составляющими: стоимостью человеческого, потребительского и организационного капитала. Результаты статистического оценивания по выборке в целом показаны в таблице 17.

Как видно из таблицы 17 по всем переменным моделям нулевая гипотеза отклоняется и принимается альтернативная. Следовательно, рыночная стоимость активов компании действительно зависят от трех

составляющих интеллектуального капитала. Все коэффициенты и уравнения регрессии являются статистически значимыми.

Таким образом, предположение о зависимости рыночной стоимости активов от трех составляющих ИК для казахстанского рынка статистически обосновано. Постоянно растущая значимость интеллектуального капитала отражает все большую зависимость организаций от нематериальных активов. Каждый день возникают компании нового типа, располагающие только нематериальными активами и производящие нематериальные продукты или предоставляющие услуги.

Таблица 17 - Результаты статистического оценивания модели для выборки в целом

Наименование показателя	Оценки коэффициентов регрессии			
	у	X1	X2	X3
Коэффициент перед объясняющей переменной	0,2008	0,5048	4,4287	- 1,9836
Стандартная ошибка	0,0851	2,8648	1,823	1,1453
t-статистика	2,36	0,18	2,43	-1,73
t-критическое (5%-й уровень значимости)	2,110			
Вывод о нулевой гипотезе по результатам t-теста	Отклонить			
Доверительный интервал (5%-й уровень значимости):				
• нижняя граница	0,0211	-5,5394	0,5824	-4,4001
• верхняя граница	0,3804	6,5490	8,2750	0,4328
F-статистика	40,19			
F-критическое (5%-й уровень значимости)	3,20			
Вывод о нулевой гипотезе по результатам F-теста	Отклонить			
Коэффициенты детерминации:				
• выборочный R ²	0,8764			
• скорректированный R ^{2adj}	0,8546			
Примечание – Рассчитано автором				

Использование интеллектуальных ресурсов имеет свою специфику, которая позволяет выделить следующие способы их применения: навыки, инновации, знание рынка и среды, внутренняя координация.

Следовательно, нематериальный капитал – это не только сбор и хранение знаний, но и их реализация посредством деятельности людей [3].

Для измерения интеллектуального капитала существует множество моделей, как качественных, так и количественных. Выбор между ними необходимо делать основываясь на целях исследования, специфики компании и применимости моделей. Между данными моделями есть сходства и расхождения. Все модели оценивают интеллектуальный капитал на качественном уровне, используя различные показатели и индикаторы. Их выбор происходит экспертно в зависимости от цели компании и ее специфики. Различия состоят в группировании данных индикаторов и показателей [4].

Таким образом, несмотря на различия, все модели показывают, что интеллектуальный капитал является важным компонентом компании, а также в нашем случае ее конкурентным преимуществом. Управление интеллектуальным капиталом с использованием данных моделей, поможет не только увидеть, где у компании проблемные места, а также поможет выявить те факторы, которые помогут увеличить как прибыль, так и стоимость компании в зависимости от целей.

Знания в сегодняшней экономике становятся основным фактором, определяющим развитие современных компаний. Без сомнения, успешными компаниями являются те, которые постоянно осуществляют инновации на основе новых технологий, а также знаний, опыта и навыков своих работников. Можно утверждать, что ценность компаний все в большей степени генерируется нематериальными активами, а не «традиционными» активами, имеющими материально-вещественную форму [5, с.29].

Предметом данного исследования является тестирование регрессионных моделей. Регрессионная модель позволяет выявить зависимость между рыночной стоимостью активов и теми же составляющими интеллектуального капитала. Для анализа были собраны данные по 7 компаниям-эмитентам, входящих в индекс KASE, торговавшим своими акциями на казахстанской фондовой бирже с 2008 по 2010 г. Итоговая выборка составила 21 фирм-лет (7 компании за 3 года). При этом анализ проходил по выборке в целом.

Анализ модели показал, что эта модель очень точно объясняет взаимосвязь между параметрами рыночной стоимости активов компании и составляющими интеллектуального капитала во всех семи компаниях, о чем говорит высокое значение коэффициента детерминации.

Как видно из проведенного исследования, на изменение фундаментальной ценности рыночной стоимости активов компании влияют разные составляющие интеллектуального капитала. Таким

образом, акцент на управлении той или иной составляющей будет зависеть от поставленных менеджерами целей.

Несмотря на то, что в целом полученные в ходе исследования результаты совпали с ожиданиями, представляется, что роль человеческого капитала оказалась недооцененной.

В данной работе представлены результаты исследований, основанные на оценке составляющих ИК с использованием метода индикаторов. Проведенное исследование еще раз подтверждает мысль, высказанную о том, что «сами по себе нематериальные активы не создают ценность компании, для этого необходимы эффективная система поддержки, поэтому ценность нематериальных активов исчезает гораздо быстрее, чем физических» [6, с.7]. Роль как интеллектуального капитала в целом, так и его составляющих в создании ценности компании значительно зависит от их постоянного развития и качественного управления.

Использованные источники:

1. Sveiby K.-E. The Balanced Score Card (BSC) and the Intangible Assets Monitor. Электронный ресурс – режим доступа: - <http://www.sveiby.com.au/BSCandIAM.html>.
2. Глушко Л.Г. Анализ эффективности функционирования интеллектуального капитала на промышленном предприятии. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. - Краснодар, 2004 - 134 с.
3. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://institutiones.com/>
4. Постановова Л.В. Качественные модели оценки интеллектуального капитала компании. // Современные научные исследования и инновации. – Июнь, 2011. [Электронный ресурс]. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2011/06/692>
5. Guthrie J. The Management, Measurement and the Reporting of Intellectual Capital // Journal of Intellectual Capital. 2001. Vol. 2. N 1. N 27–41.
6. Lev B. New Math for a New Economy // Fast Company. 2000. January–February.,p. 7.

Түйін

Берілген мақалада индикаторлар әдісін қолдану арқылы, интеллектуалды капитал құрамының негізін бағалауына сүйене отырып атқарылған жұмыстың нәтижесі берілген. Интеллектуалды капиталдың эмпирикалық моделі құрастырылған.

Summary

In this given article there are results of research based on intellectual resource estimate which used by indicator method are represented. It is made empiric model of intellectual recourses.

---

*Карибжанов О.М., к.э.н., доцент
Кафедры «Финансы и учет»
Университета им. Д.А. Кунаева*

*Омарбаева П.З., ст. преподаватель
Кафедры «Финансы и учет»
Университета им. Д.А. Кунаева*

*Рыскелдиева А. выпускница
КазНТУ им. К.И. Сатпаева*

Инновационные аспекты бюджетирования и эффективности функционирования, развития логистической инфраструктуры в цепи поставок грузов

В послании Президента Республики Казахстан народу Казахстана на предстоящий период поставлены задачи инновационного развития транзитного потенциала и повышения конкурентоспособности экономики страны и логистических систем. В связи с этим необходимо разработать инновационные аспекты повышения эффективности функционирования транспортно-логистической системы республики [1].

Методические основы бюджетирования и расчета экономической эффективности должны строиться с учетом принципов оценки инвестиционных проектов совершенствования мультимодальных перевозок в цепи поставок грузов сложившиеся в мировой практике применительно к условиям транспортного рынка:

- определение эффекта посредством сопоставления предстоящих интегральных результатов и затрат с ориентацией на достижение требуемой нормы дохода на капитал и иных показателей;
- приведение предстоящих разновременных результатов и затрат к условиям их соизмеримости по экономической ценности в базисном периоде;
- учет влияния инфляции и других факторов, влияющих на ценность используемых денежных средств;
- учет неопределенности и рисков, связанных с осуществлением проекта.

В системе показателей предлагаемой при бюджетировании, можно выделить показатель экономической эффективности, учитывающий затраты и результаты, связанные с реализацией проекта и допускающий стоимостное измерение [2]. Таким показателем является чистый дисконтированный доход (ЧДД), чистая приведенная стоимость (NPV) или интегральный эффект ($\Sigma_{инт}$), который определяется как сумма текущих эффектов за весь расчетный период, приведенная к начальному

шагу, или как превышение интегральных результатов над интегральными затратами.

Лучший выбирается тот вариант, у которого значение (NPV) или ($\mathcal{E}_{инт}$) максимальное [2]:

$$\mathcal{E}_{инт} = NPV = \sum_t^T R_t - S_t \frac{1}{(1+E)^t} \rightarrow max, \quad (1)$$

где R_t - результаты, достигаемые при реализации проекта за расчетный

период;

S_t - затраты, осуществляемые за тот же период;

E - норма дисконта, принятая по приемлемой норме дохода на капитал;

t - период расчета;

T - горизонт расчета.

Затраты включают также капитальные вложения или инвестиции (I). Чистая приведенная стоимость тесно связана с индексом доходности ($ИД$), который определяется отношением суммарного приведенного эффекта к величине инвестиции:

$$ИД = NPV / I \quad (2)$$

При $ИД > 1$ проект является эффективным, если $ИД < 1$ - неэффективен.

Определяется также срок окупаемости проекта, за него принимается минимальный временной интервал от начала проекта за пределами которого интегральный эффект становится положительным, т.е. это период, начиная с которого инвестиции (первоначальные вложения, включая все затраты), связанные с проектом, покрываются суммарными результатами его осуществления.

Как известно, инвестиционный проект осуществляется поэтапно, включая в себя следующие этапы: формирование инвестиционного замысла (идея), проведение научно-исследовательских работ; исследование инвестиционных возможностей; технико-экономическое обоснование (ТЭО) проекта; подготовка проектной документации; строительные-монтажные работы; эксплуатация объекта; мониторинг экономического состояния и изменения экономических показателей.

После определения лучшего варианта по максимуму интегрального эффекта в ТЭО проекта рассчитываются все составляющие абсолютной эффективности в прогнозных и расчетных ценах, а норма дисконта принимается по суммарной оценке нормы доходности, уровня инфляции и степени риска проекта.

Для определения стоимостной оценки формирования мультимодальных перевозок следует рассмотреть эффективность перехода на новую технологию поставки грузов в логистической цепи.

При переходе на инновационные перевозки, к основным результатам при расчете интегрального эффекта у производителя-поставщика продукции относятся:

1. Эффект $\mathcal{E}_1$, от возможной оптимизации тарифов и сокращения потерь продукции, складское хозяйство в цепи поставок ориентируется на работу в инновационном варианте.

$$\mathcal{E}_1 = j_t \cdot Q_t, \quad (3)$$

где j_t - эффект от оптимизации тарифов и затрат, снижения потерь или переходе на инновационную поставку грузов;

Q_t - объем в периоде t .

2. Эффект $\mathcal{E}_2$ от перехода на другой, более оптимальный (дешевый) вит тары в связи с внедрением инновационных перевозок:

$$\mathcal{E}_2 = \gamma_t \cdot Q_t, \quad (4)$$

где γ_t - эффект от оптимизации затрат на тару после перехода на инновационные перевозки в периоде t .

3. Эффект $\mathcal{E}_3$ от оптимизации трудовых затрат и трудоемкости грузовых операций с тарно-штучными грузами в результате перехода на инновационные поставки в логистической цепи:

$$\mathcal{E}_3 = \tau_t \cdot Q_t, \quad (5)$$

где τ_t - стоимость трудовых эффектов от высвобождения численности рабочих и оптимизации трудоемкости грузовых операций.

4. Эффект $\mathcal{E}_4$ от расширения рынка сбыта продукции и увеличения объема продаж продукции в связи с повышением качества перевозок и снижения потерь, особенно сыпучих грузов в мешках: цемента, технического углерода, концентратов и т.д. в цепи поставок, а также строительных материалов, огнеупорных изделий и других сыпучих грузов:

$$\mathcal{E}_4 = \Delta Q_t \cdot C_4, \quad (6)$$

где C_4 - цена продукции после внедрения инновационных поставок;

ΔQ_t - дополнительный объем грузов за период t .

5. $\mathcal{E}_5$ - эффект от транзитных перевозок грузов после внедрения инновационной поставки в цепи поставок грузов

$$\mathcal{E}_5 = \Delta Q_t (C_m - C_v), \quad (7)$$

где $(C_m - C_e)$ - разность цен (тарифов) мировых и внутренних по транзитным и экспортным поставкам по новой технологии в цепи поставок грузов.

6. $\mathcal{E}_6$ - эффект от снижения времени пребывания подвижного состава (вагонов) под погрузкой и выгрузкой:

$$\mathcal{E}_6 = \Delta T \cdot B \cdot t_y, \quad (8)$$

где ΔT - снижение времени погрузки одного вагона за период t , ч.;

B - годовая потребность в вагонах за период t ;

t_y - стоимость и использование вагона для перевозки тарноштучных грузов за период t .

7. Эффект $\mathcal{E}_7$ от возможного повышения статической нагрузки в пределах весовых норм, установленных АО «НК КТЖ». При возможном снижении загрузки вагонов для отдельных видов грузов при внедрении инновационной обработки полученный ущерб отражается отрицательным значением $\mathcal{E}_7$:

$$\mathcal{E}_7 = \left(\frac{1}{P_{cm}} - \frac{1}{P_{cm}^n} \right) Q_t \cdot C_n, \quad (9)$$

где P_{cm}, P_{cm}^n - загрузка вагона до и после перехода на инновационную поставку за период t ;

C_n - стоимость перевозки груза, загруженного в один вагон, на среднее расстояние за период t .

8. Эффект $\mathcal{E}_8$ от сохранности грузов, обеспечение товарного вида и необходимого качества при транспортировании в цепи поставок сыпучих грузов:

$$\mathcal{E}_8 = l_8 \cdot Q_t, \quad (10)$$

где l_8 - эффект на единицу груза от сохранности, обеспечения товарного вида и необходимого качества.

9. Эффект $\mathcal{E}_9$ от повышения нагрузки на 1 м^2 складской площади и снижения потребности в площади, хранения, обусловленный изменением определенных характеристик грузов для безопасного проведения погрузочно-разгрузочных и складских операций:

$$\mathcal{E}_9 = \Delta S \cdot Q_t \cdot C_{yd}, \quad (11)$$

где ΔS - эффект от оптимизации складской площади при внедрении инновационной обработки грузов;

C_{yd} - среднегодовые удельные затраты на обслуживание 1 м^2 складской площади за период t .

10. Эффект $\mathcal{E}_{10}$ от снижения хищений продукции после внедрения инновационной технологии поставок:

$$\mathcal{E}_{10} = \Delta M \cdot Q_t \cdot C_n, \quad (12)$$

где ΔM - снижение потерь на единицу продукции после внедрения инновационной технологии поставок;

$Q_t \cdot C_n$ - стоимость грузов при инновационной технологии поставок за период t .

Таким образом, основной результат, полученный при реализации проекта инновационной технологии поставок грузов в логистической цепи за период t , будет равен сумме эффектов R_{Σ} :

$$R_{\Sigma} = \sum_{t^0}^n \mathcal{E}_{i,t}, \quad (13)$$

где $\mathcal{E}_{i,t}$ - виды эффектов от инновационной технологии поставок грузов за период t .

Кроме основного результата от инновационной технологии поставок грузов в цепи поставок может быть получен и сопутствующий результат, относимый полезным эффектом социального и экологического характера. Учет этих эффектов от инновационной технологии поставок грузов является неременным условием для оценки эффективности инвестиционного проекта и для выбора наилучшего варианта бюджетирования и реализации проекта [3,4].

Существуют разные реализации методы экономической оценки сопутствующих результатов проектов (таблица).

Таблица - Методы оценки сопутствующих результатов реализации проекта

№ п/п	Метод оценки	Характеристика и особенности методов
1.	Метод прямого счета	Сопутствующие результаты выражаются в стоимостной форме
2.	Метод определения оценки	Социальные результаты от уменьшения рабочего времени: - экономия затрат; - прирост прибыли; - экономия социального страхования
3.	Метод определения предотвращенного ущерба	Сопутствующие результаты от возможных потерь при отказе от реализации проекта: - загрязнение окружающей среды; - вредные производственные выбросы и т.д.
4.	Нормативный метод	Сопутствующие результаты определяются через экономические нормативы: - изменение условий труда: запыленность воздуха, динамическая физическая нагрузка за смену, условия рабочего места, передвижения и т.д.; - снижение доли тяжелого физического труда; - изменение здоровья рабочих, производственный травматизм и т.д.

На железнодорожном транспорте при схеме функционирования мультимодальных перевозок – грузовых дворов к возможным результатам также можно отнести:

1. Эффект от увеличения загрузки вагонов и сокращения при этом потребного парка (ΔB):

$$\Delta B = \left(\frac{1}{P_{ct}} - \frac{1}{P_{ct}^n} \right) Q_y \cdot t_{об}, \quad (14)$$

где P_{ct} , P_{ct}^n - статистические нагрузки вагона соответственно до и после внедрения новой технологии поставок тарно-штучных грузов (пакетных перевозок);

$t_{об}$ - среднее время оборота вагона, сут.

2. Снижение капитальных затрат от сокращения потребного парка вагонов (ΔK_e):

$$\Delta K_e = k_p \Delta B \cdot C_e \cdot \alpha_e, \quad (15)$$

где k_p - коэффициент нахождения вагона в плановых видах ремонта;

C_e - стоимость одного вагона, тыс. тенге;

α_e - доля затрат на развитие вагонного хозяйства, пропорциональна затратам на вагонный парк.

Кроме того, возможно получение эффекта от снижения затрат на очистку вагонов после их разгрузки или перевозке дисперсных сыпучих грузов, когда разрушение тары загрязняет вагон.

Затраты можно подразделить на первоначальные (капиталообразующие инвестиции), текущие и ликвидационные, которые осуществляются на стадиях: строительной; функционирования транспортно-логистической структуры и ликвидационной.

В общем случае затраты при расчете (ЧДД) или интегрального эффекта $\mathcal{E}_{инт}$ учитывают ликвидационную стоимость основных видов инновационной технологии и мультимодальных перевозок за расчетный период:

$$S_t = \sum_t (K_t + I_t - L_t) \cdot \frac{1}{(1+E)^t}, \quad (16)$$

где K_t - единовременные капвложения в периоде t ;

I_t - текущие издержки при эксплуатации транспортно-логистической структуры без учета амортизационных отношений на реновацию;

L_t - остаточная стоимость (ликвидационное сальдо) основных фондов, выбывающих в году t .

Остаточная стоимость основных фондов определяется по первоначальной стоимости с учетом амортизации, износа и нормы дисконта:

$$L_t = F_o - F_{лик} \frac{(1+E)^{t_{сл}} - (1+E)^\tau}{(1+E)^{t_{сл}} - 1} + F_{лик} \quad (17)$$

где F_o - первоначальная стоимость фондов;

$F_{лик}$ - ликвидационное сальдо основных фондов (стоимость фондов после выработки и истечения срока службы);

$t_{сл}$ - общий срок службы фондов;

τ - срок оставшейся службы фондов в периоде $t < t_{сл}$.

Норма дисконта E используется для приведения (дисконтирования) разновременных результатов, затрат и эффектов к какому-либо одному моменту времени, т.е. точки приведения. Обычно в качестве точки приведения проекта принимается момент окончания первого шага расчета.

Получаемый эффект по результатам и затратам на первом шаге расчета реализации проекта дисконтируется к базисному моменту времени по коэффициенту дисконтирования, определяемому по норме дохода с учетом инфляции и риска.

$$k_o = \frac{1}{(1+E)^T}, \quad (18)$$

где T - горизонт расчета;

t - номер периода (шага расчета).

Норма дисконта определяется по депозитному проценту по вкладам с учетом инфляции и риска для капитала транспортно-логистической структуры. В случае привлечения земельных средств норма дисконта учитывает соответствующую процентную ставку, определяемую условиями процентных выплат и погашений по займам с учетом уровня инфляции и риска.

На стадии технико-экономических обоснований инвестиционного проекта по развитию инновационной технологии и мультимодальных перевозок в цепи расчет экономической эффективности осуществляется в прогнозных и расчетных ценах в сопоставлении с мировыми ценами.

Расчетный объем капиталовложений приводится к началу реализации проекта [2]:

$$K = \sum_t \frac{1}{(1+E)^t} \cdot J_G(t_n) K_t, \quad (19)$$

где K_t - базисные капиталовложения;

J_G - индекс изменения цен.

При учете инфляции учитывается повышение общего (среднего) уровня цен в отрасли (экономике) или на виды ресурсов, используемых в проекте:

- индекс изменения цен ресурса в долях, т.е. отношение цены ресурса в конце расчетного периода к цене того же ресурса в момент начала (точки приведения t_n);

- уровень инфляции $r(t_n) = J(t_n) - 1$.

Для $J(t_j)$ выполняется соотношение:

$$J(t_j) = [J(t_i)]^n; \quad J(t_j) = 1, \quad (20)$$

и если $t_n < t_n$, то $J(t_n) = \prod_{k=1}^n J(t_{k-1}) J(t_n)$

Инфляционный процесс оказывает соответствующее влияние на экономическую эффективность и интегральный эффект. Существует неопределенность, связанная с возможностью возникновения неблагоприятных ситуаций и последствий, характеризующаяся также определенным риском.

Факторы риска и неопределенности подлежат учету в расчетах эффективности, если при разных возможных условиях реализации затраты и результаты по проекту различны по структуре [5].

Следует отметить следующие виды неопределенности и риска: риск, связанный с нестабильностью экономической ситуации, условий инвестирования; неполнота или неточность информации о динамике технико-экономических показателей, параметров новой техники и технологии; колебания рыночной конъюнктуры, цен, валютных курсов; производственно-технологический риск; риск, связанный с перевозочным процессом; неопределенность природно-климатических условий; возможность стихийных бедствий.

В общем случае расчет ожидаемого интегрального эффекта $E_{ож}$, когда известен интервал, в пределах которого он может изменяться, осуществляться по формуле

$$E_{ож} = \lambda E_{max} - \lambda E_{min}, \quad (21)$$

где λ - норматив для учета неопределенности эффекта, зависящий от масштабного проекта, стадии его реализации $0 \leq \lambda \leq 0,5$;

E_{max} и E_{min} - наибольшее и наименьшее из математических ожиданий интегрального эффекта по допустимым вероятностным распределениям.

При разработке инвестиционных программ используются инновационные компьютерные имитационные системы. Как известно, используются инновационные программные продукты, разработанные на основе методических подходов UNIDO (ООН по промышленному

развитию) для проведения технико-экономических исследований, как «PROPSIN» и «PROICT EXPERT» [5].

Экономическая эффективность инвестиций оценивается системой показателей, отражающих интересы участников инвестиционных проектов, вид финансирования, характер учета результатов и затрат, время реализации инвестиций, срок службы объектов и другие факторы. Среди показателей экономической эффективности инвестиций в зависимости от уровня инвесторских целей выделяют показатели народнохозяйственной, бюджетной и коммерческой эффективности.

Использованные источники:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Построим будущее вместе!». - Астана, 28 января 2011 года
2. Анализ финансовой отчетности: учеб. пособие для студентов / под ред. О. В. Ефимовой, М. В. Мельник. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Изд-во ОМЕГА-Л, 2006. - 408 с: табл. - (Высшее финансовое образование / Финансовая акад. при Правительстве РФ).
3. Материалы 5-той международной конференции: «ТрансЕвразия – 2004» /Казахстанская правда. - Астана, 18.06.2004. - №136-137.
4. Материалы 7-ой Московской Международной выставки и конференции: “Транспорт и логистика”/ спорткомплекс “Олимпийский”. – Москва, 25-28 марта 2002.
5. www: aef.kz

Түйін

Бұл статьяда жүк тасу тізбегінде логистикалық инфрақұрылымдардың тиімді пайдалануы мен дамуын бюджеттеу мен есеп және ақпарат жүйесінің инновациялық аспектілері қаралған.

Summary

In article are considered innovative approaches to budgeting and working out of registration-information system of increase of efficiency of functioning and development of a logistical infrastructure in a chain of deliveries of cargoes.

---

*Карибжанов О.М., к.э.н., доцент
Кафедры «Финансы и учет»
Университета им. Д.А. Кунаева*

*Омарбаева П.З., ст. преподаватель
Кафедры «Финансы и учет»
Университета им. Д.А. Кунаева*

Учетно-инновационные аспекты развития логистических транспортных структур в цепи поставок грузов в регионах Казахстана

Для повышения перевозочного и транзитного потенциала страны, а также в интересах участников бизнеса и населения необходимо создание хорошо отлаженного инновационного механизма доставки грузов из мест производства к пунктам потребления, с использованием инновационных логистических принципов, что способствует высокоэффективному функционированию экономической системы любого государства.

По количеству видов транспорта, участвующих в доставке товаров, транспортные системы делятся на одновидовые (юнимодальные) и многовидовые (мультимодальные или интермодальные).

Основными критериями, влияющими на выбор вида транспортировки в инновационной технологии в цепи поставок грузов являются вид груза, объём отправки, время доставки груза, затраты на перевозки. К примеру, при наличии подъездных путей и крупнотоннажных отправлениях более разумно использовать железнодорожный транспорт, при небольших партиях на незначительные расстояния – автомобильный транспорт.

При определении инновационной технологии в цепи поставок грузов могут быть вовлечены разные виды транспорта: железнодорожно-автомобильный, речной-автомобильной, морской-железнодорожной и т.п. при этом груз доставляется первым видом транспорта в место перевалки или грузовой терминал без необходимости хранения или с непродолжительным хранением с последующей перегрузкой на второй вид транспорта, участвующий в перевозке. Распространенным примером смешанных грузоперевозок является обслуживание автотранспортными предприятиями железнодорожных станций или морского порта. Признаками данного вида грузоперевозок является наличие нескольких транспортных документов, последовательное взаимодействие участников логистической цепи.

В цепи поставок грузов могут быть использованы комбинированные грузоперевозки. Этот вид грузоперевозок характеризуется наличием более чем двух видов транспорта. Её использование определено

особенностями структуры каналов снабжения. Например, отправка крупных партий грузов производится с завода-изготовителя на оптовую базу ж/д транспортом, а доставка в места розничной торговли производится автомобильным транспортом.

При использовании в цепи поставок интермодальных перевозок требуется привлечение нескольких видов транспорта, при котором одно из предприятий-перевозчиков организует всю доставку от одного пункта отправления через один или более пунктов назначения. В зависимости от распределения ответственности за перевозку выдаются различные виды транспортных документов.

При мультимодальных перевозках в цепи поставок грузов оформляется единый перевозочный документ. При этом имеется транспортное предприятие, которое организует перевозку, несёт за неё ответственность на всём пути следования независимо от количества принимающих участие видов.

Отличительными чертами интермодальной и мультимодальной перевозок являются: наличие оператора доставки от начального до конечного пункта логистической цепи; единая сквозная система фрахта, единая ответственность за груз и исполнение договора перевозки.

К ключевым критериям выбора вида грузоперевозок и вида транспорта относят: максимальная надёжность и безопасность; минимальные затраты (ущерб), связанные с запасами в пути; мощность и доступность вида транспорта; минимальные расходы на транспортировку и заданное время транзита (доставки груза).

Изменение уровня тарифов на перевозки автомобильным транспортом в зависимости от класса груза приведено в таблице 1.

Таблица 1 - Уровни тарифной ставки на автомобильном транспорте

Класс груза	Степень использования грузоподъемности АТС, %		Уровень тарифной ставки по отношению к 1 классу, %
	в пределах	в среднем	
I	100	100	100
II	71...99	85	125
III	51...70	60	167
IV	31...50	40	200

Интермодальная система является более сложным – требует инновационного подхода в международном сообщении - вариантом с точки зрения решения коммерческо-правовых, учетно-экономических, организационно-технических аспектов доставки и вопросов развития транспортной инфраструктуры.

Под интермодальной понимается система доставки грузов несколькими видами транспорта по единому перевозочному документу с их перегрузкой в пунктах перевалки с одного вида транспорта на другой без участия грузовладельца.

Договор грузовой перевозки с грузоотправителем от имени перевозчиков, принимающих участие в ее осуществлении, заключает первый перевозчик (оператор). Договор считается заключенным с момента приемки груза к грузовой перевозке, удостоверенной подписями отправителя и транспортной организации и календарным штампом последней. Сроки доставки груза исчисляются по совокупности срока его доставки каждым перевозчиком в соответствии с правилами, действующими на каждом виде транспорта. Каждый перевозчик несет ответственность за груз с момента принятия его от отправителя или другого перевозчика до момента передачи его смежному виду транспорта или выдачи грузополучателю.

Примером интермодальной системы являются транзитные грузовые перевозки товаров международной торговли в крупнотоннажных контейнерах по железнодорожной магистрали страны. Сущность этой логистической интермодальной транспортной системы заключается в единстве всех звеньев логистической транспортно-технологической цепи, обеспечивающей доставку грузов во все концы земного шара с использованием сквозного тарифа по единому перевозочному документу под управлением единого оператора.

Основные принципы инновационного подхода к функционированию интермодальной системы заключаются в следующем:

- единообразный коммерческо-правовой режим;
- комплексное решение финансово-экономических аспектов функционирования системы;
- использование систем электронного обмена данными, обеспечивающих слежение за передвижением груза, передачу информации и связь;
- единство всех звеньев транспортной цепи в организационно-технологическом аспекте, единая форма взаимодействия и координация всех звеньев транспортной цепи, обеспечивающих это единство;
- кооперация всех участников транспортной системы;
- комплексное развитие транспортной инфраструктуры различных видов транспорта.

Принцип единообразия коммерческо-правового режима предусматривает:

- совершенствование правил перевозок грузов (в частности, контейнеров) в международном сообщении на всех видах транспорта с целью их взаимной увязки в соответствии с выбранными критериями эффективности транспортно-логистической системы;
- упрощение таможенных процедур;
- разработку и внедрение новых унифицированных перевозочных документов для внутреннего транспорта (транспорта общей интермодальной цепи, но функционирующего только на территории своей страны), учитывающих общий критерий логистической транспортной системы;
- использование стандартных коммерческих и перевозочных документов международного образца для работы на внешнем транспортном рынке.

Принцип комплексного решения инновационного подхода к учетно-экономическим аспектам функционирования интермодальной системы предусматривает:

- установление унифицированных тарифных правил грузовой перевозки транзитных грузов и грузов внешней торговли в международном сообщении;
- разработку метода обоснованного распределения сквозного фрахта в СКВ между всеми звеньями транспортно-логистической цепи;
- разработку механизма финансовой ответственности за нарушение качества услуг для каждого звена транспортно-логистической цепи.

Необходимым условием функционирования интермодальной системы является наличие информационной системы, с помощью которой осуществляется исполнение заказа (договора грузоперевозки), т.е. планирование, управление и контроль всего процесса доставки груза благодаря опережающей, сопровождающей и заканчивающей процесс доставки информации.

В настоящее время в мировой практике широко применяются различные инновационные системы электронного обмена данными, степень использования которых определяет уровень конкурентоспособности различных транспортно-логистических систем на мировом рынке логистических услуг. Принцип внедрения новых форм взаимодействия всех звеньев транспортно-логистической цепи особенно важен для функционирования интермодальной транспортной системы, поскольку эффективность такой системы существенно зависит от ее организации. Гарантом и организатором взаимодействия всех звеньев транспортной цепи в системе является оператор международной интермодальной доставки грузов.

Наличие оператора определяет схему взаимодействия всех звеньев транспортной цепи в коммерческо-правовом, организационно-технологическом и учетно-экономическом аспектах, а также ряд отличительных признаков, относящихся к коммерческо-правовому аспекту функционирования интермодальной транспортной системы, в числе которых:

- единый транспортный документ международного образца;
- доставка "от двери до двери" либо в других границах, предусмотренных единым транспортным документом;
- единая ответственность за исполнение договора и сохранность груза;
- единая сквозная ставка фрахта.

Схему взаимодействия всех звеньев транспортной цепи интермодальной транспортной системы можно назвать последовательно централизованной, а при смешанных отдельных грузоперевозках - последовательной.

В интермодальной системе благодаря эмерджентному эффекту результат деятельности системы оказывается выше, чем сумма отдельных частных результатов.

Одним из принципов эффективного взаимодействия всех звеньев транспортно-логистической цепи является готовность партнеров к кооперации на основе понимания своей роли в цепи поставок грузов. Возможность применения инновационной технологии логистико-перевозочного процесса обусловлена уровнем развития транспортно-логистической инфраструктуры, которую можно разделить на два основных элемента - терминалы и транспортные пути.

При смешанных отдельных грузоперевозках, как правило, наибольшее внимание уделяется развитию инфраструктуры перевозчиков. В логистико-инновационной системе первостепенное внимание отводится терминалам, поскольку эффективность такой системы и сама возможность ее функционирования (из-за различной мощности грузопотоков и скорости доставки) зависит от наличия места в транспортной системе и функций терминалов, обеспечивающих обработку материальных потоков. Комплексное развитие транспортно-логистической инфраструктуры базируется на стандартизации комплексов логистики и грузов (таре), транспортных средств, погрузочно-разгрузочных машин и механизмов.

Создание условий ускорения обращения товаров, услуг и денежной массы обуславливается экономическими критериями развитых экономических систем и носит приоритетный характер для развития как крупных, так и средних и малых товаропроизводителей и, в конечном счете, развития экономики и роста валового внутреннего продукта (ВВП).

В связи с этим важную роль играет совершенствование системы учета, управления транспортно-логистической цепью поставок товаров.

Отсутствие или также недостаточное количество грузовых комплексов, отвечающих современным требованиям, несовершенство систем автоматизации погрузочно-разгрузочных работ и технологий складирования, информационных сетей и соответствующих базы данных, обеспечение интенсивных технологий грузодвижения, чрезмерная децентрализация управления в узлах замедляют доставку грузов и удорожают их переработку.

Все это вместе взятые требует внедрения инновационной технологии транспортно-логистической системе Республики Казахстан в региональном разрезе, а также скорейшего совершенствования инфраструктуры транспортно-логистических систем и их учета, управления ими в цепи поставок грузов при инновационных технологиях перевозок, а также совершенствования финансово-экономического обеспечения.

Электронная торговля (E-Commerce), Интернет-технологии, автоматизированное управление на базе современных технических и программных средств открыли новые возможности повышения эффективности работы транспортно-логистических систем и их экономичности. В значительной степени этому способствуют современные телекоммуникации и в первую очередь мобильная система связи на основе стандарта GSM (Global System for Mobile Communication). Большое значение для автоматизации процессов перевозок в цепи поставок грузов имеет глобальная система определения местоположения транспортных средств (GPS) на основе спутниковой связи. В значительной мере автоматизации и информатизации процесса инновационной технологии перевозок в цепи поставок грузов способствовали успехи в области идентификации грузов и носителей на основе штрихового кода, а также новые радиочастотные технологии идентификации с применением транспондеров [2-3].

На рисунке 1 приведена схема этапов выбора маршрутов транспортировки и взаимосвязи элементов транспортно-логистических структур в системе учета и управления цепью поставок грузов при инновационных технологиях перевозок.

Информатизация становится основой дальнейшего развития транспортно-логистических систем. Разрабатываются новые программные продукты, которые позволят создавать все более эффективную систему управления цепью поставок при мультимодальных перевозках.

Глобальная система определения местоположения транспортных средств на основе спутниковой связи в сочетании с глобальной системой мобильной связи на основе стандарта GSM создали широкие

возможности для проектирования и строительства транспортно-логистических систем с автоматизированным управлением для различных видов транспорта.

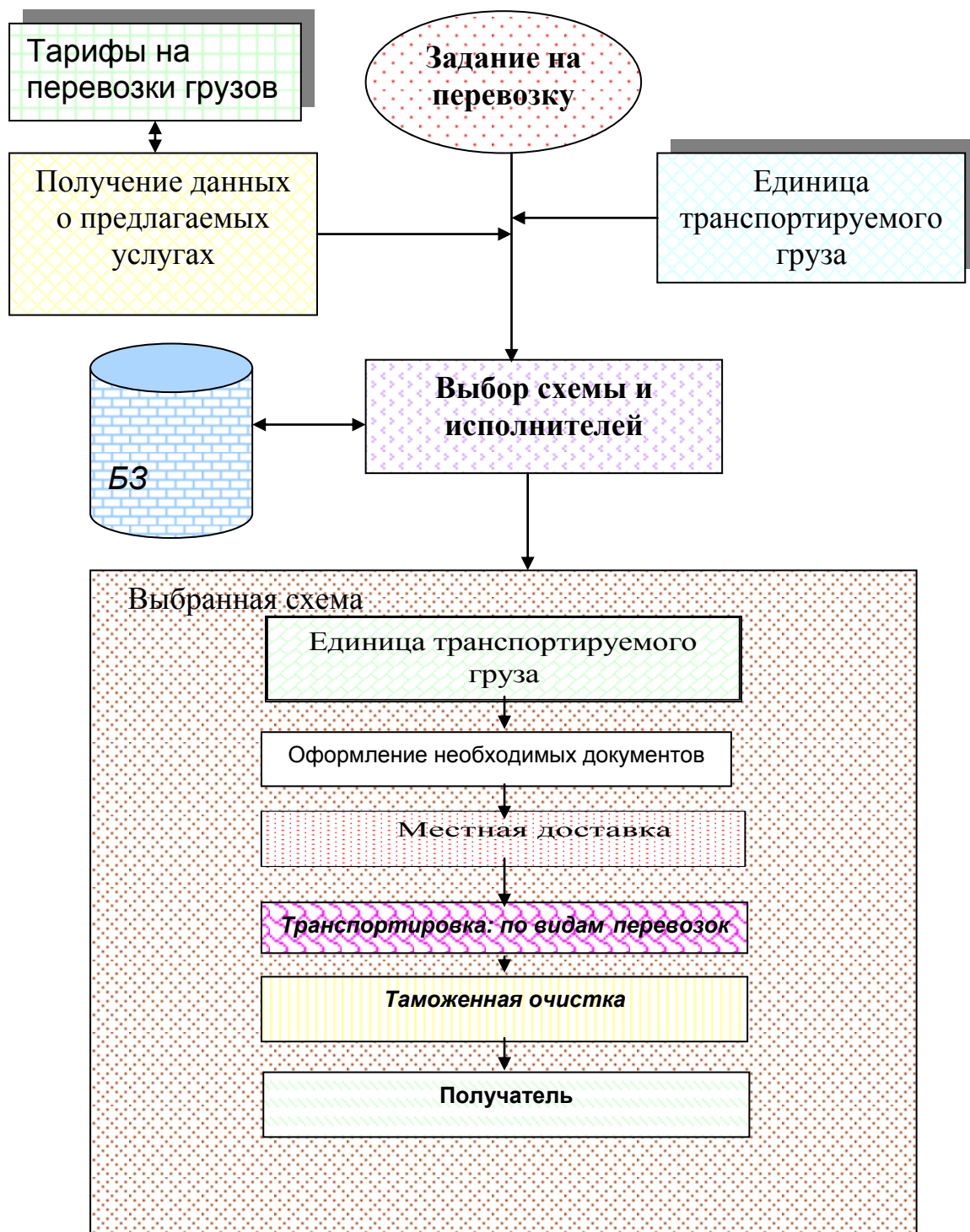

Рисунок 1 – Основные элементы и этапы выбора схемы транспортировки

Успех автоматизации различных транспортно-логистических систем в большой мере зависит от сбора, обработки и передачи данных с использованием современных технических и программных средств.

Мобильные и переносные терминалы, программное обеспечение автоматизированных систем управления транспортно-логистическими структурами применяются на складах и транспортно-логистических предприятиях, обеспечивая автоматизированное управление надежными данными, необходимыми для принятия правильных управленческих решений. Также используются локальные сети на основе применения радиосвязи для обмена данными. При этом значительный объем работ приходится на системы идентификации грузов.

Использование напольных транспортных средств, т.е. работотележек, обеспечивает гибкую автоматизацию погрузочно-разгрузочных работ и других операций в терминалах. Такие грузотележки и работотележки оборудуются современными простыми навигационными системами, работающими с высокой степенью надежности и безопасности.

При внедрении автоматизированной системы позиционирования и управления на складе геометрические параметры склада в электронной форме вводятся в запоминающее устройство. Вилочные погрузчики, работающие на складе оборудуются бортовыми терминалами с радиосвязью, лазерными сенсорами для позиционирования, навигационными устройствами и различными датчиками контроля. Кодовые обозначения грузов в таре считываются бортовыми устройствами погрузчика автоматически. Точность позиционирования погрузчика достигает 17 см, что вполне достаточно для надежного захвата поддона с грузом. Связь с центром управления поддерживается по радио [1-3].

Модернизация существующих складов рассматривается как альтернатива новому строительству и осуществляется для достижения следующих целей: уменьшения текущих затрат, автоматизации сортировки грузов и комплектования заказов, внедрения энергосберегающих технологий, повышения производительности и др.

Значительный объем работ выполняется по оптимизации внешних логистических связей и созданию эффективных логистических цепочек.

На рисунке 2 приведена схема инновационного подхода к информационному обеспечению системы учета, управления коммуникационно-логистическими структурами в цепи поставок грузов при инновационной технологии перевозок в цепи поставок грузов.

Таким образом, инновационный подход к информатизации в системе управления коммуникационно-логистическими и транспортно-логистическими структурами продолжает развиваться. Совершенствуются программные продукты и технические средства, внедряются новые технологии, все более активно используется сеть Интернет, что требует инновационного подхода к развитию учетно-экономического обеспечения логистических систем на основе инновационной технологии [3].

Основы информационно-телекоммуникационного обеспечения системы управления в цепи поставок грузов грузовыми транспортными перевозками

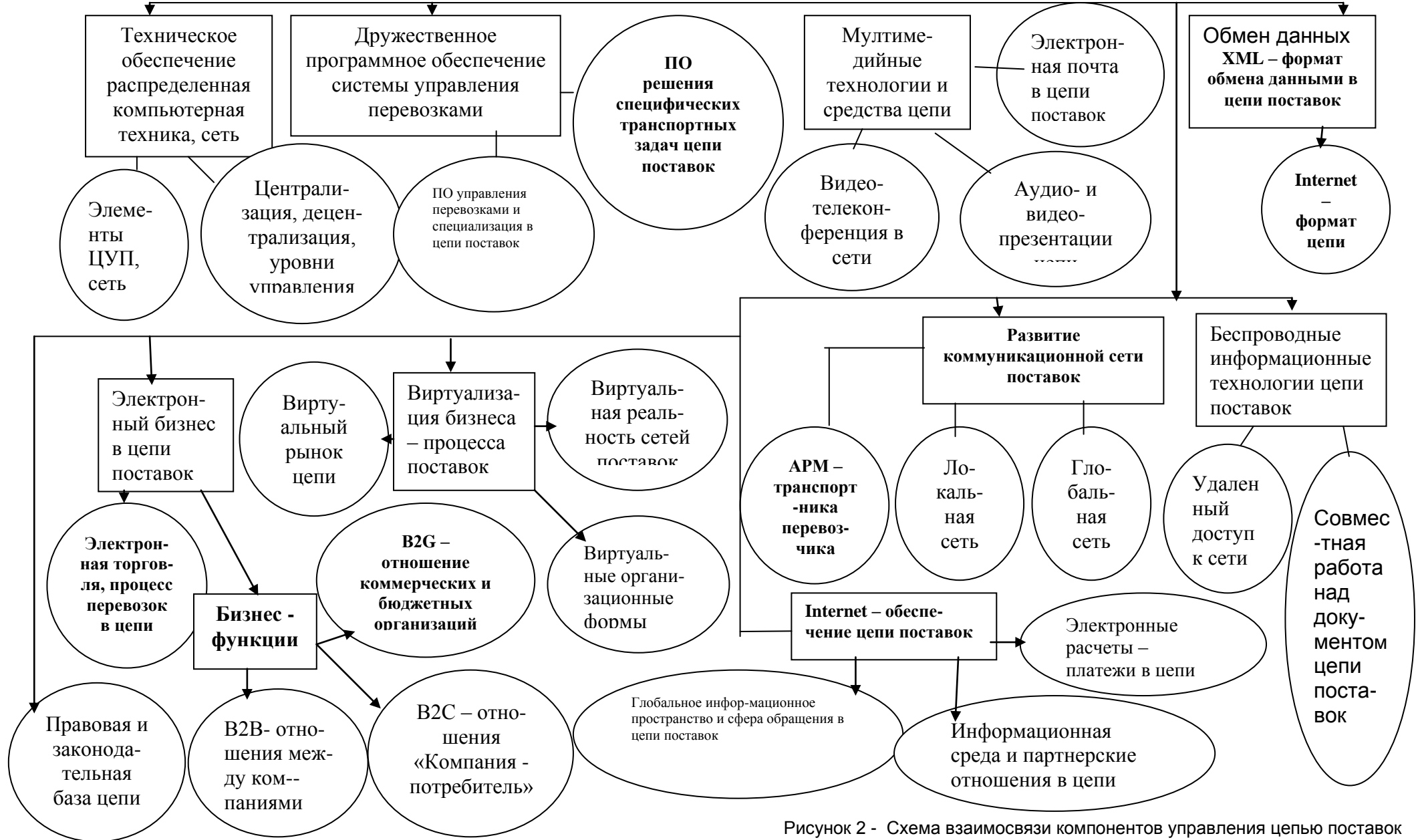

Рисунок 2 - Схема взаимосвязи компонентов управления цепью поставок

Использованные источники:

1. Назарбаев Н.А. Казахстан – 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния казахстанцев. - Алматы: Рауан, 1997. - 61 с.
2. Материалы 5-той международной конференции: «ТрансЕвразия – 2004» /Казахстанская правда. - Астана, 18.06.2004. - №136-137.
3. Материалы 7-ой Московской Международной выставки и конференции: “Транспорт и логистика”/ спорткомплекс “Олимпийский”. – Москва, 25-28 марта 2002.

Түйін

Бұл статьяда Қазақстан аймақтарында жүк тасу тізбегінде логистикалық құрылымдардың дамуының есеп және ақпарат жүйесінің инновациялық қаржылық-экономикалық аспектілері қаралған.

Summary

The article describes innovative approaches to accounting and information system of maintenance and financial-economic aspects of development of logistical structures in the supply chain of goods in the regions of Kazakhstan.

*Куандыков Г.А.
қаржы магистрі
«Қаржы және несие»
кафедрасының оқытушысы
UIB университеті*

Жанама салықтың салық жүйесіндегі ролі

Салықтар мемлекеттіктің басқа да атрибуттары сияқты мемлекет құрыла бастаған кезде пайда болған. Олар әрқашан да мемлекеттің мемлекет болып қалыптасуының, сондай-ақ, оның өсіп өркендеуінің негізгі материалдық тірегі болып табылған. Алғашқы кездерде мемлекетті ұстауға қажетті қаражаттар сол мемлекет тұрғындарынан заттай немесе ақшалай алынған болса, кейіннен олар тұрақты, жүйелі түрде ақшалай алынатын міндетті төлемдерге, яғни, салықтарға айналған. Мемлекет нарықтық экономикаға бірнеше экономикалық тетіктер арқылы әсер етеді. Олардың ішінде салықтар маңызды рөл атқарады. Нарықтық қатынастар жағдайында салық жүйесі экономиканы мемлекеттік реттеу механизмінің негізі болып табылады.

Экономикалық категория ретінде салықтар - бұл шаруашылық жүргізуші субъектілерінің, жеке тұлғалардың мемлекетпен арасындағы

туындайтын қаржылық қатынастың жиынтығы. Салық жүйесі табыстар немесе шығындар таңдалған салық салу объектісіне байланысты құрылатыны белгілі. Нарықтық экономикасы тұрақталған, өнеркәсібі дамыған мемлекеттер үшін табысты салық салу объектісі ретінде артықшылықпен пайдалану үлгісін қолдану тән. Көптеген салық түрлерінің, амалдарының, жинау тәсілдерінің жиынтығы мемлекеттің салық жүйесін құрайды. Салық жүйесі мемлекетпен бірге пайда болып, бірге дамиды. Тура да, жанама да салықтар көп жылдар бұрын пайда болды. Олардың пайда болуы мемлекеттің пайда болу кезінде алғашқы қоғамдық қажеттіліктермен байланысты болған. [1]

Салық салу тәсілдерінің даму процесінде үш ірі кезенді бөліп көрсетуге болады. Алғашқы кезеңде ежелгі кезеңнен бастап орта ғасыр басына дейін мемлекет салықтарды анықтайтын және жинайтын қаржылық аппаратқа ие болмады. Ол тек қажет ақша қаражаттарының жалпы сомасын белгілеп, салық жинауды қоғамға тапсырды. Екінші кезеңде (XVI-XIX ғ.ғ. басы) мемлекеттік мекемелер жүйесі пайда болып, мемлекет функциялардың бір бөлігін өзіне алады. Ол салық салуды қатаң шеңберге қоймай, салық жинау процесін қадағалап, салық салу квотасын орнатады. Салық жинаушылардың рөлі әлі де зор. Соңғы, қазіргі үшінші кезеңде-мемлекет салықты орнату және жинау функцияларының барлығын өз қолына алды, өйткені, салық салу ережелері орнығуға үлгерді. Қалалық, жергілікті басқару органдары мемлекет көмекшісінің рөлін атқарады.

Салықтардың тура және жанамаға бөлінуіне байланысты қаржы ғылымы олардың кемшіліктері мен артықшылықтарын зерттеді. Табыстар мен шығыстардың қатынасы салық функциялары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді. Жанама салықтар шығыстар мен тұтынуға салынады. Салықтың мазмұнын атқаратын қызметтері арқылы ашып көрсетуге болады. Ал, функция өз кезегінде салықтың қасиетін білдіреді. Салықтарды тура және жанамаға бөлу XVII ғасырда Д.Локкпен енгізілген. Салық салу объектісіне және салық төлеуші мен мемлекет арасындағы қарым-қатынасқа байланысты салықтар екі түрге бөлінеді: тура және жанама. Салықтарды тура және жанамаға бөлудің негізі - ақырғы салық төлеушіні анықтау. Егер де салықтың ақырғы төлеушісі салық салынған меншіктің иесі немесе салық салынған табысты алушы болса, онда бұл салық тура болып табалады, ал жанама салықтың ақырғы төлеушісі - тауар тұтынышысы болып табылады, себебі ол салықты тауарға үстеме түрінде төлейді.

Тура салық дегеніміз - салық салу субъектісі бір мезгілде оның деректі төлеушісі болып табылады, яғни салық ауыртпалығы заңды және деректі төлеуші болатын салық салу субъектісінің өзіне түседі және салықты төлеу салық төлеуші мүлкінің (ақшалай қаражат түрінде) нақты азаюына әкеледі. Осындай салықтарға, мысалы, табыс салығы және мүлік салығы

жатады.

Жанама салық дегеніміз - салық салу субъектісі салық ауыртпалығын басқа тұлғаға ауыстырып, сол тұлға салық төлеушісі болады. Мысалға, ҚҚС, акциз және кеден баждары. ҚҚС және акциздің заңды төлеушісі тауар сатушысы болғанымен, нәтижесінде олар тауар тұтынушысымен төленеді. Себебі, бұл салықтар тауар бағасына қосылады. Жанама салықтар соңғы тұтынушыға осы салық салынған тауар немесе қызметке сұраныстың икемділігіне байланысты өз ауыртпалығын аударады. Сұраныс икемділігі аз болған сайын, тұтынушыға салықтың көп бөлігі аударылады. Ұсыныс икемділігі аз болған сайын, салықтың соғұрылым аз бөлігі тұтынушыға аударылып, көп бөлігі пайда есебінен төленеді. Ұзақ мерзімді жоспарда ұсыныс икемділігі өседі және тұтынушыға жанама салықтардың едәуір бөлігі аударылады. Сұраныс икемділігінің жоғары болған жағдайында жанама салықтардың өсуі тұтынудың азаюына әкелуі мүмкін. Ал, ұсыныс икемділігінің жоғары болған жағдайында - таза пайданың азаюына әкеледі. Бұл басқа сфераларға капиталды салымдар құйылуын немесе ауысуын қасқартады.

Салық жүйесінде небір ойшылдар, экономисттер, қаржыгерлер өз ойларын ортаға салып, салық түрлерінің тиімді және кемшіл тұстарын атап көрсеткен. Жанама салықтардың кемшілігі, біріншіден, олардың тұтынушы төлем қабілетіне кері пропорционалдығында, басқаша сөзбен - олардың регрессивті сипатында болса, екіншіден, жанама салықтар көп шығын етеді. Салық салынатын тауар өндірісті қадағалайтын көп жұмысшыларды қажет етеді. Әрбір зауытта өндірісті және тауарды өнеркәсіптен өткізуді тексеретін арнайы қаржы агенттері болу керек. Кедендік баждар жасырын тауарлар өтпеу үшін барлық мемлекеттің шекарасын қадағалайтын кедендік армияны талап етеді. Үшіншіден, жанама салық салу кәсіпкерлер мүддесіне қайшы келеді. Олар өндіріс және айырбас процестеріне қаржы ведомстволарының араласуын талап етеді, соның нәтижесінде өндіріс және сату ережелерін бұзуға немесе шектеуге тура келеді. [2]

Енді, жанама салық салуды жақтаушылардың қорытындысына келер болсақ, барлық капиталистік елдерде жанама салықтардың кең таралуы олардың фискалды артықшылығымен түсіндіріледі. Екінші жағынан, жанама салықтар тауар бағасына еніп, тұтынушымен байқаусыз төленеді. Бұл жерде салықты төлеу және осы төлемді түсіну арасындағы тікелей байланыс үзіледі.

Фискалды артықшылықтың үшінші жағы: жанама салықтар тауар бағасына еніп, тұтынушының қалтасында ақша бар болған кезде төленіп, олар берешекпен байланысты болмайды.

Ұзақ уақыт бойы КСРО-да, кейінірек совет заманынан қалған экономикалық кеңістікте айналым салығы өмір сүрді. 30 жылдар басында енгізілген салық бюджеттің ең ірі және ең тұрақты көзіне айналды және оны тұрақты қаражат көздерімен қамтамасыз етіп отырды. 1930 жылдың салық реформасы социалистік өнеркәсіптің жинаған сомасын екі тәсілмен алуын қарастырды: тауар бағасында қатаң белгіленген айналым салық ставкасы арқылы және өнеркәсіп пайдасынан жарна түрінде алу. Бұл жүйе кезінде бюджеттің де, шаруашылық есептің де мүдделері сақталды. Айналым салық мәселелері экономикалық ғылымда бірнеше рет көтерілді. Бір жағынан, таза табыстың бір бөлігі немесе салық құрылатын материалды өндіріс сферасындағы өнеркәсіптер салық төлеуші ретінде шығу керек. Екінші жағынан, айналым салығы бөлшек саудада көрініс табады, осының негізінде оның төлеушісі бөлшек сауда деп болжамдауға болады, өйткені, тек саудада ғана тауарлар өз құнын табады, яғни таза табысты сауда шығарады. 1949 жылға дейін айналым салық ставкалар әдісімен есептелді. 1948 жылдың реформасы салық үлесін көбейтуді ұйымдастырды. 1965 жылғы реформа нәтижесінде бағадағы салықтың үлесі біршама өсті. Айналым салығы тауардың көтерме және бөлшек бағаларының арасындағы айырма ретінде есептеледі. Салық ставкалары бюджет қажеттілігіне қатысты ауысып отырды.

Нарықтық экономикаға өту жаңа салық жүйесін құруды талап етті. Нәтижесінде 1991 жылдың аяғында ҚР салық жүйесінің негізін қалаған заңдар пакеті қабылданды. Ең негізгі «ҚР-дағы салық жүйесі туралы заң бойынша елде 16 жалпы мемлекеттік, 10 жалпы міндетті жергілікті және 17 жергілікті салықтар мен алымдар көзделді.

Сатудан алынатын салық өндірістік-техникалық мақсаттағы жалпы тұтыну өнімдеріне, көрсетілген жұмыстар мен қызметтер айналымынан 5% мөлшерінде 1991 жылы 1 қаңтарда енгізілді. Бұл салықты қолдану тәртібі айналымнан салық тәртібіне ұқсас болып келді. Бірақ, сатудан алынатын салық бағадан тыс, тауар сатып алушыдан алынды. Сатудан алынатын салық салу объектісі халыққа, сонымен бірге шаруашылық субъектілерге, яғни, ақырғы тұтынушыға тауарды өткізу болып табылады. Сатудан алынатын салықтың оң жағы-оны төлеу тек ақырғы тұтынушы деңгейінде ғана болады, яғни, қайта өңдеу және көтерме сауда сатыларында қосымша инфляциялық ауыртпалылық жойылады. Ал, оның кемшілігі - оның қолдану аясының шектеулілігі. Бұл салық төлеуден жалтаруға мүмкіндік береді. Әсіресе, экспорт аясында. Ақырғы тұтынушыны салық салу, салық ауыртпалығы шаруашылық циклдың әр түрлі сатыларында тең бөлінбеуіне әкеп соғады.

Қазіргі уақытта сатудан алынатын салық АҚШ-та қолданылады және штаттар бюджеттерінде жанама салықтар ішінде ең көп үлеске ие. Бұл салық Канадада және соңғы кезге дейін Болгарияда, Швейцария және Лихтенштейнде өмір сүрді. Елде пайда болған қаржы мәселелерді

шешудің негізінде айналым салық және сатудан алынатын салық қосымша құн салығына ауыстырылды. Дүниежүзілік тәжірибе көрсеткендей, салық төлеуші табыстарды салық салуға қарағанда, шығындарды салық салуды артығырақ көреді. Қосымша құн салығын салық жүйесіне енгізгенде мемлекет өз алдына келесі мақсаттарды қояды:

- 1) бюджет бөлігінің тұрақты жағдайын қамтамасыз ету мақсатында салық салынатын базаны кеңейту;
- 2) салықтық түсімдерді инфляциялық құнсызданудан сақтау;
- 3) тұрақсыз экономика жағдайында бюджет табысының тұрақты көзін құру;
- 4) артық төлем қабілетті сұранысты азайтып, екі мәселені шешу: тауар дефицитін жою және инфляцияның өсу қарқынын төмендету. [3]

ҚҚС бүкіл тауарлар мен қызметтерді қамтитын болғандықтан, *бірінші*

мақсат толығымен жүзеге асады. ҚҚС-ның бағалар либерализациясымен үйлесудің арқасында, яғни баға жоғары болған сайын, түсімдер жоғарылай береді-бұл *екінші* мақсаттың орындалуы. *Үшіншіден*, мемлекетке тауарлар мен қызметтер есебін жүргізуге қарағанда оңайға түседі. *Төртіншіден*, ҚҚС енгізу сәтінде совет рублі жалпы эквивалент функциясын орындамады. Ал, көптеген тауарлардың рубльдік бағалары өте жоғары болғанымен де, өсіп жатқан артық қабілетті сұраныс оған ілесе алмады. 28% мөлшердегі ҚҚС енгізу бір жағынан бағалар өсуін тездетті, екінші жағынан, сатып алу қабілетінің артта қалуына әкеп соқты. Нәтижесінде көптеген өнеркәсіптер қайта қаржылындыру және ұдайы өндіріс процестерін қамтамасыз ете алмады. [4]

Жанама салықтардың тәнін ашпай тұрып, оларға толық анықтама беріп көрейік. ҚР Парламенті мәжілісінің депутаты Г.Н. Қарағұсованың айтуынша: «Жанама салықтар - бұл осы салықты иеленушіге аударатын тұлғамен төленетін салықтар. Толық анықтамасы Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы ҚР кодексінде берілген. Онда жанама салықтар - бағаға үстеме ретінде қойылатын, салық төлеушінің табысымен немесе мүлкімен байланыссыз, тауар немесе қызметке салық болып табылады.

Жанама салықтардың көптеген оң жақтары бар, олар келесідей:

1. жанама салықтар, егер оларды тиімді және рационалды пайдаланса, онда олар мемлекетке мол қаржы түсімдерін әкеледі;
2. жанама салықтар аз мөлшерде алынатындықтан, салық төлеушімен аз сезіледі. Ал, тура салықтар көп немесе едәуір соманы талап етеді, жанама салықтар салық төлеуші үшін байқаусыз;
3. алғашқы қажеттіліктегі тауарларды ескермегенде, жанама салықтарды төлеу салық төлеушіде ақша болған кезде ғана жүзеге

асады. Тура салықтар төлеушінің жағдайына тәуелсіз, оларды төлеу кез-келген жағдайда міндетті;

4. жанама салықтардан жалтару өте қиын. Ал, тура салықтар қаншалықты дұрыс және терең ойластырылғанымен, салық төлеуден жалтаруға әрқашан мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған артықшылықтарға байланысты жанама салықтар мелекеттік реттеудің тиімді тәсілдерінің біріне айналды. Жанама салықтарды енгізген кезде мемлекет өз шарттарын жариялайды. Яғни, әрбір тауар бірлігінде өзінің үлесін анықтайды.

Салық төлеушімен жанама салықтар сомасы бюджетке енгізілместен бұрын, олар шаруашылық субъектінің айналым қаражаттар қорын толтырудың көзі бола алады. Салық салудың жалпы алынған тәжірибесінде жанама салықтар келесі түрлерге бөлінеді:

1. акциз – тауар өндірушінің немесе сатушының ішкі нарығында тауарға салынатын салық;
2. қосылған құнға салынатын салық - табыс алушыдан тікелей алынатын және тауар бағасына ететін салық;
3. кедендік баждар – мемлекет шекарасынан әкелінетін немесе әкетілетін тауарлар үшін ақшалай алымдар;
4. фискалды монополиялық салықтар – жаппай тұтынылатын тауарларға мемлекетпен орнатылатын салық түрі.

Мемлекет тауар өндірісін немесе өткізуін монополизациялап, өндіріс құнынан біршама жоғары бағамен тауарды сатады. Осы айырма фискалды монополиялық салық деп аталады, оның ставкалары жоқ, ол тек қатаң сату бағасымен анықталады. [5]

Қазақстанның салық жүйесіне қолайлылық көз-қарасқа сәйкес, дүниежүзілік тәжірибеден ҚҚС бойынша жеңілдіктер беру, нақтылай айтқанда, шағын бизнесті, егер олардың өткен қаржы жылындағы айналымы белгілі бір мөлшерден аспаса, онда ҚҚС төлеуден босатуды енгізуге болар еді.

Шағын бизнес өркендеуі экономика дамуының негізгі факторы болғандықтан, бұл тәжірибені қолдану Қазақстан экономикасына оң әсер әкелер еді деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Налоги: Учебное пособие / Под ред. Д.Г.Черника - изд4-е, перераб. и доп.- М.: Финансы и статистика,- 2005г.
2. «Салықтар және басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасы Кодексі (Салық Кодексі) 12.06.2008ж.
3. Пушкарева В.М. «История финансовой мысли и политики налогов» 2004г.
4. №37 «ҚҚС есептеу және төлеу туралы» Нұсқаулық 26.03.2006г.

-
5. Барулин С.В. «Налоги – как инструмент регулирования экономики»
Финансы, - 1996 г.

Резюме

Цель этой статьи - заключается в том, что современная экономическая жизнь в большей степени определяется правовой и налоговой обстановкой в стране. Особое значение налоговое право приобретает в периоды экономической нестабильности. Ни для кого не секрет, что государство в буквальном смысле живет за счет налогов. Стабилизация экономики в целом в немалой степени зависит от проводимой правительством фискальной политики. Самым важным инструментом проведения фискальной политики государства являются налоги. Налоги выражают экономические отношения, связанные с распределением валового общественного продукта, национального дохода в целях развития производства, и удовлетворения разнообразных потребностей государства и населения. Стабилизация экономики в Республике Казахстан не возможна без создания эффективной налоговой системы. Отражение в новом Налоговом кодексе ряда положений из других нормативных правовых актов позволит обеспечить однозначное понимание норм налогового законодательства.

Summary

A purpose of it is the articles - consists in that modern economic life is in a greater degree determined a legal and tax situation in a country. A tax right acquires the special value in periods of economic instability. Whom a not secret is not for, that the state interpreted literally lives due to taxes.

Stabilizing of economy on the whole in a considerable degree depends on the fiscal policy conducted a government. The most important instrument of leadthrough of fiscal policy of the state are taxes. Taxes are expressed by economic relations, related to distributing of gross public product, national income for development of production, and satisfaction of various necessities of the state and population. Stabilizing of economy in Republic Kazakhstan is not possible without creation of the effective tax system. A reflection in the new Internal revenue code of row of positions from other normative legal acts will allow to provide the synonymous understanding of norms of tax legislation.

Макишева Ж.А.

кандидат экономических наук, доцент

Правовые аспекты бухгалтерского учета и финансовой отчетности в Республике Казахстан

В современных условиях рыночной экономики Республики Казахстан все индивидуальные предприниматели и организации действуют на базе многообразия форм собственности и с применением различных организационно-правовых форм.

В соответствии с переходом на международные стандарты финансовой отчетности иное значение приобрели учет и оценка результатов деятельности организаций. Это стало необходимым для

установления имущественных отношений с учредителями, инвесторами, контрагентами, а также с государством по поводу уплаты налогов и других обязательных платежей в бюджет. Публичные интересы потребовали, чтобы вся деятельность по формированию себестоимости продукции (работ, услуг), выявлению итогов их реализации, объектов налогообложения и т.д., проводилась по единым правилам, дающим возможность обеспечить единообразие всех финансовых отношений предприятий с государством, иных имущественных отношений с субъектами, имеющими право требовать передачи средств в свою собственность, пользование, владение и т.д.

На современном этапе развития рыночных отношений быстрое и правильное разрешение хозяйственных споров, а также борьба с хозяйственными преступлениями и теневой экономикой являются весьма актуальными.

Нормативно-законодательные документы регламентирующие порядок и принципы учета и оценки элементов финансовой отчетности требуют наличия высокой квалификации у специалистов по вопросам бухгалтерского учета и финансовой отчетности, знания налогового и трудового законодательства государства.

В силу этого по-новому встает вопрос о правовом значении бухгалтерского учета, его институтах, инструментах. В настоящее время юридическая наука разрабатывает вопросы использования учетной информации. Ставятся проблемы соотношения бухгалтерского учета, хозяйственной деятельности, налогообложения и их правового регулирования.

Сегодня раскрыть преступления в сфере экономики почти невозможно без знания бухгалтерского учета и судебно-бухгалтерской экспертизы.

Судебно-бухгалтерская экспертиза – это процессуально-правовая форма применения экспертно-бухгалтерских знаний в целях получения источника доказательств по уголовным, гражданским, арбитражным делам. Объективно повышается роль современных данных бухгалтерии в арбитражном и гражданском процессах [1].

При подготовке материалов для экспертизы важно полностью собрать данные, как о совершенных хозяйственных операциях, так и о самом предприятии, деятельность которого проверяется. При расследовании фактов внесения искаженных данных в бухгалтерскую отчетность типовыми обстоятельствами, требующими установления, являются:

а) юридический статус субъекта преступления: физическое лицо, физическое лицо-предприниматель без образования юридического лица, юридическое лицо;

б) каков порядок ведения бухгалтерского учета и представления отчетности на предприятии;

в) в течение какого времени искаженные данные вносились в документы бухгалтерского учета и отчетности;

г) кто руководил предприятием и отвечал за бухгалтерский учет в период искажения сведений в учете и отчетности;

д) какие меры следует принять для возмещения ущерба и др.

Производство судебно - бухгалтерской экспертизы целесообразно поручать государственному экспертному учреждению. Эксперты, состоящие в штате таких учреждений, как правило, являются специалистами высокой квалификации, имеют соответствующее методическое обеспечение. При производстве исследования они используют научно-технические средства. Это позволяет им проводить экспертизы на высоком профессиональном уровне и в короткие сроки.

При назначении судебно-бухгалтерской экспертизы у следователей возникают значительные трудности, связанные с подбором и подготовкой бухгалтерских и иных документов для эксперта, определением момента назначения экспертизы. Поэтому, прежде чем назначить экспертизу, следователю целесообразно проконсультироваться с руководителем судебно - экспертного учреждения, экспертом или специалистом-бухгалтером по следующим вопросам:

- * о необходимости производства судебно-бухгалтерской экспертизы по данному делу;

- * о возможных сроках ее производства;

- * о формулировке вопросов, выносимых на разрешение эксперта-бухгалтера;

- * о наименовании и объеме материалов для производства судебно-бухгалтерской экспертизы;

- * какова сумма недостачи, образовавшейся за данный период;

- * имеются ли расхождения в учетных данных о приходе и расходе имущественных ценностей;

- * правильны ли выводы ревизии о наличии (отсутствии) фактов нарушения правил ведения хозяйственных операций и бухгалтерского учета.

Подготовительные действия следователя к назначению судебно-бухгалтерской экспертизы должны включать:

- * изучение в экономическом субъекте, где совершено преступление, особенности системы учета и отчетности, документооборота, ознакомление с соответствующими нормативными актами, регламентирующую его финансовую, производственную и хозяйственную деятельность, а также специальной литературы по вопросам назначения и производства судебно-бухгалтерской экспертизы;

---

* проведение следственных и иных действий, связанных с установлением обстоятельств совершенного преступления, а также определение достоверности бухгалтерских документов;

* выемку первичных бухгалтерских документов и регистров, материалов документальных проверок и фактического контроля;

* выбор экспертного учреждения или эксперта-бухгалтера;

* определение срока проведения судебно-бухгалтерской экспертизы;

* выбор момента назначения экспертизы.

В частности, и ту и другую экспертизу интересуют вопросы, связанные с финансово - хозяйственной деятельностью, которые ими разрешаются на основе исследования различных документов, относящихся к системе экономической информации.

В отличие от судебно - бухгалтерской экспертизы посредством судебно - экономической экспертизы исследуется экономическая деятельность в целом, проводится экономический анализ всей деятельности. К числу объектов исследования судебно - экономической экспертизы относятся:

учредительные документы финансового предприятия, на предмет определения сфер деятельности, организации планирования предстоящей деятельности;

техничко-экономические обоснования получения кредита, т.е. исследование предоставляемых получателем кредита объяснений по поводу предстоящего использования кредита (договора, соглашения и т.д.);

целесообразность проведения указанной операции;

реальность выполнения поставленных задач, реальность выполнения взятых обязательств;

материалы уголовного дела (допросы подозреваемых, обвиняемых, свидетелей, потерпевших, акты экспертиз, ревизий, материалы по бухгалтерскому учету и др.).

С помощью судебно - экономической экспертизы выявляются характерные признаки экономических несоответствий, т.е. деструкция отражения в системе экономической информации (в частности экономической документации, фиксирующей хозяйственные процессы), проявляющаяся в нарушении сопряженности показателей, характеризующих финансово - хозяйственную деятельность в целом [2].

Следует выделить основные задачи, решаемые с помощью судебно - экономической экспертизы:

1. Исследование технико-экономических показателей и источников их составления в целях определения:

обоснованности плановых заданий (утверждаемых и расчетных) и их корректировки предприятиями и организациями;

соблюдения нормативных требований лицами, обязанными обеспечивать планирование, выполнение и отражение в отчетности показателей производственно - хозяйственной деятельности предприятий и организаций.

2. Исследование показателей выполнения плана и сопоставление их с показателями, отраженными в отчетности, в целях определения:

выполнения плановых показателей в разрезе предприятия и структурных подразделений за исследуемый период в целом и за отдельные отчетные периоды;

уровня выполнения плана (в абсолютных цифрах и процентах);

обстоятельств, способствующих искажениям отчетности;

обоснованности образования фондов экономического стимулирования и правильности их использования.

3. Оценка и использование материалов инвентаризации, документальной ревизии, аудиторской проверки и заключения эксперта-бухгалтера при расследовании преступлений в сфере банковской деятельности

На разрешение эксперта-экономиста могут быть поставлены следующие вопросы: какие результаты финансово-хозяйственной деятельности (доход, реализация продукции, прибыль от реализации, валовой доход от торгово-закупочной деятельности) были получены организацией в определенный период? имело ли место несоответствие первичных документов, учета и отчетности данного учреждения фактическому содержанию финансово-хозяйственных операций? имела ли место неуплата налогов в связи с механизмом несоответствия первичных документов, учета и отчетности фактическим операциям и результатам деятельности организации? имеются ли нарушения при формировании финансового плана и расходования денежных фондов и кредитов? правильно ли произведено начисление процентов по выданным кредитам? является ли правильным и обоснованным применение банками санкций в отношении предприятий за нарушение порядка кредитования и зачисления средств банка на счет? правильным ли является открытие лицевых счетов, ведение чековых книжек? является ли правильным расходование банковских кредитов экономическими субъектами? [3]

Судебно - экономическая экспертиза призвана устанавливать факты и обстоятельства, характеризующие обоснованность графиков, смет, нормативов, расценок и других документов, отражающих показатели хозяйственной деятельности. Таким образом, назначение судебно - экономических экспертиз является процессуальным действием, которое обеспечивает соблюдение прав участников процесса и установление истины при рассмотрении дела.

Поступившие материалы должны быть проанализированы и оценены. При этом обращается внимание на следующие моменты: внезапно ли проведена инвентаризация; соблюдены ли при ее проведении установленные сроки; были ли отклонения от проведения инвентаризации; не изменялся ли определенный ранее состав инвентаризационной комиссии; не имеется ли в представленных материалах подчисток, не оговоренных исправлений; не допущено ли в инвентаризационной описи ошибок в определении цен на проверяемое имущество и при подсчете итоговых сумм.

Если материалы инвентаризации полны и не вызывают сомнения в своей достоверности, они приобщаются к материалу проверки или к уголовному делу. Материалы инвентаризации используются следователем в доказывании совершенных преступлений.

Так, сами материалы, когда они содержат сведения о выявленной недостатке имущества при проверке хозяйствующего субъекта, подтверждают источник, из которого совершено нарушение либо хищение.

Следователь может использовать материалы инвентаризации как основание для возбуждения уголовного дела, выдвижения следственных версий, планирования следственных действий. Хотя следует отметить, что фактор внезапности использования информации, полученной при инвентаризации, теряется и уже

выступает в другом качестве в процессе проведения первоначальных следственных и процессуальных действий. При этом материалы инвентаризации выступают исходными данными для проведения: внезапных обысков и наложения ареста на имущество; выемки бухгалтерских документов и их следственного осмотра; задержания подозреваемых и их допроса; организации производства ревизии и допроса свидетелей и т.д.

По результатам, полученным при производстве документальной ревизии, лицо, ее проводившее, составляет акт. Он представляет собой документ, в котором находят отражение злоупотребления, недостатки, упущения, выявленные в результате проверки финансово-хозяйственной деятельности экономических субъектов, и данные о лицах, ответственных за них.

При наличии возражений у проверяемых лиц, а также у руководителя и главного бухгалтера экономического субъекта по методам и приемам проверки, выводам и предложениям ревизии, они могут дать письменные объяснения, которые ревизор обязан приложить к акту ревизии. Кроме этого к акту могут прилагаться различные таблицы, схемы движения материальных ценностей, денежных средств по определенным периодам, которыми ревизор детализирует отдельные выводы.

Аудиторские проверки наряду с ревизиями являются неотъемлемым методом проверки финансовой отчетности аудируемых субъектов. Аудит должен проводиться аттестованными профессиональными аудиторскими организациями в соответствии с действующей в стране принципами и правилами.

Если неквалифицированное проведение аудиторской проверки повлекло за собой убытки для государства или для экономического субъекта, с аудитора (аудиторской фирмы) могут быть взысканы на основании решения суда или арбитражного суда по иску, предъявляемому органом, выдавшим лицензию: 1) понесенные убытки в полном объеме; 2) расходы на проведение перепроверки; 3) штраф, зачисляемый в доход республиканского бюджета Республики Казахстан, с аудиторской фирмы [4].

В настоящее время, на наш взгляд, существует необходимость тщательной научной и практической разработки многих актуальных вопросов, связанных с развитием аудита. Среди них выделим следующие:

вопросы информационного, математического и программного обеспечения аудиторского процесса;

совершенствование законодательного закрепления и дальнейшей конкретизации функций, прав, обязанностей, ответственности независимых аудиторов, этических норм их деятельности;

обеспечение правового, коммерческого и договорного регулирования деятельности аудиторов и определение объектов, где их услуги могут быть наиболее результативными и приемлемыми;

разработка и обоснование стандартов, используемых в аудиторской практике для внутреннего и внешнего контроля;

регулирование взаимоотношений аудиторов с финансовыми, правоохранными и другими государственными органами.

Исследования материалов уголовных дел о хищениях и изучение специальной литературы показало, что к фактическим основаниям для производства документальной ревизии относятся:

* наличие в уголовном деле данных о хищениях, из которых вытекает необходимость в производстве документальной ревизии. Это обнаружение в первичных или иных бухгалтерских документах частичных или полных подлогов;

* задержание материально-ответственного лица с личным при совершении хищения денежных средств или материальных ценностей, находящихся у него в подотчете;

* обоснованное ходатайство обвиняемого о проверке его показаний, опровергающих предъявленное обвинение;

---

* необходимость проверки признания обвиняемого в совершении подлогов, злоупотреблений с использованием бухгалтерских документов;

* обоснованное сообщение эксперта-бухгалтера о невозможности дать заключение по поставленным вопросам без предварительной ревизии;

* для установления размера материального ущерба, причиненного хищением.

Получив акт документальной ревизии с соответствующими приложениями, необходимо изучить полученные материалы, проанализировать их с учетом уже имеющихся доказательств по делу, дать им правильную оценку, а затем решить, какие последующие действия требуется произвести, используя акт ревизии.

Работу следователя с актом ревизии можно условно разделить на три этапа (в юридической литературе достаточно доступно и полно изложены данные этапы). После изучения акта ревизии следователь принимает одно из трех решений:

а) признать проведенную ревизию доброкачественной и ее материалы приобщить к делу;

б) при наличии недостатков в материалах ревизии возвратить их органу, назначившему ревизию, или вызвать ревизора для доработки акта ревизии;

в) признав ревизию недоброкачественной, потребовать ее повторного производства.

В изложении акта ревизии должна соблюдаться строгая объективность, ясность и точность описания выявленных фактов. Нельзя включать в акт ревизии различного рода предположения и выводы, не подтвержденные документами или основанные только на объяснениях (показаниях) должностных лиц. При составлении акта ревизор не должен входить в оценку действий должностных лиц или квалифицировать их в юридической форме: присвоение, растрата, хищение, злоупотребление, халатность и т.п.

К акту документальной ревизии в качестве приложений могут разрабатываться расчеты, таблицы, схемы, которые являются его составной частью. Все материалы ревизии подписываются ревизорами, руководителем и главным бухгалтером ревизуемого предприятия.

В случаях, когда выявленное нарушение или злоупотребление может быть скрыто или по выявленным фактам необходимо принять срочные меры к устранению нарушений или привлечению к ответственности виновных лиц, в ходе ревизии, не ожидая ее окончания, составляется отдельный (промежуточный) акт и

истребуются необходимые объяснения. Эти материалы передаются следователю, а факты, изложенные в промежуточном акте, включаются в сводный акт ревизии.

Если ревизия проводилась в плановом порядке, то передача материалов следственным органам может проводиться непосредственно ревизорами. Передаваемые в следственные органы материалы должны содержать:

- * заявление (письмо), в котором излагается суть допущенных нарушений и злоупотреблений, а также размер материального ущерба, его составные части и круг лиц, причастных к совершению незаконных операций;

- * акт ревизии, оформленный надлежащим образом;

- * подлинные документы или копии документов, подтверждающие факты выявленных злоупотреблений;

- * объяснения ревизуемых и других лиц, имеющих значение для дела;

- заключения ревизоров по представленным объяснениям.

Органы расследования, назначая документальные ревизии, обеспечивают проверку сигналов и заявлений о должностных и хозяйственных преступлениях, используют выводы ревизии при возбуждении уголовного дела. Между тем акты ревизий нередко изобилуют серьезными недостатками, на которые следует обращать внимание при оценке и использовании данных ревизий.

Важно определить, есть ли необходимость в проведении документальной ревизии (если она не проводилась до возбуждения уголовного дела). Своевременное определение этого момента, исходя из тактических соображений, позволяет:

- * определить версии и направление расследования;

- * установить объем процессуальных и иных действий по уголовному делу;

- * принять решение о последовательности и времени производства следственных действий;

- * выявить круг лиц, причастных к преступлению;

- * обнаружить и изъять подложные бухгалтерские документы;

- * принять в случае необходимости меры, направленные на пресечение хищений, злоупотреблений; утрату бухгалтерских документов; избрать меру пресечения лицам, совершившим преступления;

- * разрешить претензии и ходатайства лиц, деятельность которых подвергалась ревизии в пределах срока расследования.

Использованные источники:

1. Атанесян Г.А., Гольдман А. Об одном из актуальных вопросов судебно - бухгалтерской экспертизы. // Сов. юстиция.- 2006 № 21.-С. 9-10.

---

2. Аубакиров А.Ф., Бычкова С.Ф. О методике экспертного анализа отдельных видов преступлений. // Теоретические и практические вопросы судебной экспертизы. / Сб. научных трудов КазНИИСЭ, вып.2, Алматы, 2009.

3. Белкин Р.С, Корухов Ю. Судебная экспертиза: нужды и перспектива развития. // Соц. Законность.- 2008 № 7.-С 54-56.

4. Зажицкий В. Заключение аудитора — экспертиза или ревизия. // Российская юстиция. -2006.-С.207-221.

Резюме

Бұл мақалада кәсіпорын қызметінің тексерістеріне құқықтық аспектілері анықталып және қаржы есептілік элементтеріне нақты бағалау, дұрыс есепке алу мәселелері зерттеледі. Бухгалтерлік және экономикалық сараптау сот арқылы жүргізу ұстанымдары көрсетілген. Деректі тексеріс мәселелеріне және аудиторлық тексерістің маңызы анықталған.

Summary

The legal aspects of control of activity of enterprises are affected in this article, to authenticity of estimation and account of elements of the financial reporting in the modern terms of market economy. A role and value of forensics-accounting and judicial-economic examination open up, distinctive features over of examinations and their value are brought for different users. The special attention is spared to the problems of documentary revision and public accountant verification.

Макишева Ж.А.

*кандидат экономических наук, доцент
Сатымбаева Л.Е., студентка 4 курса МАБ*

Роль управленческого учета в инновационном бизнесе

Инновационная стратегия и тактика развития производства является основой его качественных преобразований. Трансформация производственных факторов происходит по пути их интеллектуально-информационного наполнения. В связи с этим возникают новые требования к организации, формам и методам управления предприятием. Специфика инновационного менеджмента обусловлена сложной и неоднозначной сущностью инновационной деятельности. Успешное существование предприятия в условиях рыночной конкуренции предопределяется правильностью отбора инструментов инновационного развития. Ключевую роль в этом процессе играет формирование информационной базы инновационной деятельности, которая лежит в основе процесса принятия стратегических установок и тактических решений по достижению целей развития организации. Решение проблемы наполнения информационного вакуума, существующего в инновационном сегменте деятельности

хозяйствующего субъекта, может быть достигнуто путем организации специфического модуля управленческого учета и анализа, аккумулирующего данные, касающиеся этого направления развития предприятия.

В зарубежной хозяйственной практике управленческий учет является одной из важнейших составляющих как процесса принятия решений, так и учетной системы предприятия в целом. Его роль велика, в том числе, и в обеспечении инновационного типа развития экономики. Перечень функций управленческого учета на современном этапе значительно расширился и не ограничивается вопросами управления издержками производства и обращения, контроля над своевременностью и качеством исполнения принятых решений, нормирования затрат. Условия конкурентной борьбы вменяют в обязанности менеджеров по инновациям анализ микро- и макроэкономической среды, изучение технических, организационных, маркетинговых новшеств, существующих на рынке и т.д. Исходя из этого, формируются их информационные потребности, определяющие необходимость становления, развития управленческого учета, обеспечивающего эффективное руководство инновационной деятельностью предприятия. [1]

Развитие предпринимательства в промышленной сфере наиболее перспективно в создании и развитии инновационных предприятий. Необходимость перехода экономики Казахстана на инновационный путь развития – это признанная точка зрения среди интеллектуальной и властной элиты. Перспектива быть сырьевым придатком мировой экономики является не очень впечатляющей. А пока нефть остается ключевой статьей казахстанского экспорта, обеспечивающей основной приток валюты в страну и налогов в бюджет.

Инновационный бизнес - это организация производства принципиально нового товара или производство известного при помощи новейшей технологии или оборудования. Как правило, в основе такого бизнеса лежит плодотворная научно-техническая идея. Инновационная деятельность в Казахстане характеризуется недостаточной активностью при значительном научном потенциале. На сегодня в Республике Казахстан осуществляют разработку и освоение инноваций около 5% отечественных предприятий. В России доля инновационно активных предприятий составляет примерно 10%, в странах Восточной Европы – до 40%.. [2]

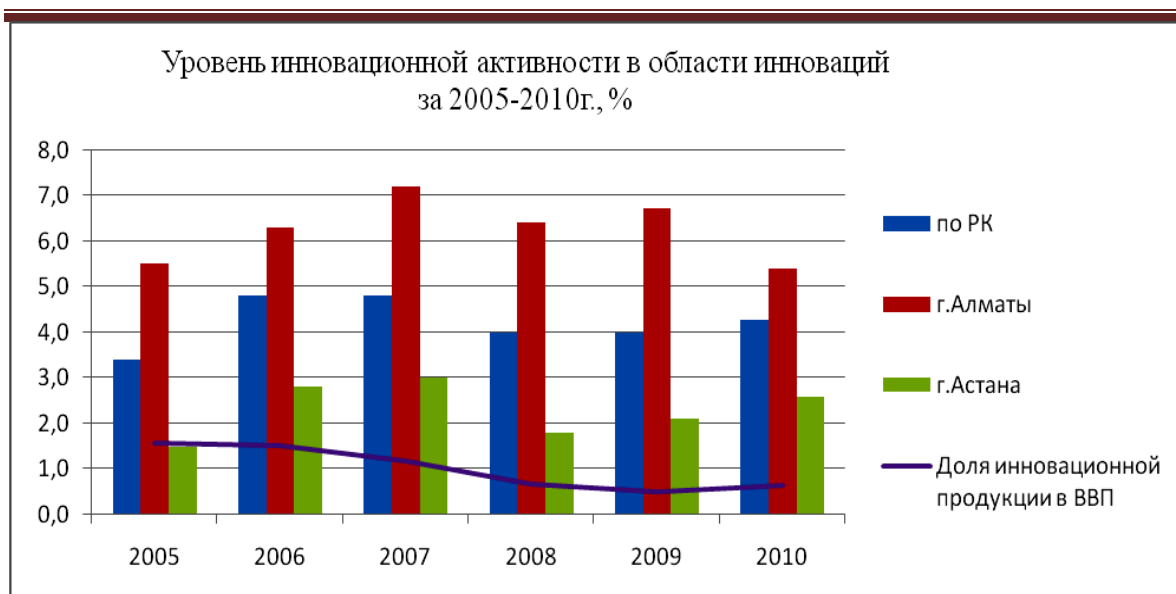

Рисунок 1. Инновационная активность предприятий [3]

Из рисунка 1 видно, что уровень инновационной активности в Казахстане с 2008 года растет и сейчас составляет 4,3%, к 2014 году планируется довести этот показатель до 10%. Промышленные предприятия, которые сейчас приобретают технологии, производственные линии вырастут в технологическом уровне, и станут не только потребителями, но и генераторами инновации

Инновационный путь развития для Казахстана, как и для всего мира, является безальтернативной стратегией. Только на этом пути в условиях глобализации и стремительного движения мира к постиндустриальной цивилизации Казахстан может рассчитывать на достойное место в мировом сообществе. При этом инновационная деятельность требует не только материальных и финансовых, но и интеллектуальных ресурсов, которые имеют особое, если не решающее, значение в инновационной практике.

В промышленно развитых государствах 80-95 % прироста валового внутреннего продукта приходится на долю новых знаний, воплощенных в технике и технологиях, т.е. эти страны идут путем инновационной экономики. При этом правовая охрана новых технических решений и технологий в соответствии с законодательством по интеллектуальной собственности позволяет фирмам завоевать на определенный промежуток времени монопольное положение на рынке сбыта конкретной продукции.

Для перехода экономики Казахстана на инновационный путь развития необходимо решить комплекс проблем, который можно разделить на три основных блока:

- Рациональная передача прав на результаты научно-технической деятельности, полученные за счет средств госбюджета, исполнителям

или третьим лицам, обеспечивающим коммерциализацию этих результатов, что позволит в краткосрочной перспективе обеспечить передачу в промышленность новых научно-технических разработок с учетом обеспечения интересов национальной безопасности страны, в первую очередь, при реорганизации и приватизации предприятий оборонно-промышленного комплекса.

- Создание системы экономического, организационного и морального стимулирования авторов, организаций-исполнителей, заказчиков на создание, правовую охрану, защиту и коммерциализацию результатов научно-технической деятельности.
- Обеспечение взаимодействия научных организаций, промышленных предприятий, коммерческих структур и инвесторов на всех этапах жизненного цикла научно-технической продукции, то есть создание "технологического коридора" для продвижения этой продукции на рынок, что позволит поддерживать высокие темпы экономического роста на долгосрочную перспективу.

На данный момент вносятся изменения в законодательство РК, которые должны соответствовать нормам Соглашения по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности для обеспечения вступления Казахстана во Всемирную торговую организацию. Сегодня актуален вопрос создания инфраструктуры инновационной сферы и формирования рынка результатов научно-технической деятельности. Одним из ее основных компонентов должны стать центры трансфера технологий, созданные при университетах, государственных научных центрах, академических центрах, то есть там, где имеются или создаются научно-технические результаты (рис 2).

Основой быстрого роста отечественной экономики и успешного развития торгово-экономических отношений Казахстана с зарубежными странами является создание в стране цивилизованного рынка интеллектуальной собственности. В областной целевой программе "Стратегии индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003–2015 годы " предусмотрено первоочередное финансирование инновационных проектов, а также взаимодействие крупных предприятий с малыми предприятиями по организации производства комплектующих с целью снижения издержек производства. [4]

В процессе деятельности любого инновационного предприятия могут создаваться научно-технические продукты - патенты, технологии, программные продукты, которые могут пользоваться самостоятельным спросом на рынке и приносить прибыль.

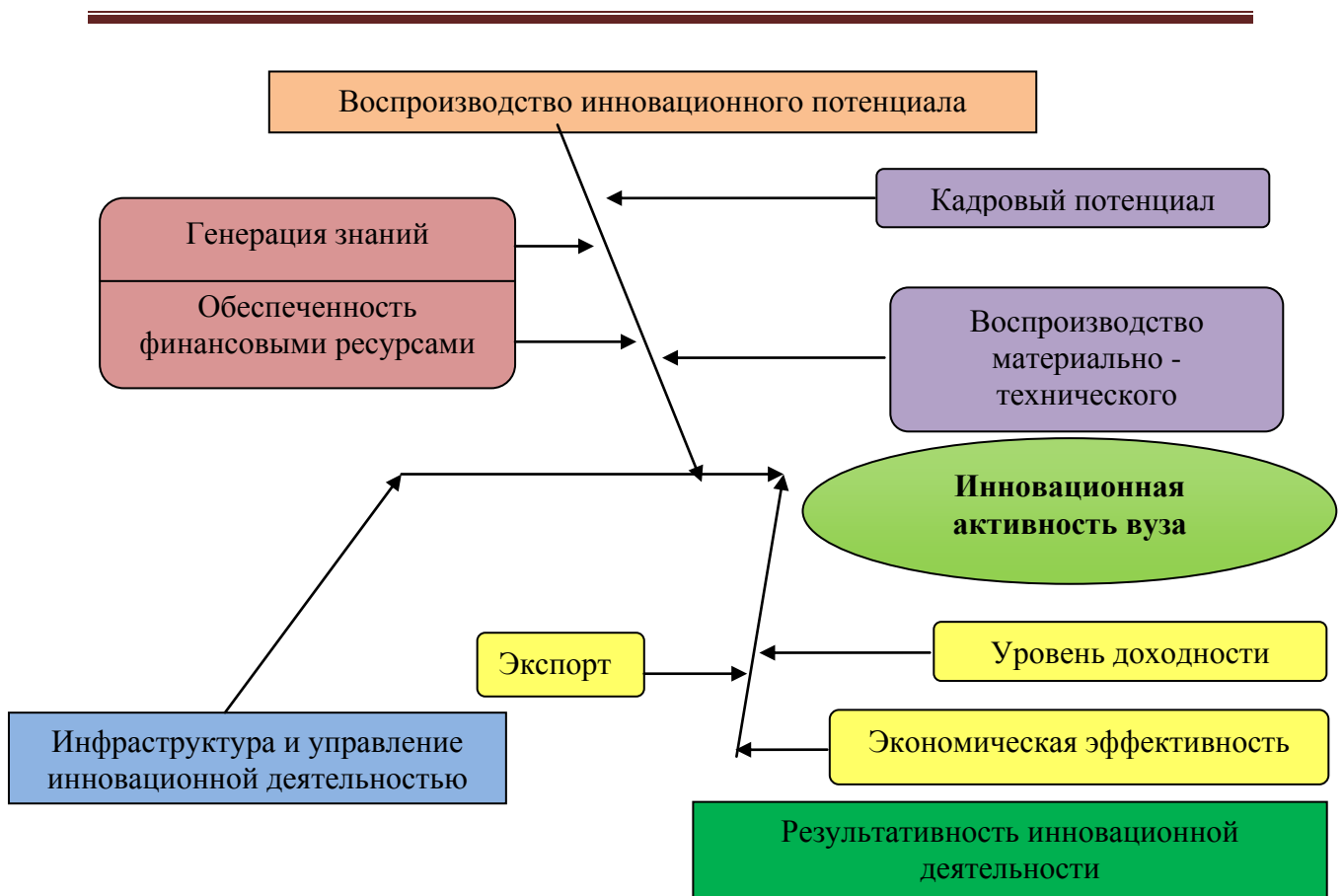

Рисунок 2. Структура факторной оценки инновационной активности вуза [6]

Прибыль - важнейший показатель, характеризующий финансовое состояние предприятия. Рост прибыли определяет рост потенциальных возможностей предприятия, повышает степень его деловой активности. По прибыли определяется доля доходов учредителей и собственников, размеры дивидендов и других доходов. По прибыли определяется также рентабельность собственных и заемных средств, основных фондов, всего авансированного капитала и каждой акции. Характеризуя рентабельность вложений средств в активы данного предприятия и степень правильности его хозяйствования, прибыль является наилучшим мерилom финансового здоровья предприятия. [5]

В своей деятельности организации и предприятия используют не только активы, которые имеют материально-вещественную форму, но и различного рода нематериальные ценности, которые также необходимы для производства и приносят доходы своему владельцу. В определённой степени и торговая марка предприятия - "Сименс", "Нокиа", "Тойота" - также может быть отнесена к интеллектуальной собственности, так как может приносить дополнительную прибыль.

Для того, чтобы получить эту прибыль, необходимо соблюсти условия:

- узаконить наличие интеллектуальной собственности, то есть надлежащим образом оформить права на неё;

-
- отразить наличие интеллектуальной собственности в бухгалтерском учёте предприятия.

Хозяйствующему субъекту любой формы собственности необходимо уметь грамотно анализировать ситуацию на рынке продукции (услуг), вести учет тенденций спроса на свои разработки или продукцию (услуги), закреплять за собой рыночную «нишу» и быть серьезно подготовленным в области предпринимательской деятельности, маркетинга, знать правовые, юридические основы отношений с партнерами.

Тактика игнорирования подобных действий неизбежно обернется для предприятий в будущем полной потерей конкурентной способности их продукции на внешних и внутренних рынках.

Процесс коммерциализации инновационной сферы условно можно свести к следующему:

- в активном выходе предприятий, фирм, организаций на рынок научно-технической продукции;
- в умении найти своего покупателя, овладеть искусством предпринимателя, т.е. самому искать заказчика (потребителя) для своей идеи или разработки;
- в умении рекламировать их;
- в умении писать в журналы, пробиваться на телевидение и т.д.

Интеллектуальная собственность является объектом собственности, которым можно не только владеть, пользоваться и распоряжаться, но и (при правильном документальном оформлении) использовать в уставном фонде и в хозяйственной деятельности предприятия в качестве нематериальных активов.

Использование интеллектуальной собственности в уставном фонде позволяет предприятию и авторам - создателям интеллектуальной собственности получить следующие практические преимущества:

- сформировать значительный по размерам уставный фонд без отвлечения денежных средств и обеспечить доступ к банковским кредитам и инвестициям (интеллектуальную собственность можно использовать наравне с другим имуществом предприятия в качестве объекта залога при получении кредитов);
- амортизировать интеллектуальную собственность в уставном фонде и заместить интеллектуальную собственность реальными денежными средствами (капитализировать интеллектуальную собственность). При этом амортизационные отчисления на законных основаниях включаются в себестоимость продукции (не облагаются налогом на прибыль);
- авторам и предприятиям - владельцам интеллектуальной собственности участвовать в качестве учредителей (собственников) при

организации дочерних и самостоятельных фирм без отвращения денежных средств.

Использование интеллектуальной собственности в хозяйственной деятельности позволит:

- документально подтвердить права собственности и поставить объекты интеллектуальной собственности на баланс в качестве имущества предприятия. Это дает возможность производить амортизацию интеллектуальной собственности и образовывать соответствующие фонды амортизационных отчислений за счет себестоимости продукции;

- получить дополнительные доходы за передачу прав на использование объектов интеллектуальной собственности, а также обеспечить обоснованное регулирование расценок на продукцию инновационной деятельности предприятия в зависимости от объема передаваемых прав на использование интеллектуальной собственности;

- выплачивать авторское вознаграждение физическим лицам (авторам) минуя фонд оплаты труда с включением затрат в себестоимость (без традиционных отчислений в страховые и иные фонды и без ограничения размеров выплат с отнесением затрат на выплату авторского

вознаграждения на статью себестоимости продукции - "прочие расходы").

В настоящее время на предприятиях Республики Казахстан удельный вес нематериальных активов в общей массе всех активов значительно ниже, чем на аналогичных предприятиях в странах с развитой рыночной экономикой. Следовательно, и практического опыта в организации учета и оценки нематериальных активов у предприятий нашей страны еще не достаточно.

Инвестиции в нематериальные активы окупаются в течение определенного периода за счет дополнительной прибыли, получаемой предприятием в результате их использования, а также за счет амортизационных отчислений. Однако в последнее время растет экономический интерес к повышению доходности предприятия за счет использования исключительного права предприятия на результаты интеллектуальной деятельности.

Выводы:

1. Условия рыночной экономики и конкуренции, обуславливающие переход предприятий к инновационной стратегии развития, требуют от менеджеров хозяйствующих субъектов принятия качественного нового типа решений. В связи с этим изменяются информационные потребности руководящего звена организаций. В этих условиях возникает необходимость адаптации управленческого учета к специфическим информационным потребностям инновационного менеджмента.

---

2. Определение предмета и целей исследования позволяет сделать вывод о том, что в качестве объекта управленческого учета инновационный процесс представлен совокупностью хозяйственных операций и явлений, охватывающих жизненный цикл новшества, рассматриваемых как единый процесс разработка-внедрение-функционирование новшества и отражаемых в регистрах финансового, производственного и управленческого учета как движение активов предприятия и источников их формирования.

3. Основными направлениями инновационной деятельности являются использование новой техники, технологических процессов или нового рыночного обеспечения производства, внедрение продукции с новыми свойствами, использование нового сырья, изменения в организации производства и в его материально техническом обеспечении, появление новых рынков сбыта. Управленческий учет данного сегмента деятельности организации должен быть ориентирован на числовое описание этих традиционных производственных факторов в их инновационном аспекте.

4. Управленческий учет инновационного процесса на предприятии должен быть ориентирован на полное удовлетворение информационных потребностей менеджеров по инновациям и инновационных подразделений венчурного типа. Качественное содержание формируемого информационного потока, выходит за пределы учетных регистров.

Информация для принятия управленческих решений в области инноваций должна содержать учетные и неучетные, внутренние и внешние, количественные и не количественные данные, необходимые конечным пользователям.

5. Эмпирической основой управленческого анализа инновационной деятельности является оценка динамики исходных показателей, характеризующих полученные доходы, понесенные расходы и имущество, используемое в инновационном процессе и ее влияния на динамику итоговых показателей финансово-хозяйственной деятельности предприятия.

Использованные источники:

1. <http://www.aup.ru/books/m23/>, Г.Я.Гольдштейн, Инновационный менеджмент
2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 1 августа 2011 года № 892 Об утверждении Стратегии развития акционерного общества «Национальный научно-технологический холдинг «Парасат» на 2011 - 2020 годы
3. Статистический ежегодник «Казахстан в 2010 году», Астана 2011. -480 с.

-
4. Стратегия индустриально - инновационного развития Республики Казахстан до 2015 г. (Утверждена Указом Президента Республики Казахстан, №1096 от 17.05.2003 г.)
  5. Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. Управленческий учет: Пер. с англ. / Под ред. О. Пинус, М. Каверин, - М.: Экономика и финансы, 2008. - 1008 с.
  6. Бухонова С.М., Дорошенко Ю.А. Методика оценки инновационной активности организации // Экономический анализ: теория и практика. 2005. № 1. С. 2 – 8.

Резюме

Басқару есептегі инновациялық жолдары, ұйымға жаңа талаптары, кәсіпорынды басқарудың формаларға және әдістеріне осы бапта қаралады. Ұйымның дамуы мақсатқа жету бойынша стратегиялық қоюлар және тактикалық шешімдердің қабылдануды процесі негізінде жататын инновациялық қызметтің процессіндегі ақпарат базаны құрастыруды маңызды рөл зерттеледі.

Summary

In this article the innovative going in an administrative account, new requirements is examined near organization, forms and management methods by an enterprise. The key role of forming of informative base is investigated in the process of innovative activity, which is the basis of process of acceptance of strategic options and tactical decisions on the achievement of aims of development of organization.

*Масабаева А.М.
Д.А Қонаев атындағы Университетінің
«Қаржы және есеп» кафедрасының
оқытушысы*

Қазақстан Республикасында бағалы қағаздар нарығының даму болашағы

Қазіргі кезде республикада бағалы қағаздар нарығы қалыптасып келе жатыр. Оның даму жолында алғашқы іс- шаралар жүргізілуде. Бюджеттің кемшілігі толтыру мақсатында мемлекет бұрынғыдай ақша белгілерін шығармай, оның орнына мемлекеттік бағалы қағаздары, мысалы, мемлекеттік органдарының және жергілікті әкімшіліктердің бағалы қағаздар шығаруда. Алайда, бағалы қағаздар нарығын дамыту жолында шешуін талап ететін экономикалық және әлеуметтік – психологиялық мәселелер баршылық [1, 30-32б]. Экономикалық мәселелерді 1-суреттен көре аламыз.

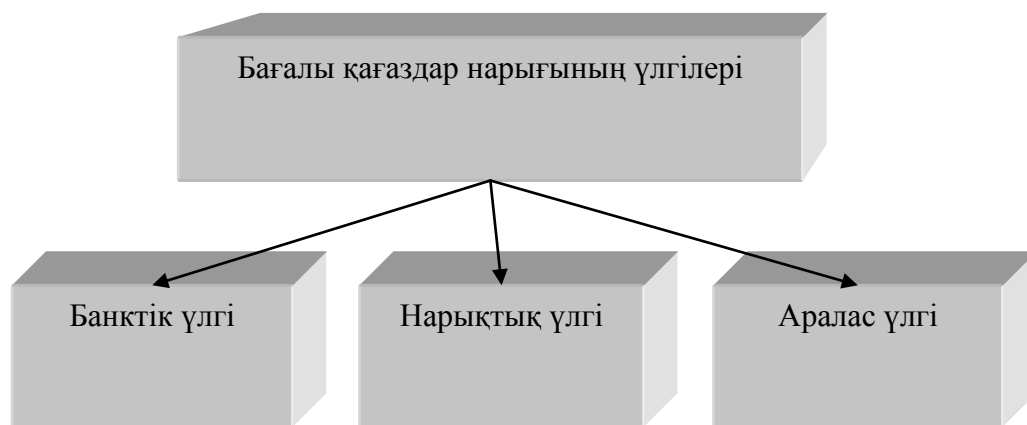

1-сурет. Экономикалық мәселелер

Ал, әлеуметтік – психологиялық мәселелерге бағалы қағаздар нарығында маман кадрлардың аздығы мен халықтың инвестициялық белсенділік төмен деңгейлігі жатады. Бұл мәселелер халықтың басым көпшілігінің бағалы қағаздар нарығының мәнін түсінбеушілігінен және өздерінің уақытша бос ақшаларына бағалы қағаздарды сатып алуға психологиялық дайындығының жоқтығынан туындайды [2].

Бағалы қағаздар нарығына мамандарды Бағалы қағалы қағаздар жөніндегі Ұлттық комиссияның іспен шұғылдануға рұқсат берген Оқу орталықтары дайындалған болатын. Олардың жұмысын Ұлттық комиссия төрағасының жарлығына сәйкес құрылған Аттестациялық комиссия үйлестіріп отырды. Оның құрамына Ұлттық комиссияның бір мүшесі басқарушысы болып, ал мүшелері және хатшысы болып Бағалы қағаздар нарығын реттейтін бас басқарманың мамандарының кірген. Оқу ойдағыдай бітіріп, мамандақ туралы бірінші санатта куәлік алған 1500- дей адам брокерлік, дилерлік іспен айналысуға құқық алып, қызмет атқаруда.

Әлемдік нарықта бағалы қағаздар нарығының негізгі үш үлгісі бар
2- сурет.

2-сурет. Бағалы қағаздар нарығының үлгісі

Қазақстанның орталықтанған жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға өтуі қоғамдық өндірістің сипатын өзгертуде. Олар меншік қатынастары шаруашылық субъектілерінің құрлымы мен оның қызмет көрсету механизмі: олардың өзара қаржылық байланыстарының формалары; қоғамның барлық топтарының шаруашылық нәтижесіне мүдделілігінің дәрежесі [3, 676].

Бағалы қағаз нарығы субъектілерінің қатынастары экономикалық құқықтық механизмге негізделеді. Бұл бағалы қағаздардың материалдық түр ретінде оның маңызын дәлелдейді. Бірақ бағаны қағаздардың маңызы онымен шектеліп қоймайды. Бағалы қағаздар кез келген мемлекеттің төлем айналымында маңызды орын алады, себебі олар арқылы мемлекеттің инвестициялық қызметі жүзеге асырылады. Бұл күрделі қаржы тікелей халық шаруашылығының ең тиімді саласына жіберледі, яғни оларды нарық жүйесіндегі субъектілер ғана оны алады. Өзінің ұйымдық және құрылымдық ерекшеліктеріне орай болғаны қағаздар қаржы институттары, қаржы ережелермен қатар мемлекеттің қаржы жүйесінің тұтас бір бөлігін құрайды. Бағалы қағаздар ақша түріндегі капиталға да, заттай капиталға да меншік құқын бекітіп тек бағалы қағаздар арқылы ғана мемлекеттік меншікті акционерлік қоғамдардың, яғни жеке меншік иелері - халықтың меншігіне айналдыру мүмкін. Бағалы қағаздар нарығына өзіне тән жүйесі қалыптасады.

Қазақстан Республикасының мемлекеті бағалы қағаздар нарығын құру және оны одан әрі өріру мақсатында қажетті шараларды жасауда. Қазақстандағы меншікті мемлекет иелігінен алу және жеке меншіктендірудің Ұлттық бағдарламасы бағалы қағаздар нарығының негізгі элементтерін құру процесін жеңілдетті. Бағалы қағаздар нарығының механизмі экономиканың барлық субъектілеріне инвестиция көздерін алуға мүмкіндік жасайды. Акция шығару осы ресурстарды шектеусіз алуға мүмкіндік туғызса, ал облигация шығару ақша ресурстарын оларды банктерден алудан гөрі тиімді жағдайда алуға

мүмкіндік береді. Мемлекет бюджет кемшілігін толтыру мақсатында да ақша белгілерін эмиссияламай мемлекеттік бағалы қағаздар шығарумен шұғылданады. Бағалы қағаздар нарығының күрделі ұйымдық экономикалық жүйесі көптеген өзара байланысты болады. Бағалы қағаздарды шығару және сол қағаздар нарығындағы операцияларды меңгеру міндеті пайда болғанын айқындайды. Сондықтан бағалы қағаздармен қызмет жасайтын жоғары білімді мамандар дайындау уақыт талабы. Бағалы қағаздар қор биржалары және коммерциялық банктер туралы ғылым кең тараған. Тәжірибені зерттеп және өз мемлекетіміздегі қазіргі қажеттілікті ескеріп, бағалы қағаздар нарығы туралы осы оқу құралының құрылымы жасалды. Бағалы қағаздар нарығының теориялық және методологиялық негіздерімен қатар білім көлемін беру [4, 89-92б].

Қазақстандық бағалы қағаз нарығының дамуының стратегиялық мақсаттарын анықтауда, экономиканың даму болашағының мақсаттары мен қағидаларын, сондай-ақ экономикалық-элеуметтік факторларды ескеру міндетті. Осыған орай, бағалы қағаздар нарығын мемлекеттік реттеу белсенді сипатта болуы шарт. Сонымен қатар, реттеу экономикалық субъектілердің қызметтеріне жағымды жағдайларды құруға, нақты экономикаға инвестицияларды тартуға бағытталуы керек.

Бағалы қағаздар нарығын дамытудың стратегиялық міндеттерін айқындау кезінде негізгі шарт – бұл қандай нарыққа жетуіміз керек деген сауалға жауап іздеу. Себебі, әр түрлі елдерде бағалы қағаз нарығының сипаты да әр түрлі. Бір елде, негізінен мемлекеттік бағалы қағаз орын алып, мемлекеттің рөлін артуға бағытталады. Әлде, нарықта корпоративтік бағалы қағаздар аса ауқымды орын алуы мүмкін. Әр мемлекеттің өз сипатына қарай, бағалы қағаз нарығы да бір-бірінен ажыратылады.

Қазіргі қазақстандық тәжірибеде, бағалы қағаз нарығы бағалы қағаздарды сату мен сатып алу орын ретінде түсінеді. Сондықтан да, тиімді бағалы қағаз нарығын құруда бағалы қағаздардың максималды өтімділігін қамтамасыз етуге бағытталған шарт. Бағалы қағаздардың максималды өтімділігі ретінде сандық көрсеткіштер арқылы анықталады, яғни нарықтың айналымы, спред өлшемі, саудаға түскен бағалы қағаздардың саны, мәміле жасау жылдамдығы, инвесторлар саны және т.б. көрсеткіштер. Бірақ, бұл бағыт бағалы қағаз нарығының дұрыс құрылған механизм кезінде ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Әр түрлі себептерге байланысты, Қазақстан осы бағытқа әлі жетпеген [5, 90-91б].

Қазақстан жағдайында, бағалы қағаз нарығы дамуының стратегиялық мақсаты ретінде – қазақстандық экономикаға капиталды тарту мен қайта бөлу арқылы, ішкі инвестициялық белсенділікті ынталандыру мен республиканың әлемдік деңгейде позициясын тұрақтандыру механизмін құру болып табылады. Тактикалық шаралар негізінде, интраверттік нарықтан, яғни өз шеңберінде даму,

---

экстраверттік нарыққа, яғни экономиканың нақты сектордың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталуы жөн. Мұнда, бір жағынан, нарық инвесторларға максималды түрде ашық болу, екінші жағынан, эмитенттерге капитал тарту құралы ретінде өзекті болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Берденов Қ. Қазақстан мемлекет ретінде қалыптасуы мен экономиканың дамуы. – Алматы, 2009 ж. 30-32, беттер
2. Назарбаев Н.Ә., Қазақстан-2030, Қазақстан халқына жолдауы
3. Сахариев С.с., Сахариева А.С., Әлем экономикасы, оқулық 1 бөлім, 2003 67 бет
4. Ихданов Ж.О., Орманбеков Ә.О., Экономиканы мемлекеттік реттеудің өзекті мәселелері 2002ж, 202 б. 89-92-беттер.
5. Ақша, несие, банктер. Оқулық Алматы-2001ж. 186б. 90-91-беттер.

Резюме

В этой статье говорится об изменении стиля общественного производства путем перехода центральных частей Казахстана с плановой экономики в рыночную экономику. Развитие рынка ценных бумаг Республики Казахстан и проблемы в их развитии.

Summary

In this to the article speaks about changes style social production by means of passage central parts Kazakhstan with planned economics in market economics. The development of market valuable papers Republic Kazakhstan and problems in their development.

Масабаева А.М.

*Д.А Қонаев атындағы Университетінің
«Қаржы және есеп» кафедрасының
оқытушысы*

Қазақстан Республикасындағы бағалы қағаздардың экономикалық мәні

Қазақстан Республикасының құнды қағаздар нарығы туралы заңдылығы Қазақстанның Конституциясына негізделген және ҚР Азаматтық кодексінен, 2-шілде 2003 жылғы «құнды қағаздар нарығы туралы» Қ.Р заңынан және басқа ҚР нормативтік құқықтық актілерден тұрады. Егер де Қазақстан Республикасы қол қойған келісімшарттарда заңда қарастырылғаннан басқа ережелер бекітілген болса, онда халықаралық келісімшарт ережелері қолданылады [1].

Қазақстанда Азаматтық құқықтағы бағалы қағаздарды толық қалыптастыру үшін ұлттық өндіріс пен ішкі ұлттық нарық жүйесін қалыптастырып тереңдету керек. Қазақстан экономикасының өндірістік құрылымын қайта құрып жетілдіру мәселесі тұрғындардың қолындағы сақталған қаржы ресурстарын жұмылдырып экономиканың реалды секторына жұмсауды қажет етеді. Кіріс министрлігі мен Салық комитеті мамандарының пікірінше Қазақстан тұрғындарының қолында айналымға тартылмаған 2-3 млрд доллар нақты қаржы қорлары бар екен. Осы қорларды инвестицияға айналдыру үшін Қазақстандағы банкілердің мүмкіншілігін нығайтып, олардың салымшыларға беретін сақтандыру кепілдіктерін (гарантия) жоғары деңгейге көтеру қажеттілігі туындап отыр. Соңғы кездері Қазақстандағы ең ірі коммерциялық банктер келісімге келіп, банкаралық сақтандыру қаржы қорын құру саясатын іске асырмақшы. Қазақстанда тұрғындар өз қаржы-қаражатын негізінен Халық банкісінде сақтайтыны белгілі. Банк басқармасы тұрғындардың салымдарын сақтап, олардың тұрақты түрде өсімін қамтамасыз ету мақсаттарында, Қазақстанда тұрақты жұмыс істеп тұрған кәсіпорындар акцияларын сатып алу құқығын алуға ниет білдіріп, қажетті құжаттар дайындап оларды заңдастыруға күш салып отыр[2].

Қазақстанда тұрғындардың сақталған қорларын банк және құнды қағаздар арқылы жұмылдырып өндіріске тарту, оның құрылымын жетілдіру үшін инвестициялау бүгінгі күні ең ұтымды саясат бағыты ретінде танылып отыр. Шетелдік капитал өздеріне қажетті Қазақстанның шикізат-энергетика өндірісіне жұмылуда. Қазақстанның ішкі қажеттіліктерін өтейтін жеңіл өнеркәсіп, машина жасау, дайын өнім өндіру салаларына шетелдік инвестициялар бармай отыр. Сондықтан өзімізге қажетті өнімді өндіру саласына негізінен ішкі қаржы ресурстарын жұмылдырып қарастыруға болатыны түсінікті болған сияқты. Егер ішкі өндіріс көтерілсе, онда ішкі ұлттық нарық қалыптасады, кәсіпорындар мен тұрғындардың табысы өседі, ал бұл болса Қазақстанда ішкі ұлттық капиталдың қорланып өсуіне жол ашады, осының негізінде құнды қағаздар нарығы да тиімді қызмет атқаратын болады.

Ұлттық экономиканың өсіп-өркендеуі ішкі өнімнен түсетін таза табыстың Қазақстан банкілерінде сақталып, Ұлттық қаржы-капитал резервтерінің шоғырлануына байланысты келеді. Қазақстанда шикізат өнімдерін экспортқа өндіретін ең ірі өнеркәсіп органдары шетелдік компаниялардың басқаруында екені белгілі. Мамандардың айтуына қарағанда, осы шетелдерге басқаруға берілген компаниялардан бюджетке салық түрінде табыс өте аз көлемде түсетін болған. Мұның негізгі себебін білетін мамандар былай түсіндіреді: Қазақстанда жұмыс істейтін компаниялардың шет негізінен офф-шорлық аймақтарда

тіркелген филиалдары бар. Қазақстандағы компаниялар шикізат өнімдерін екі есе төмен бағамен өздерінің шетелдік филиалдарына өткізеді екен, ал соңғылары

Қазақстан экономикасына көптеген есепке алынбаған және көзге көрінбейтін зиян келтіреді екен [3, 68-70 б].

Біріншіден, бюджетке қажетті табыс түспейді, *екіншіден* ішкі өнімнен түскен таза табыс шетелге кетіп, Қазақстан банкілерінің ресурстарын шектейді, олар өздеріне қажетті қаржыны шетелден тартуға мәжбүр болады.

Соңғы кездері Қазақстан Үкіметінің құрамында Кіріс министрлігі құрылғаны және Салық комитетінің міндеттері мен құқығы кеңейтілгені белгілі. Соңғы мәліметтерге қарағанда, Кіріс министрлігі Қазақстандағы ең ірі деген 100 кәсіпорынды өзінің тұрақты бақылауына алған көрінеді.

Қазақстан Республикасының бағалы қағаздар рыногының объектілеріне:

1) Қазақстан Республикасы резиденттерінің — ұйымдарының мемлекеттік емес эмиссиялық бағалы қағаздары;

2) Қазақстан Республикасының резиденті емес - ұйымдардың шығарылымы шет мемлекеттің заңнамасына сай тіркелген мемлекеттік емес эмиссиялық бағалы қағаздары;

3) Қазақстан Республикасының резиденттері — ұйымдардың шығарылымы шет мемлекеттің заңнамасына сай тіркелген мемлекеттік емес эмиссиялық бағалы қағаздары;

4) халықаралық қаржылық ұйымдардың Қазақстан Республикасында ұйымдастырылған бағалы қағаздар рыногына айналысқа жіберілген эмиссиялық бағалы қағаздары;

5) мемлекеттік эмиссиялық бағалы қағаздар;

6) туынды бағалы қағаздар;

7) өзге де қаржылық құралдар жатады.

Мемлекеттік және мемлекеттік емес эмиссиялық бағалы қағаздарды шығару Қазақстан Республикасының тиісті заңнамалық актісінде белгіленген талаптар мен тәртіп негізінде уәкілетті орган жүзеге асыратын міндетті мемлекеттік тіркеуден өтеді. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік және коммерциялық банктер бағалы қағаздар рыногында эмиссиялық, инвестициялық, кәсіби қызметтерін және бағалы қағаздар рыногына көрсететін қызметіне байланысты басқа да операцияларды жүзеге асырады.

Сонымен қатар Екінші деңгейлі банктер бағалы қағаздар рыногына қызметтер көрсету барысында тиісті тұлғаларға бағалы қағаздар сатып алуға қажетті банктік кредиттер береді, облигациялар мен өзге де бағалы қағаздар шығару бойынша банктік кепілдік береді; эмитенттердің төлемдік агенттері функциясын орындайды; кепілге қойылған бағалы қағаздарға орай банктік кредит береді;

бағалы қағаздар рыногы қатысушыларының банктік шоттарын жүргізеді; бағалы қағаздар рыногындағы операциялардың қорытындысы бойынша ақшалай есеп айырысуды жүзеге асырады.

Екінші деңгейлі банктер бағалы қағаздар рыногындағы тиісті (кәсіби) операцияларын тек уәкілетті мемлекеттік орган беретін лицензия (лар) негізінде жүзеге асыра алады.¹

Бағалы қағаздар рыногындағы банктер өз клиенттеріне қызметтер көрсету процесінде аталмыш рынокка байланысты коммерциялық және операциялық қызмет құпиясын құрайтын мәліметтердің жарияланбауына, сондай-ақ бөтен тұлғалардың пайдалануына жол бермеуге мүмкіндік беретін талаптардың сақталуын камтамасыз етуге міндетті.

Бағалы қағаздар рыногының мәні өндірістің құлдырауына жол бермеуде және қаржы жүйесінің сауықтандырылуында маңызды мағынаға ие. Бұл рыноктың дамыған сатысында қоғамдық өндірістің тиімді құрылымы пайда болып, тапшылықсыз экономика жүзеге асады. Қоғамдық өндіріс көбіне қоғамдық сұранысқа сәйкес келеді. Бағалы қағаздарды шығарушы өндірісін кеңейтуге мүмкіндік беретін қосымша ресурстары болғанда ғана пайда табады, өндірістің эмитентпен кеңейтілуі және кәсіпорын табыстылығы дәрежесінің жоғарлауы осы кәсіпорынның, бағасы күнделікті өсіп отырған акцияларын иеленетін инвестор үшін тиімді болып табылады.

Сонымен, бағалы қағаздар нарығы ұлттық экономиканы дамытуда қолданылатын өте қуатты да икемді құрал екені белгілі. Сонымен қатар, бұл өте өткір құрал, оны дұрыс падалана білу қажет. Оңтүстік - Шығыс Азия, Латын Америкасы елдерінде керек десеңіз, көрші Ресейде қалыптасқан қаржы дағдарыстарының тәжірибесі көрсетіп отырғандай, құнды қағаздар арқылы капитал қаншама тез және ауқымды көлемде шоғырланған болса, сонша аз уақытта және болжауға келмейтін тосын жағдайларға байланысты тарап кетеді екен [4].

Қазақстанның болашағы, экономикалық - әлеуметтік дамуы өзінің қолындағы табиғи ресурстары мен байлығын дұрыс та ұтымды пайдаланып, іске асыруына байланысты екені белгілі. Қазақстан кәсіпорындары шығарған акциялар болсын, Қазақстан банкілерінің қаржылық қағаздары болсын, Үкіметтің міндеттемелері болсын, барлық бағалы қағаздар құнын, түптеп келгенде, Қазақстанның табиғи ресурстары анықтайды деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. "Құнды қағаздар және қор биржасы туралы" №2227 Президенттің заң күші бар жарлығы 2005 жылғы 21 сәуірде. Оған: 2005ж. 12.05. №2672; 2006ж. 12.23. №2720 - заңдарымен өзгерістер енгізілген.

---

2. "Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі туралы" ҚР Президентінің Заң күші бар Жарлығы. 30 наурыз, 2009 ж.

3. Көшенова Б.А. Бағалы қағаздар нарығы және биржа ісі. Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2007ж – 374б 68-70,беттер.

4. www.kase.kz

Резюме

В этой статье рассказывается об экономической ценности ценных бумаг в Республики Казахстан. Роль ценных бумаг в нашей стране. Занимаемое место ценных бумаг в национальной экономике.

Summary

In this to the article tells about economic value valuable papers in Republics Kazakhstan. Roles valuable papers in our to country. Borrowing the place of valuable papers in national economics.

Нұрымбетова Б.И.

Д.А. Қонаев университетінің

«Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы

Банктік кредит портфелін қалыптастыру және бақылау

Банк табысының негізгі көзі – кредит портфелі болып табылады. Кредит портфелі банк табысының басты көзі бола отырып, активтерді орналыстыру кезінде тәуекел көзі болады. Банктің тұрақтылығы, беделі мен қаржылық сәттілігі банк портфелінің құрылымы мен сапасына байланысты. Сондықтан, банктердің барлығында портфелдегі қарыздарың сапалылығына бақылау, тәуелсіз сараптама және қабылданған стандарттар мен банктің несие саясаты мақсатынан анықтау жүргізіледі.

Қазақстанда соңғы кезде «Кредит нарығының жай-күйі және өлшемдерінің болжамын» кезекті тексеру нәтижелері екінші деңгейдегі банктердің кредит портфелі сапасының нашарлау қарқынының төмендеуіне қарамастан қатаң кредиттік саясатты жүргізгендігін көрсетті. Бұл ретте қаржы емес ұйымдар бұрынғысынша айналым қаражатын толықтыру және бұрын алған кредиттерін қайта құрылымдау үшін кредиттік ресурстарды тартуды қалайды. Жеке тұлғаларға келсек, банктер ипотекалық заемдар беруге қарағанда көбіне тұтынушылық кредиттеуді қалайды. Проблемасы бар заемшылармен белсенді жұмыс жалғастырылды, бұл ретте заемшылардың жай-күйіне жан-жақты мониторингке үлкен назар аударыла бастады.

Шын мәнінде кредиттік портфелге байланысты жағдай 2010 жылы онша қолайлы бола қойған жоқ. 2010 жылдың деректері бойынша банктердің экономиканы кредиттеуі 2,0%-ға азайып, 7494,6 млрд.

теңгені құрады. Бұл ретте кредиттеудің төмендеуіне негізінен валюталық қарыз алу сегментіндегі кредиттік белсенділіктің құлдырауы ықпал етті. Ал 2009 жылдың қаңтар-қараша айларында ұлттық валютадағы кредиттердің көлемі 7,9%-ға көтерілген, ал шетел валютасында –12,5%-ға төмендеді. Нәтижесінде теңгемен берілетін кредиттердің үлес салмағы 2010 жылдың қарашасында 2009 жылдың желтоқсан айымен салыстырғанда 51,6%-дан 56,8%-ға дейін көтерілді.

Валюталық кредиттеудің төмендеуіне валюталық түсімі жоқ заемшыларға кредит беретін банктерге қойылатын талаптарды қатаңдатуға бағытталған Ұлттық Банк ынталандырмау саясаты ықпал етеді. Сондай-ақ көрсеткішке осы заемның түріне тұтынушылық сұраныстың төмендеуі және валюталардың бағамдық ауытқуларына байланысты туындайтын тәуекелдердің болуы ықпал етеді.

Өз тарапынан Ұлттық Банк қарауындағы ақша-кредит саясаты құралдарының көмегімен банктердің кредиттік белсенділігін ынталандыру бойынша барлық мүмкіндіктерін іс жүзінде пайдаланып болды. Қазір біздің бұл бағыттағы жұмысымыз көбінесе басқа аспектілерге негізделіп отыр. Мәселе мынада: кредиттік портфельдер сапасының қанағаттанарлықсыз болуы қазақстандық банктердің басты проблемасы болып отыр. Портфельдердің сапасы өз кезегінде банктердің кредиттік саясатын белгілей отырып оларды жаңа тәуекелдерді қабылдау кезінде тежейді. Яғни олардың заемшыларға қойылатын талаптарын жұмсарту саясатын тежейді. Ал бұл, әрине жаңа заемдар беруді шектейді.

Осыған қарамастан Ұлттық Банк әртүрлі іс-шараларды дайындау және банктердің кредиттік портфелінің сапасын жақсартуға және сапасыз активтермен проблемаларды шешуге бағытталған заңнамаға өзгерістер енгізу үдерісіне белсенді қатысады.

Атап айтқанда, Үкіметтің екінші деңгейдегі банктердің активтерінің сапасын жақсартудың қадамдық жоспарын әзірлеу жөніндегі бастамасы туралы сөз болып отыр. Бұл жоспар бес жылдық кезеңге есептелген. Бұл жерде сондай-ақ, Ұлттық Банктің бастамасы бойынша Салық кодексіне енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар туралы сөз қозғалды. Атап айтқанда, біз Салық кодексінің 90-бабын 2-1-тармақпен толықтыру қажет деп санаймыз, мұнда борышкерге қойылатын талаптардың мөлшерін азайту кезінде бұрын шегерімге жатқызылған провизиялар (резервтер) сомаларын төмендету кіріс деп танылмау үшін негіздер кеңейеді. Бұл түзету үмітсіз берешек сомаларын есептен шығару не қайта құрылымдау кезінде банктер үшін салық шығындарын төмендетеді және банктердің проблемалы кредиттерден тазару үдерісін жылдамдатады [1].

Ұлттық Банктің сайтында кредиттеу мәселелері бойынша жүргізілген интерактивті пікіртерімінің нәтижелеріне келетін болсақ, мұндай пікіртерімдер (оларды біз әртүрлі тақырыптар бойынша жүргізіп

отырамыз) әртүрлі пікірлерге мониторинг жүргізуге және сайтты пайдаланушылардың қандай болсын мәселеге деген көзқарасын жедел байқауға мүмкіндік береді. Бұл ақпарат кейбір жағдайда субъективті болуына қарамастан назарға алынады және Ұлттық Банктің шешімдерін қабылдаған кезде ескеріледі.

Тұтастай алғанда, банктер қазіргі кезде бірте-бірте сапасын жақсартуға қатысты салыстырмалы түрде болашағы бар заемшылардың кредиттерін «күтқаруға» және келтірілген зияндарды тануға және сапасы алдын ала болжам бойынша қайта құрылымдауды жүргізгеннен кейін жақсармайтын заемдар бойынша кепілдерді иелігінен алуға бағытталған тактикаға көшіп отыр. Бұл ретте соңғы жағдай бойынша банктер тексеріліп отырылған кезеңде кепілді мүліктің жалғасып отырған құнсыздануына байланысты, оның ішінде жылжымайтын мүлік бағасының төмендеуі есебінен келтірілген зиянды тануға дайын.

Барлық мүмкіндігі бола тұра, дағдарыс пен басқа факторларға сілтеме жасай отырып кредитке қызмет көрсетуден бас тартып отырған заемшылар (жеке тұлғалар) сегментінің пайда болғанын жеке атап өтуге болады. Мұндай заемшыларға қатысты банктер қатаң шараларды қолдануға, тіпті сот процесстеріне дейін және адал емес заемшылармен жұмыс жүргізуге маманданған басқа ұйымдарды тартуға дейін мәжбүр болып отыр. Коллекторлық агенттіктермен негізінен ірі және орта банктер жұмыс істейді; кішігірім банктер үшін заемшылар санының шектеулі болуына байланысты көбіне проблемасы бар заемшылармен өздігінен жұмыс жүргізу дұрыс [2].

Кредит нарығының жағдайы және параметрлерінің болжамы банк қызметін көрсету нарығында негізгі үрдістерді талдау үшін кредиттік ресурстар сұраныс пен ұсыныстың сапалық параметрлерін зерттеу әдістерінің маңыздылығы бар болған сайын жоғарылауда. Бұл ретте сапалық параметрлер толықтырады, ал кейбір жағдайларда белгілі бір уақыт аралығында қалыптасқан сандық деректерді түсіндіреді. Осындай параметрлер мониторингі мақсатында сауалнама төмендегілерді жан-жақты бағалау үшін ақпараттың маңызды көзі ретінде қызмет етеді:

- 1) кредиттік ресурстар сұранысын және ұсынысын айқындайтын факторларды;
- 2) кредиттік өтінімдерді қарау кезінде банктер ескеретін тәуекелдері;
- 3) кредиттеу нарығы дамуының күтулерін;
- 4) баға құру және кредиттер беру кезінде ескерілетін бағаға жатпайтын параметрлер (кепіл, кредиттік желінің ең жоғары сомасы, мерзімі және т.б.) саясаттарын;
- 5) тәуекелдерді басқару саясатын.

Тексеру нарықтың сандық параметрлерін, қаржы тұрақтылығын айқындайтын факторларды талдау үшін қажетті ақпарат береді, сондай-

---

ақ ақша-кредит саясаты және болжау саласында шешімдер қабылдағанда ескерілуі мүмкін.

Кредит портфелі банк табысының және активтерді орналастыру кезіндегі тәуекелдің басты көзі қызметін атқарады. Банк портфелінің құрылымы мен сапасының жақсы болуы, банктің орнықтылығы, оның репутациясы мен қаржылық сәттілігіне әсерін тигізеді. Сондықтан, банктердің барлығында портфелде бар қарыздардың сапасына бақылау, қабылданған стандарттар мен банктің несиесаясатының мақсатынан ауытқу жағдайларын анықтау және тәуелсіз сараптама жүргізіледі. Кредит қызметкерлері мен жоғарғы қызметкерлер нақты салалар мен жеке қарыз алушылардағы капиталдың шамадан тыс шоғырлануын анықтау мақсатында кредит портфелінің құрамын, сонымен қатар банк жағынан араласуды қажет ететін проблемалық қарыздарды талдайды.

Кредит портфелін қалыптастыру кезінде, банк барлық инвесторларға қатысты жалпы принципті ұстануға тиіс. Ол жоғарғы табысты және аса тәуекелді салымдарды несиелеудің төмен тәуекелді бағыттарымен байланыстыру.

Кредит тәуекелі- бұл қарыз алушының негізгі қарыз бен пайызды төлемеу тәуекелі немесе несиесі контрагентінің өзіне қатысты алынған міндеттемелер бойынша әрекет ете алмауы. Пайызды төлемеу кезінде, банк өзінің табысын жоғалтады, негізгі қарыздың қайтарылмауы кезінде, банк сенімсіз несиені шығынға жатқызады да, осы несиесі бойынша залал шегеді. Кредит тәуекелін төмендетудің мынадай жолдары бар:

- 1) кредит портфелін диверсификациялау;
- 2) қарыз алушының несиені өтеу қабілеті мен төлем қабілеттілігіне алдын ала талдау жүргізу;
- 3) кредит қайтарымдылығын қамтамасыз ету әдістерін қолдану (кепілдік, кепілгерлік, кепіл, цессия, сақтандыру);
- 4) қарыз бойынша мүмкін болатын жоғалтуларға резервтерді қалыптастыру.

Кредит портфелін диверсификациялау – бұл бірнеше бағыт бойынша несиесі тәуекелін азайту, бөлу. Банктер бір ғана қарыз алушыны немесе бірнеше ірі қарыз алушыларды несиелендіруді немесе бір – бірімен байланысты қарыз алушыларды тобына ірі несиені беруді шектеу керек.

Кредит портфелін диверсификациялау ережесі: кредитті түрлі экономика салаларынан әр түрлі кәсіпорындарға аз сомада қысқа мерзімге және қарыз алушылардың көп бөлігіне беру. Тәуекелді төмендетудің қосымша шарты ретінде қарыз қайтарымдылығын қамтамасыз ету тәсілдері негізінде несиесі қайтарымдылығын қамтамасыз етуді диверсификациялауды қолдану қажет, яғни кепілдік, кепіл,

---

кепілгерлік, сақтандыру. Осы ережені сақтау несиені мәлімесі мүмкін болатын жоғалтуларды басқа несиені мәлімесінен түскен пайда арқылы өтеуге мүмкіншілік береді [3].

Кредит портфелінің жағдайына бақылауды жүргізеді:

- кредит бөлімшелерінің жауапты қызметкерлері;
- кредит бөлімшелерінің жетекшілері және филиалдың директорлары;
- Басқарма төрағасының орынбасары;
- банктің Кредит Комитеті;
- банк Басқармасы.

Кредит портфелі жағдайы туралы есеп Кредит Комитеті мен банк Басқармасына тұрақты түрде ұсынылады.

Кредит портфелін бақылау бағдарламасы банк түріне, оның мамандандырылуына, несиені өтеу қабілетін бағалау әдісіне байланысты. Қарызды тексеру қаржылық есепті қайта талдауда, қарыз алушы кәсіпорынның келуінде, құжаттарды тексеру, қамтамасыз етуде болуы мүмкін. Бақылау тексерісі кезінде банктің кредит саясатының мақсаттары мен нұсқауларына қатысты қарыздың сай болуы туралы сұрақтар қайта қарастырылады, клиенттің несиені өтеу қабілеттілігі мен қаржылық жағдайына, операциялардың табыстылығына талдау жүргізіледі.

Банктердің көбі кезекті бақылау тексеріс барысында параметрлер қатары бойынша несиені қорытынды бағалауды көрсететін қарыздарға рейтинг белгілейді. Кейбір әдістемелерде қарыздарға категориялардың біріне сай нөмір белгілейді (1,2,3...). Олар «Ең жоғарғы сапа», «Қанағат», «Маржиналды қарыз», «Сыни қарыз», «Есептен шығаруға жататын залалды қарыз» деп аталады.

Рейтинг бойынша қарыздың жіктелуі банкке кредит портфелінің құрамын бақылауға мүмкіншілік береді. Мысалға, «Сыни қарыз» бұрын қоржынның 1,5 пайызынан кемін құраса, соңғы төңкерістің нәтижесі бойынша 5 пайызын құрады. Кредит портфелінің нашарлау себептерін шешу және жағдайды жөндеуге қатысты шаралар қолдану қажет. Егер сыни қарыздың өсуі нақты шаруашылық саласындағы қарыз алушыға немесе нақты несиені түріне байланысты болса, онда осы қарызды беруді қысқарту керек. Тексеріс негізінде жеке кредит инспекторларының және банк бөлімшелерінің жұмысын бағалауға болады.

Кредиттің жіктелуі несиені басқарудың басты инструменті болып табылады. Себебі, банк тәуекелді жіктейді және кредитті жоғалту мүмкіншілігін, сонымен қатар оларды тиімді басқару жолдарын анықтайды. Клиенттің қаржылық – экономикалық жағдай, оған несиенің негізгі сомасы мен пайызын төлеуге мүмкіншілік бермесе, ал кепілдік құны бұл соманы жабу үшін жетіспеу кезінде, банктің тұрақты жағдайын сақтап қалу үшін резервтерді құру бойынша банкте орынды саясаттың болуы қажет.

Банктің несие қызметінен болатын залалды жабуда провизияларды құру керек. Провизияларды құру кезінде мынадай әдістемелер қолданылады:

- Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің кредит портфелін жіктеу әдістемесі;

- коммерциялық банктердің кредит портфелін жіктеудің ішкі әдістемесі.

Кредитті жіктеудің критерилері болып мыналар табылады:

- ағымдағы қаржылық ақпараттың, активтер сомасының, олардың айналыс жылдамдығының, өтімділік көрсеткіштерінің, жеке капитал мен қарызға алынған қаражат арасындағы қатынас, жалпы пайда мен таза пайданың пайыздық өсуінің негізінде қаржылық жағдайды талдау;

- банк пен қарыз алушы арасындағы қарым – қатынас, клиенттер несие алудың, оны бекіту кезіндегі айтылатын шартты түсінуі және оны қатал түрде орындауы тиіс;

- банкке берілген кепілдік және несиені кепілдік есебінен өтеу жағдайында оның құны (оның өтімділігі);

- несиенің негізгі сомасын және ол бойынша пайызды уақытылы өтеу.

Келтірілген критерилер несиенің қандай сыныпқа жататынын анықтауға көмектеседі. Кредит сыныбын анықтау кезінде олардың барлығы ескерілуі тиіс. Кредиттің жіктелуі туралы соңғы шешім кредиттің өтелуін нақты болжайды.

Кредит портфелі екінші деңгейлі банктермен берілетін барлық кредиттер бойынша жіктеледі, яғни қарыз, лизинг, сонымен қатар овердрафт, факторинг, форфейтинг түрінде, вексель немесе басқа да қарыз міндеттемелері жолымен берілген несие аккредитивті ұсыну және жіктеуді жүргізу мезетіне қарай өтелмеген берешек бойынша басқа да несиелеу түрлері. Егер айтылған критерилер бойынша жіктелетін несие бөлінетін екі кредит түрлері арасында аралық орын алса, онда банк тәуекелін төмендету үшін бұл кредитті ең төмен сапалы топқа жатқызу керек. Қарыз алушы стандартқа қатысты ұзақ мерзімді (3 жылдан жоғары) кредит бойынша мерзімді ұзартудың орынды болуын растайтын құжаттарды өткізу кезінде банк мұндай кредитті стандартты несие деп жіктеуге құқылы. Егер санация тәртібіндегі қарыз алушыға берілген кредит сенімді және өтімділікті қамтамасыз етілсе, онда мұндай несиені субстандартты кредит деп жіктеуге болады. Өзінің міндеттемелері бойынша сенімді төлеуші репутациясына ие қаржылай тұрақты қарыз алушыларға берілген банк кредитті субстандартты болып жіктеледі. Кредиттің алғашқы жіктелімі кредитті беру мезетіне қарай тәуекел деңгейін бағалау негізінде жүргізіледі. Кредиттің келесі жіктелімі мен кредит портфелін талдау несие алушылардың қаржылық жағдайы туралы және кредиттелетін жобаларды іске асыру туралы

келетін ақпаратты талдау мен қорытуға байланысты ай сайын жүргізіледі. Талдау нәтижесі бойынша қарыз жіктелімі өзгертілуі мүмкін, кредит портфелінің сапасын жақсарту бойынша шаралар қолдану мүмкін [4].

Кредит портфелінің нашарлануы, тәуекелдің өсуі айқын болған жағдайында, банк үшін тәуекелді бақылап, жоғалтуларды төмендету маңызды. Негізгі мақсат – банктің нашарланған кредиттерінен жоғалтуларды жою немесе төмендету. Сонымен қатар, қарызды төлемеу тәуекелін төмендету мақсатында, профилактикалық жұмыс түрінде несиелік қызметкерлері қаржылық жағдай бойынша кез келген берілген кредитті жіктей, әр кредит бойынша провизия есептейді.

Берілген қарызбен байланысты сыни жағдайды жөндеу мүмкін емес болғанда және кредитті өтеу мерзімінің келуімен, банк қамтамасыз етуге кінаратын ұсынады және кепілдікке алынған мүлікпен қоса, Қазақстан Республикасының заңдылықтарына сәйкес басқа да заңдық әрекеттерді қолданады. Бүкіл үрдіс бойы, банк клиентпен жақсы қарым-қатынасты сақтау мақсатында өте сақ болу керек. Себебі, пайда болған жағдайдан шығудың банк үшін, клиентпен ұзақтық негізінде ынтымақтастықты түрде жұмыс істеу қолайлы болып табылады. Ол үшін келесілерді ұсынуға болады: кредит бөлімімен, заңдық және қауіпсіздік қызметімен шешілетін мәселенің пайда болған жағдайында, іске тәуекел және проблемалық кредиттер бөлімі кірісуі қажет. Кредитті алты айдан кейін қайтарылмауы кезінде, ол осы бөлімнің құзіретіне енуі керек. Ол кредитті қайтарудың стандарттары емес тәсілін ұйымдастыру үшін арналған. Осы бөлімді құру банк басшылығының кредит нарығындағы жағдайына қатысты дұрыс және жауапты тәсілдемесі жөнінде, несиелік саясатын қалыптастыруға белсенді әсерінің дайындығын айтады. Осы бағыттың бірі болып, несиенің қайтарылмауы тәуекелін төмендету табылады. Проблемалық кредиттерді қайтару бойынша сәтті жұмыс жеке шешімді талап етеді. Проблемалық кредиттің болуы кезінде, міндетті түрде кредитті өтеуді қамтамасыз ету үшін шара қолдану қажет. Егер қарыз алушы бір уақытылы есептесе алмаса, онда ол кредит бөлімінің қадағалауымен және келісілген кестеге сәйкес, қарызды бөліктеп қайтару тиіс. Бізге белгілі кейбір жағдайда кредиттің және айыппұл ықпалшараларының толық қайтарылуы мүмкін емес. Бұл жерде ымыралы шешім мынадай: ертеңгі күні ештеңенің болмауынан гөрі, бүгін табыстың бір бөлігін алу. Тағы бір шешім, ол банкпен кепілдікті сату. Ол үшін құжаттарды тексеріп, мыналарды белгілеу қажет: банк шынымен кепілдікті иелену құқығының болуы және оны өткізу мүмкіншілігінің бар болуы. Әдетте бұл қымбат және уақыт алатын процедура болып табылады. Сондықтан, бұл жағдайда қарыз алушымен кепілдікті өткізу бойынша жұмыс істеу керек. Себебі, кепілдікті өткізу кезінде банк қосымша құн салығы бойынша шығынына

ұшырайды. Кредит менеджері әр ай сайын, оның портфеліне енгізілген клиент рейтингін қайта есептеуді жүргізу керек.

Қорыта айтсақ, кредит портфелінің құрамын және оған бақылау жүргізуді ескеру, сонымен қатар нақты несие шешімдерін қабылдаудағы стандарттарды белгілеу қажет. Қазақстан Республикасының банк жүйесінде бұл көрсеткіштер Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің экономикалық нормативтермен реттеледі. Банктің кредиттік портфелін қалыптастыру және кредит тәуекелін бағалаудың бастапқы сатысы кредит жөніндегі өтінім болып есептеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Банктер және банктік іс-әрекеті туралы заң (2004 жылдың тамыз айындағы жағдайы бойынша).
- 2.«The Asian Banker» - қаржылық басылым (журнал) 2010 жыл
- 3.Қазақстанның банк жүйесі – Ғ.Сейтқасымов, Ж.Бекболатұлы, С.Кәрімжанов - Алматы, «Экономика» -2008 жыл
- 4.«Банк ісі» - С.Б.Мақыш - Алматы, «Жеті Жарғы» -2009 жыл

Резюме

В данной статье рассматривается кредитный портфель как главный источник прибыли банка по созданию банковского кредитного портфеля. Рассмотрены вопросы ведения эффективной банковской кредитной политики с проведением независимой экспертизы контроля качества, способы используемые при создании провизии, необходимость создания провизии для закрытия ущерба от кредитной деятельности банка.

Summary

In given article the credit portfolio as the main source of profit of bank on creation of a bank credit portfolio is considered. Questions of conducting an effective bank credit policy with carrying out of an independent expert appraisal of quality assurance, ways used are considered at provisions creation, necessity of creation of provisions for closing of a damage from credit activity of bank.

*Отебекова А.К.
старший преподаватель
кафедры "Экономики и бизнеса"
Алматинского Гуманитарно-Технического Университета*

Приоритетные направления развития агропромышленного маркетинга

В Послании к народу Казахстана Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев отметил: «Основной акцент в развитии агропромышленного комплекса должен быть сделан на росте производительности труда. Она в нашем сельском хозяйстве самая низкая – 3000 долларов на одного занятого в год. Наша задача – 2014

году в два раза повысить производительность в агропромышленном комплексе».

Значительную роль в повышении производительности труда играет хорошо отлаженная маркетинговая служба. В рыночных условиях все отрасли экономики действуют на основе маркетинговых отношений. Они же определяют стратегию функционирования сельскохозяйственного производства, где маркетинг, как метод организации и управления, позволяет предприятиям гибко регулировать производственно-сбытовую деятельность в соответствии с меняющимися условиями рыночной конъюнктуры.

Однако практическое овладение маркетингом, его внедрение в хозяйственную деятельность – это длительный и сложный процесс, требующий конкретных разработок рекомендаций, предложений по формированию и развитию этого вида деятельности в сельском хозяйстве.

В условиях всевозрастающих общественных потребностей маркетинг способствует рациональному использованию ограниченных ресурсов на основе сбалансированности спроса и предложения. Развитие рыночных отношений в аграрном секторе создает необходимые предпосылки для формирования и развития многоукладной экономики, свободного предпринимательства, конкурентной среды, государственного регулирования рыночных процессов. Важным рычагом в обеспечении устойчивого развития АПК является также финансово-кредитная система, регулируемая государством [1].

Особенности агромаркетинга предопределяются спецификой сельскохозяйственного производства. Первая из этих особенностей связана и определяется основным средством предметом производства – землей, т.е. ее качеством и интенсивностью эксплуатации. В отличие от других отраслей, в сельском хозяйстве земля выступает как главное средство производства. Одновременно это основа является и исходным условием всей жизнедеятельности общества.

Поэтому, как известно, на протяжении всей мировой цивилизации люди боролись за землю, за право владеть ею, хозяйствовать на земле. И в этой борьбе постоянно участвовало государство, стремясь установить тот или иной порядок землевладения и землепользования. Данная проблема и по сей день, является актуальным. Напротив, с переходом к рыночной экономике эта проблема обострилась во всех странах СНГ, в том числе и в Республике Казахстан. Ныне идет формирование нового порядка землевладения и землепользования, основанного на многообразии форм собственности и хозяйствования.

Для всех стран является характерной такая общемировая тенденция, как ограниченность земли при росте народонаселения и стремительной урбанизации. А это настоятельно требует необходимости рационального и эффективного использования земельных ресурсов, повышения

плодородия почвы. Не случайно во всех западных странах земля рассматривается как общенациональное достояние. Поэтому она становится объектом государственного регулирования и поддержки. На сохранение и повышение плодородия почвы, мелиорацию земель выделяются средства из государственных бюджетов.

Важную роль играет и качество товара, производимого в аграрном секторе. Службы маркетинга имеют дело с продуктами первой жизненной необходимости. Следовательно, предприятия должны своевременно, в необходимом объеме и ассортименте удовлетворять нужды, потребности и интересы потребителей. Продукция сельского хозяйства, как правило, скоропортящаяся, поэтому необходимы оперативность поставки, целесообразная и безопасная упаковка, сервисное и эстетическое обеспечение.

Одной из особенностей или специфики сельскохозяйственного производства – это не совпадение периода труда и периода производства. Первый состоит из времени, в течение которого осуществляются рабочие операции. А второй: в растениеводстве период производства продолжается от урожая до урожая, в животноводстве – в течение всего года. Так, продукцию растениеводства получают 1-2 раза в год, в молочном животноводстве – регулярно, с определенными перерывами, связанными с особенностями данного производства.

С учетом таких особенностей связаны системы агромаркетинга, различные с точки зрения организации, функционирования и самоуправления [2].

В связи с этим менеджеры и маркетологи, как управленцы должны очень хорошо знать специфику цикла производства по каждой отрасли сельскохозяйственного производства, диалектику спроса потребителей, уметь прогнозировать тенденцию его удовлетворения и рыночную конъюнктуру.

Обеспечение населения продовольственными товарами является первоочередной задачей аграрного сектора и целью агромаркетинга республики. Особую значимость для его развития в областях, районах и на сельскохозяйственных предприятиях имеет состояние продуктового рынка страны.

В процессе трансформации аграрного сектора от командной экономики в рыночную в нашей республике весьма слабо были учтены особенности отрасли как важнейшей сферы народного хозяйства. Эти особенности связаны со следующими факторами.

Во-первых, особой важностью и значением сельского хозяйства, как основной отрасли народного хозяйства, обеспечивающей население страны продовольствием. И поэтому от уровня ее развития в немалой степени зависит и уровень благосостояния народа.

Во-вторых, спецификой сельского хозяйства, как особенной отрасли материального производства, его зависимостью от природно-климатических условий, сезонностью производства, наличием малотранспортабельных и быстропортящихся продуктов в структуре валовой продукции отрасли и т.д.

В третьих, системной особенностью сельского хозяйства, как составной части в взаимосвязанных и взаимодействующих отраслей, представляющих в единстве - народное хозяйство. Системные особенности сельского хозяйства возникают и функционируют при взаимодействии с другими отраслями экономики, имеющими с ним технологические, экономические, финансовые, организационные и др. связи.

Наиболее наглядно системные особенности сельского хозяйства проявляются, когда они выступают как составная часть аграрного комплекса страны, представленного единством трех сфер. Первая его сфера включает отрасли, которые обеспечивают сельское хозяйство средствами производства и производственными услугами. Вторая сфера охватывает само сельское хозяйство. В третью сферу входят отрасли, связанные с хранением, транспортировкой, переработкой и продажей сельскохозяйственной продукции или продукции из сельскохозяйственного сырья.

Сельское хозяйство обеспечивает население страны продовольствием, а промышленность - сырьем. Почти три четверти розничного товарооборота формируется за счет продукции данной отрасли. Поэтому государству, проявляющему заботу о благосостоянии своих граждан, безразлично состояние аграрного сектора.

Среди продовольственных подкомплексов АПК в Республике Казахстан важнейшим является зернопродуктовый. По объему продукции и численности занятых в них работников он уступает только мясомолочному подкомплексу. Однако роль зернового подкомплекса неизмеримо выше его удельного веса, поскольку без него практически невозможно снабжение республики хлебопродуктами, развитие животноводства, и обеспечения продовольственной безопасности [3].

Развитие рынка зерна и его инфраструктуры в республике осуществляется в особо специфических условиях, которые при этом либо тормозят, либо способствуют этому развитию. Казахстан располагает уникальным благоприятным биоклиматическим потенциалом для выращивания больших объемов сильных, ценных и твердых сортов товарной пшеницы высокого качества, с большим содержанием клейковины и белка. Это обуславливает наличие большого спроса на Казахстанское зерно на мировом рынке [4].

Повышенные положительные температуры воздуха и сухой климат позволяют накапливать в сильных сортах пшеницы содержание клейковины до 39%, а белка – 18% , а в твердых соответственно: до 42 и

до 19%. Такой уровень показателей при продаже на мировом рынке является свидетельством высокого уровня качества, нашего отечественного зерна.

Производство зерна в Казахстане ведется в условиях резко-континентального климата, в зоне рискованного земледелия, потому сопряжено с резкими колебаниями получаемых объемов зерна. Это определяет его неустойчивость производства по годам, что ведет к нестабильности связей с основными покупателями, служит препятствием к заключению торговых соглашений и договоров с другими странами.

Зерноперерабатывающие предприятия расположены неравномерно по территории республики. Поэтому для стабильного обеспечения хлебопекарных предприятий мукой, и крупой, животноводства – комбикормами необходимо ежегодно выполнять перевозки больших объемов зерна и зернопродуктов на основе централизованно составляемых балансов. Тесная зависимость от поставщиков сырья, слабая материально-техническая база, низкая инновационная восприимчивость являются препятствием повышения эффективности системы управления предприятиями зернового хозяйства.

При организации маркетинговой службы важное значение имеет реальная самостоятельность предприятий, развитие новых организационных форм и конкуренции, четкое применение экономических инструментов, присущих рыночной экономике.

Формирование эффективных систем управления зерноперерабатывающими предприятиями осуществлялся в условиях приватизации и разгосударствления, поиска наиболее приемлемых форм хозяйствования и собственности, совершенствования форм организации производства – создании кооперативов, крестьянских хозяйств, их ассоциаций, межотраслевых и территориальных объединений, посреднических заготовительно-сбытовых и сервисных формирований и др.

Децентрализация зерновой отрасли вносит существенные изменения в формирование агромаркетинга и рыночной инфраструктуры: в республике значительно расширилась деятельность товарных бирж, обеспечивающих концентрацию спроса и предложения, формирование объективных цен на товары и продукцию. Развитие зерновых товарных бирж как канала реализации зерна, с одной стороны, является фактором демополизации рынка сбыта, а с другой – будет способствовать экономической интеграции, восстановлению хозяйственных связей.

Форвардные и фьючерсные сделки, являющиеся операциями деятельности товарных бирж, обеспечивают защиту товаропроизводителя и покупателя от неблагоприятного изменения цен, полную свободу сторон в отношении цен, ограничений по срокам

поставки. Кроме этого, расширяется деятельность торгово-посреднических фирм, брокерских контор, а также обособленных подразделений, выполняющих часть торгово-финансовых функций крупных комбинатов хлебопродуктов.

В маркетинговой деятельности на сегодня весьма актуальна проблема межотраслевых связей сельского хозяйства и пищевой промышленности, когда от объема, качества и ассортимента сельскохозяйственного сырья в решающей степени зависит уровень использования основных производственных фондов пищевых предприятий, рабочей силы, финансовых средств, а также качество и ассортимент готовой продукции. Такие связи являются одной из действенных и необходимых форм управления предприятиями, отраслью в целом, является важнейшим фактором, обуславливающим гармоничное развитие отраслей.

В агромаркетинге очень важно четко применять экономические инструменты, присущие рыночной экономике, в частности, законы налогообложения предприятий, ориентированные на демонаполизацию экономики, появление на рынке новых производителей товаров, что формирует превышение предложения над спросом. Перед руководителями предприятий стоят проблемы развития производства, совершенствования технологии и модернизации оборудования, социально-бытового обеспечения трудовых коллективов и обеспечения прямой зависимости от конечных результатов работы [5].

Кроме перечисленных выше особенностей, на агропромышленное производство влияют и такие факторы: замедление хода земельной реформы; резкое сокращение капитальных вложений в производство как государственных, так и собственных средств предприятий, уменьшение поставок сельскому хозяйству минеральных удобрений и других средств производства.

Это обусловлено общим спадом производства и подорожанием; техники, строительных материалов, горючих и смазочных материалов, повышением цен на энергоносители.

В условиях рынка управление предприятиями приобретает все более сложный и ответственный характер. Перед предприятиями стоят задачи выявления эффективных средств, форм и методов управления, преодоления объективных трудностей рыночного периода и ускорения экономического роста на принципах маркетинга.

Таким образом, маркетинг является ключевым звеном эффективной деятельности любого предприятия, отрасли и государства в целом. В странах с развитой рыночной экономикой маркетинг является ведущей функцией управления, определяющей рыночную, производственную и всю предпринимательскую стратегию бизнеса, основанную на знании специфики отрасли и ее потребительского спроса.

Использованные источники:

1. Есполов Т.И. Эффективность агропродовольственного комплекса Казахстана. – Алматы: Ғылым, 2002. – 448 с.
2. Есиркепов Т., Зиябеков Б. «Государственное регулирование аграрного сектора в условиях перехода к рыночной экономике». – Алматы, Ғылым, 1996 г.
3. Калиев Г.А., Сатыбалдин А.А., Турсунов С.Т. «Казахстан: рынок в АПК. – Алматы», «Кайнар», 1994 г.
4. Омарова С.К. «Маркетинг в агропромышленном производстве», Алматы, «Экономика», 2000 г.
5. Аутов Р.Р. «Совершенствование и внедрение новых форм хозяйствования в аграрном комплексе в условиях перехода к рыночным отношениям». Алматы, «Кайнар», 1992 г.

Түйін

Мақалада ауылшаруашылық саласындағы маркетинг қызметінің аспектілері ғылым тұрғысынан ой иелігінен өткізіледі. Маркетингтік қызмет бүгінгі таңда ауылшаруашылық және тамақ өнеркәсібі салалары арасындағы байланыстың өзекті мәселесі. Маркетинг – кез келген салада және мемлекетті тұтас алғанда, тиімді қызмет көрсетудің негізгі буыны. Нарықтық экономикасы қарқынды дамыған елдерде маркетинг басқарудың негізгі қызметтерін атқарады және нарықтық, өндірістік, сондай-ақ, кәсіпорындардың барлық кәсіптік стратегиясын анықтайды.

Summary

This article opens aspects of marketing activities in agricultural sphere. Today agricultural activities is an important problem in intersectoral connections between agricultural activities and food industry. Marketing is main chain in effective performance of any branch and country in whole. In countries with developed economy system marketing is main function of managing which defines market, production, entrepreneurship strategy of business.

*Салимбаева Р.О., к.э.н.
Старший преподаватель
Международной академии бизнеса*

Проблемы становления и развития казахстанского рынка образовательных услуг

Сфера образовательных услуг является стержнем современной цивилизации, мощнейшим фактором развития человеческого общества, отдельной страны и региона. Сегодня становится очевидным, что будущее за теми государствами и народами, которые смогут превзойти других в освоении новых знаний, научных достижений и их практическом использовании. В этой связи особое значение приобретают проблемы рыночной трансформации образовательной сферы экономики, и в первую очередь проблемы разработки и

практического внедрения современных маркетинговых стратегий ее развития.

Зародившись в производственной сфере, маркетинг достаточно длительное время не находил соответствующего применения в сфере образовательных услуг. Однако, нацеленность казахстанской экономики на интеграцию в мировую экономическую систему, возрастание конкуренции и коммерциализации сферы образовательных услуг привели к необходимости скорейшего внедрения элементов маркетинга в практическую деятельность образовательных учреждений.

Научно-обоснованный подход к выбору маркетинговых стратегий развития сферы образовательных услуг страны и каждого конкретного региона будет способствовать решению целого ряда важнейших задач, таких как:

- совершенствование образовательных программ и повышение их нацеленности на решение приоритетных социально-экономических задач;

- развитие наиболее перспективных форм межрегионального и международного сотрудничества в сфере профессионального образования;

- повышение эффективности образовательного потенциала и построение эффективной инвестиционной системы, ориентированной на четко определенные приоритеты и способствующей отбору наиболее продуктивных направлений и специальностей при подготовке кадров.

Образование - отрасль социально-культурной сферы, которая непосредственно участвует в формировании предпосылок экономического роста и является неотъемлемой частью общественной структуры, включающая самые активные слои населения. С приобретением независимости РК позволило системе образования нашей страны начать интегрироваться в мировое образовательное сообщество. Образование становится важнейшим условием роста современной экономики.

Прежде всего, необходимо отметить, что право на образование - одно из основных и неотъемлемых конституционных прав граждан Республики Казахстан. Основы регулирования принципов государственной политики в области образования сформулированы в законе «Об образовании». Под образованием в законе понимается целенаправленный процесс воспитания и обучения в интересах человека, общества, государства, сопровождающийся констатацией гражданином (обучающимся) установленных государством образовательных уровней, которые удостоверяются соответствующим документом.

Роль образования на современном этапе развития страны определяется задачами перехода Казахстана к демократическому обществу, к правовому государству, рыночной экономике, задачами

преодоления опасности накапливающегося отставания Казахстана от мировых тенденций экономического и общественного развития. Образование должно войти в состав основных приоритетов казахстанского общества и государства.

В современном мире увеличивается значение образования как важнейшего фактора формирования нового качества не только экономики, но и общества в целом. Его роль постоянно растет вместе с ростом влияния человеческого капитала. Казахская система образования способна конкурировать с системами образования передовых стран. Однако ее преимущества могут быть быстро утрачены, если не будет сформулирована пользующаяся широкой поддержкой общественности общенациональная образовательная политика, если государство не восстановит свою ответственность и активную роль в этой сфере, не проведет глубокую и всестороннюю модернизацию образования с выделением необходимых для этого ресурсов и созданием механизмов их эффективного использования.

Образовательная политика важнейшая составляющая политики государства, инструмент обеспечения фундаментальных прав и свобод личности, повышения темпов социально-экономического и научно-технического развития, гуманизации общества, роста культуры. Образовательная политика устанавливает на основе общественного согласия коренные цели и задачи развития образования, гарантирует их проведение в жизнь путем согласованных действий государства и общества.

Первейшая задача образовательной политики на современном этапе - достижение современного качества образования, его соответствия актуальным и перспективным потребностям личности, общества и государства. Образовательная политика, отражая общенациональные интересы в сфере образования и предъявляя их мировому сообществу, учитывает вместе с тем общие тенденции мирового развития.

К числу основных современных тенденций мирового развития, обуславливающих существенные изменения в системе образования, относятся: ускорение темпов развития общества и, как следствие, необходимость подготовки людей к жизни в быстро меняющихся условиях;

- переход к постиндустриальному, информационному обществу, значительное расширение масштабов межкультурного взаимодействия, в связи с чем особую важность приобретают факторы коммуникабельности и толерантности;
- возникновение и рост глобальных проблем, которые могут быть решены лишь в результате сотрудничества в рамках международного сообщества, что требует формирования современного мышления у молодого поколения;

-
- демократизация общества, расширение возможностей политического и социального выбора, что вызывает необходимость повышения уровня готовности граждан к такому выбору;
  - динамичное развитие экономики, рост конкуренции, сокращение сферы неквалифицированного и малоквалифицированного труда, глубокие структурные изменения в сфере занятости, определяющие постоянную потребность в повышении профессиональной квалификации и переподготовке работников, росте их профессиональной мобильности;
  - рост значения человеческого капитала, который, в развитых странах составляет 70-80 % национального богатства, что обуславливает интенсивное, опережающее развитие образования как молодежи, так и взрослого населения.[2]

В условиях перехода Казахстана к правовому государству, к демократическому обществу, к рыночной экономике, ее специфические проблемы вызваны сменой системы ценностей и социальных приоритетов, а также экономическими и политическими трудностями этого перехода. В этих условиях образованию предъявляются принципиально новые духовно-нравственные и социально-экономические требования.

В условиях ограниченных финансовых возможностей страны система образования должна обеспечить эффективное использование своих ресурсов: человеческих, информационных, материальных, финансовых, а государство - гарантировать приоритетную поддержку образования; для реализации современных социальных требований к системе образования, повышения ее социальной роли необходимы, с одной стороны, модернизация самой системы образования, а с другой - изменение отношения государства, общества и личности к образованию.

Государственно-политические и социально-экономические преобразования конца 90-х, начала 2000-х годов оказали существенное влияние на казахстанское образование. За короткий срок произошла его адаптация к принципиально новым условиям политической жизни, к свободному развитию демократического гражданского общества, удалось реализовать академическую автономию высших учебных заведений, обеспечить многообразие образовательных учреждений и развитие многонациональной казахстанской школы и негосударственного сектора образования. Однако, комплексное обновление системы образования не было осуществлено, в связи с чем нынешнее состояние образования не соответствует современным потребностям развития страны, запросам личности, общества и государства.

В настоящее время комплексная и глубокая модернизация системы образования - это императив образовательной политики Казахстана, ее главное стратегическое направление.

Как отмечено в Послании Президента Республики Казахстан, сегодня должен быть изменен сам подход к образованию. В эпоху глобализации и новых технологий это не просто социальная сфера. Это - вложение средств в будущее страны, в котором участвуют государство и общество, предприятия, организации, граждане - все, кто заинтересован в качественном образовании. [2].

В условиях ожидаемого демографического спада контингент учащихся и нагрузка на систему образования сократятся практически на одну треть. Это обстоятельство необходимо проработать как ситуационный резерв для внутрисистемного маневра ресурсами в целях рационализации сети общеобразовательных учреждений, поддержки инновационных школ и других «точек роста» в образовании.

Модернизация образования - это политическая и общегосударственная, общественная и общенациональная задача, она не должна и не может осуществляться как ведомственный проект.. Цель модернизации образования состоит в создании механизма устойчивого развития системы образования, обеспечения ее соответствия вызовам XXI века, социальным и экономическим потребностям развития страны, запросам личности, общества, государства.

В настоящее время образованием охвачены более 32,8 млн. обучающихся, с учетом 200 тыс. ежегодно переобучающихся безработных граждан, 160 тыс. студентов негосударственных вузов, около 500 тыс. повышающих свою профессиональную квалификацию, посещающих различные курсы. Таким образом, общее число обучающихся колеблется от 20 до 25% всего населения Казахстана. [1].

При этом начиная с 1997 года получение молодежью высшего профессионального образования расширяется в основном за счет увеличения числа студентов обучающихся на основе полного возмещения затрат в государственных и негосударственных высших, учебных заведениях. Подготовка специалистов с высшим профессиональным образованием ведется по 92 направлениям и 443 специальностям. За последние три года открыто 15 новых специальностей высшего профессионального образования.

Изменилась структура приёма студентов в высшие учебные заведения. Прием на инженерные специальности уменьшается, а на экономические и юридические резко возрастает. Такая тенденция начинает приобретать негативный характер в связи с диспропорцией подготовки специалистов и потребностей в трудовых ресурсах, прогнозов развития экономики Республики Казахстан, научно-технического прогресса.

Рост численности студентов за 2001 - 2011 гг. наблюдается по всем отраслевым группам, кроме здравоохранения, физкультуры и спорта, где значение показателя уменьшилось на 14%. При увеличении

контингента студентов в 2000 - 2001 учебном году относительно 1990 - 1991 года на 52% их численность возросла в вузах экономики и права в 2,5 раза, в вузах искусства и кинематографии на 88%, в вузах просвещения на 76%, в вузах сельского хозяйства на 37%, в вузах промышленности и строительства на 36%, транспорта и связи на 27%. Большинство студентов в 2000 - 2001 учебном году обучалось в вузах промышленности и строительства — 36%, просвещения — 34%, экономики и права — 11,3%. Несмотря на то, что вузов искусства и кинематографии больше, чем транспорта и связи и лишь немногим меньше сельского хозяйства и здравоохранения, физкультуры и спорта, численность студентов в них составила только 1% от их общей численности. [2]

Сохраняя и расширяя объем подготовки специалистов с высшим и средним образованием в условиях перехода к рынку и спада производства, высшие учебные заведения и средние специальные учебные заведения во многом способствуют снижению уровня социальной напряженности в обществе и уменьшению безработицы, в первую очередь среди молодежи.

В целом в мире образование - это одна из наиболее бурно растущих и перспективных сфер экономики. По оценкам специалистов, во всем мире объемы спроса и предложения образовательных услуг растут весьма существенно, особенно в высшем и последипломном образовании, а в наиболее динамично развивающихся странах темп их ежегодного роста достигает 10- 15%. Своим потенциалом и логикой развития сфера образования притягивает к себе все более пристальное внимание инвесторов. Притягательно образование и по итоговой прибыльности вложений. Окупаемость инвестиций в образование составляет от 3 до 6 долларов на каждый вложенный доллар. [3] Однако такая отдача достигается далеко не сразу, отсрочена во времени. Этим обуславливается необходимость тщательно продуманной, современной концепции, стратегии и тактики действий хозяйствующих субъектов в этой сфере.

В ходе становления и развития рыночных отношений образовательные процессы в Казахстане испытывают возрастающее давление рынка и все больше подчиняются законам его функционирования. В высшем образовании это проявляется в следующем:

- 1) ВУЗам, как и другим учреждениям и предприятиям, рынок диктует свои ценовые условия (цены, тарифы, уровень зарплаты, проценты, за кредиты и т.д.) при формировании основных и оборотных фондов, кадрового состава, финансовых ресурсов;
- 2) происходят процессы становления и развития рынка образовательных услуг, где действуют закон спроса и предложения и закон конкуренции. В связи с изменением принципов финансирования государственных

ВУЗов происходит коммерциализация их деятельности. Появились негосударственные коммерческие ВУЗы, нередко успешно конкурирующие не только между собой, но и с государственными ВУЗами;

3) формируются рынки труда и человеческого капитала, с которыми тесно связан и взаимодействует рынок образовательных услуг. Активными звеньями в этом взаимодействии выступают образовательные учреждения как производители образовательных услуг;

4) резкая социальная дифференциация общества существенно изменила сам характер и количественные и качественные параметры процесса, формирования контингента учащихся ВУЗов, особенно - на платной основе.

Ограничение бюджетного финансирования сформировало у образовательных учреждений устойчивую тенденцию к расширению границ своей рыночной деятельности. Увеличение внебюджетных источников обусловлено появлением экономической заинтересованности у учреждений, поскольку значительная часть из них направляется на заработную плату и улучшение условий труда.

Образование было платным всегда: оно оплачивалось через бюджет, оставаясь бесплатным для учащегося, студента, слушателя. При этом государство, обеспечивая бесплатность образования, жестко регламентировало номенклатуру как самих образовательных учреждений, так и услуги, оказываемые ими. Этому сопутствовал запрет, на оказание платных образовательных услуг. Проводимые в течение последнего десятилетия экономические реформы привели к радикальным изменениям в сфере образования: появился рынок образовательных услуг.

До недавнего времени о рынке образовательных услуг казахстанские граждане не имели конкретного представления. В СССР и в Казахстане имелось определенное количество государственных ВУЗов, которые осуществляли набор учащихся на конкурсной основе и вели подготовку по определенным планам приема-выпуска специалистов различных профилей, соответствующих устойчивой специализации того или иного ВУЗа, на основе бюджетного финансирования. Коммерциализация образования привела к тому, что старейшим ВУЗам страны, чтобы выжить и успешнее конкурировать с более гибкими на рынке образовательных услуг негосударственными ВУЗами, пришлось диверсифицировать свою деятельность, в том числе и в отношении набора специальностей, специализаций, форм и методов обучения. С целью получения дополнительного к бюджетному финансирования за счет приема учащихся на платной основе, они стали организовывать и предлагать разнообразные образовательные услуги, сообразуясь со спросом их потребителей. С другой стороны, в

настоящее время наблюдается рост потребности в высшем образовании и особенно - спрос на престижные экономические и юридические специальности.

С 1997 года и до настоящего времени постоянно расширяется сфера образовательных услуг на коммерческой основе и соответственно - формируется рынок образовательных услуг. Предложение платных образовательных услуг на этом рынке растет как за счет увеличения числа негосударственных ВУЗов, так и за счет расширения сферы платного образования в государственных ВУЗах.

В условиях продолжающегося сокращения бюджетного финансирования в расчете на одного студента в экономике государственных ВУЗов значительную роль играет прием студентов на договорных условиях при полном возмещении затрат платой за обучение.

Однако законодательные нормы ставят ограничения на прием студентов на платной основе. Так, установлено, что на бюджетной основе число обучающихся в ВУЗах должно быть не менее 170 на 10 тысяч населения, а коммерческий прием в государственных ВУЗах на такие модные специальности, как экономические и юридические, не должен превышать 25% от бюджетного приема. Наличие таких ограничений и стремление избежать более жесткого в государственных ВУЗах конкурса подталкивает тех, кто желает учиться на платной основе, в негосударственные ВУЗы. Поэтому многие считают, что для создания условий здоровой конкуренции на рынке образовательных услуг необходимо отменить указанное ограничение (25%).

Студенческое самофинансирование, т.е. плата за обучение самими студентами как потребителями образовательных услуг, в казахстанском высшем образовании получает особенно заметное развитие в конце 90-х годов. Закон РК “Об образовании” заложил правовую основу для развертывания деятельности ВУЗов по оказанию платных образовательных услуг населению. При этом важно, что доходы от предоставления платных услуг относятся к категории доходов от непредпринимательской деятельности, если они реинвестируются в развитие и совершенствование образовательного процесса данного учебного заведения. И это относится как к государственным, так и к негосударственным учебным заведениям.

Платные образовательные услуги, став основным источником внебюджетных доходов, все увереннее становятся и основным видом услуг.

В условиях рынка каждому гражданину гарантирован определенный объем образовательной подготовки, осуществляемой бесплатно. Однако все активнее рынок предлагает выбор на платной основе.

К основным видам платных образовательных услуг ВУЗа относят:

обучение на подготовительных курсах; обучение с возмещением затрат; платное консультирование по учебным дисциплинам; переподготовка и повышение квалификации специалистов; предоставление второго высшего образования; углубленное изучение отдельных дисциплин вне учебного расписания (дополнительных дисциплин по заявкам студентов за рамками учебного плана); дополнительные занятия с отстающими студентами.

Развитие сферы услуг платного образования происходит за счет:

- 1) увеличения числа и объема деятельности негосударственных ВУЗов;
- 2) увеличения объемов и ассортимента платных образовательных услуг, предлагаемых государственными ВУЗами. При этом негосударственные ВУЗы отличаются большей гибкостью и динамичностью развития и диверсификацией деятельности. Государственные - более масштабным разворотом деятельности, но с большей инерцией. Развитие государственных ВУЗов сдерживается ведомственными нормами и инструкциями, а негосударственных ВУЗов недостатками ресурсов.

Формы государственного финансирования высшего образования могут быть следующие:

- 1) целевое финансирование определенных статей расходов на соответствующие факторы производства образовательных услуг и научной деятельности ВУЗов;
- 2) полное или частичное финансирование конкретной группы учебных заведений;
- 3) оказание целевой финансовой поддержки непосредственно учащимся.

Последняя форма финансирования наиболее согласуется с тенденцией развития рыночных отношений в сфере образования. В последней четверти 20-го столетия во всем мире наблюдалось заметное сокращение государственного финансирования.

Использованные источники:

1. Атыханов А. Некоторые проблемы разработки государственных стандартов специальностей высшего образования в Республике Казахстан//Вестник высшей школы Казахстана.-2010.-№1-С.9-13.
2. Ахметов А. Некоторые проблемы развития высшего образования в Казахстане// Вестник высшей школы Казахстана 2009.-№5.-С.11-17.
3. Бойко Т.С., Саенко О.В. Исследование рынка образовательных услуг по подготовке специалистов в регионе.-<http://www.informika.ru>

Түйін

Білім беру қызметінің өзіндік ерекшеліктері анықталды, бүгінгі қолданымдағы классификациясы нақтыланды. Атап айтқанда білімді қанағаттандыратын нақты қажеттіліктерден туындаған білім беру қызметін шектейтін әдістер ұсынылды. Нәтижесінде мынадай қорытынды жасалды: Білім беру қызметі жалпы нарықтың құрамдас бөлігі болып табылады, әсіресе еліміздегі өндіріс күшінің басты құрамдас бөлігі еңбек нарығының негізгі белгілері ретінде танылды.

Summary

Education - a branch of social and cultural sphere, which is directly involved in the formation of the prerequisites for economic growth and is an integral part of the social structure, including the most active segments of the population. Since independence RCallowed the educational system of our country to begin to integrate into the globaleducational community. Education is essential for the growth of modern economies.

*Сембиева Л. М.
д.э.н., профессор кафедры «Финансы»
ЕНУ им. Л.Н.Гумилева*

Государственные внебюджетные фонды, отдельные аспекты их функционирования

По поводу роли внебюджетных фондов в экономике, необходимости их функционирования идет много дискуссий, в связи, с чем мы попытались рассмотреть каково место и значение этих фондов в финансовой системе Казахстана.

В целом возникновение внебюджетных фондов в Казахстане, начиная с 1991г., диктовалось потребностями социально-экономического развития: необходимо было обособить часть государственных финансовых ресурсов на строго функциональные цели, разгрузить государственный бюджет от несвойственных расходов, отчасти снизить его дефицит. Эту задачу призваны были решить Пенсионный фонд, Фонд социального страхования, Единый союзно-республиканский фонд социальной поддержки населения, Государственный фонд содействия занятости населения. Некоторые фонды имели сугубо узкоцелевое назначение - Дорожный фонд, Фонд содействия конверсии военного производства, инновационные фонды разного назначения и другие.

Вообще, следует различать государственные внебюджетные и негосударственные фонды; последние весьма разнообразны по целевому назначению, хотя и аналогичны некоторым государственным внебюджетным фондам, например, негосударственные накопительные пенсионные фонды, различные гуманитарные, в том числе и международные фонды. Различаются также внебюджетные фонды и фонды целевого финансирования, которые до 1996г. включительно оставались в составе государственного бюджета: фонд охраны недр и воспроизводства минерально-сырьевой базы, фонд охраны природы. Да и другие рассматриваемые здесь фонды периодически, на протяжении 1992-1996 гг., включались в государственный бюджет и исключались из

него. Это отражает процесс становления финансовой системы: поиска оптимального варианта ее структуры.

В Казахстане накоплен определенный опыт применения данной формы организации финансовых отношений. В течение 1995-1998 гг. действовали следующие внебюджетные фонды:

- Государственный накопительный пенсионный фонд;
- Фонд государственного социального страхования;
- Фонд обязательного медицинского страхования;
- Фонд содействия занятости;
- Дорожный фонд.

Функционирование данных фондов с 1996г было признано нецелесообразным в связи с изменением финансовой политики в сторону централизации финансовых ресурсов государства, поэтому средства фондов были консолидированы в республиканском бюджете. Однако сложившаяся в дальнейшем ситуация подтвердила эффективность децентрализации и автономного формирования и использования государственных финансовых ресурсов для оперативного управления ими при обеспечении надлежащего контроля за расходованием средств со стороны общества.

Хотелось бы остановиться на отдельных из них и дать им краткую характеристику.

Акционерное общество *«Государственный фонд социального страхования»* создано в соответствии с постановлением Правительства Республики Казахстан от 27 февраля 2004 года № 237 «О создании акционерного общества *«Государственный фонд социального страхования»* со стопроцентным участием государства в его уставном капитале. Уставной капитал Фонда формируется деньгами из средств республиканского бюджета и составляет сорок пять миллионов девятьсот пятьдесят тысяч тенге. Учредителем Фонда является Правительство Республики Казахстан в лице Комитета государственного имущества и приватизации.

Основной целью деятельности Фонда является внедрение системы обязательного социального страхования в Республике Казахстан, обеспечение сохранности и целевого использования социальных отчислений.

Основными видами деятельности Фонда являются:

- аккумулярование социальных отчислений;
- осуществление социальных выплат участникам системы обязательного социального страхования, в отношении которых наступил случай социального риска, включая членов семьи иждивенцев в случае потери кормильца - участника системы обязательного социального страхования;

-
- инвестиционная деятельность путем размещения активов Фонда в финансовые инструменты через Национальный Банк Республики Казахстан.

Анализ деятельности АО «Государственный Фонд социального страхования» показал, что социальное страхование не является универсальным механизмом социальной защиты на все времена. Оно зависит от состояния экономики, рынка труда, демографических условий развития общества и ряда других факторов. Например, структурные преобразования экономики, рост дифференциации в доходах населения, долгосрочные демографические изменения, рост продолжительности жизни населения - эти и ряд других проблем в дальнейшем могут потребовать модернизации экономических, правовых и организационных механизмов институтов социального страхования.

Что касается АО «Государственный накопительный пенсионный фонд», то учредителем ГНПФ - Правительство Республики Казахстан. Государственный накопительный пенсионный фонд формирует собственный капитал накопительных пенсионных фондов, представляющий собой стоимость активов накопительного пенсионного фонда за вычетом суммы его обязательств.

Собственный капитал накопительного пенсионного фонда образуется за счет:

- 1) вкладов учредителей и акционеров в уставный капитал;
- 2) комиссионных вознаграждений;
- 3) других источников, предусмотренных законодательством Республики Казахстан.

Инвестиционное управление пенсионными активами накопительного пенсионного фонда осуществляется организацией, осуществляющей инвестиционное управление пенсионными активами, либо накопительным. Суммарный уставный капитал организаций, осуществляющих инвестиционное управление пенсионными активами, с иностранным участием не может превышать 50 % совокупного объявленного уставного капитала всех организаций, осуществляющих инвестиционное управление пенсионными активами Республики Казахстан.

В целом, пенсионная система Казахстана также претерпела значительные изменения. На 1 января 2011 года в республике функционировали 13 накопительных пенсионных фондов. Лицензии на инвестиционное управление пенсионными активами фондов имеют 15 юридических лиц, из них 12 фондов имеют лицензию на самостоятельное управление пенсионными активами. 10 банков второго уровня осуществляли кастодиальную деятельность. Вместе с тем, кастодиальное обслуживание фондов осуществляли 6 банков второго уровня. По состоянию на 1 января 2011 года количество счетов вкладчиков (получателей) по обязательным пенсионным взносам

составило 7 989 782 с общей суммой пенсионных накоплений 2 252,6 млрд. тенге. За 2010 год количество счетов вкладчиков, перечисляющих обязательные пенсионные взносы, увеличилось на 257 654 (3,3%), пенсионные накопления также увеличились на 397,4 млрд. тенге (21,4%).

Таблица 25-Динамика пенсионных накоплений в РК

Дата	1.01.09	1.01.10	1.01.11	млрд. тенге 2011 к 2010
Пенсионные накопления	1 420,5	1 860,5	2 258,2	21,4
Пенсионные взносы	1 184,7	1 488,8	1 821,7	22,4
«Чистый» инвест. доход	307,0	481,7	571,4	18,6
Доля «чистого» инвест. дохода в сумме пенсионных накоплений	21,6	25,9	25,3	-0,6%- ных пункта
Примечание: Составлено по данным АФН [1]				

По состоянию на 1 января 2011 года совокупный объем пенсионных активов, находящихся в инвестиционном управлении ООИУПА составил 2 260,1 млрд. тенге, увеличившись за 2010 год на 399,3 млрд. тенге или на 21,46%. В инвестиционном портфеле накопительных пенсионных фондов доля государственных ценных бумаг эмитентов РК составляет 44,3% (1 000,6 млрд.тенге) от общего объема инвестированных пенсионных активов и относительно аналогичного показателя по состоянию на 1 января 2010 увеличилась на 33,7% или 252,0 млрд. тенге. Доля негосударственных ценных бумаг эмитентов РК по состоянию на 1 января 2011 года составила 34,03% от общего объема инвестированных пенсионных активов (756,6 млрд. тенге).

Совокупный капитал фондов по состоянию на 1 января 2011 года составил 84,2 млрд. тенге, в том числе уставный капитал 44,2 млрд. тенге или 52,5% от общего объема совокупного капитала. Общая сумма активов по состоянию на 1 января 2011 года по фондам составила 88,2 млрд. тенге.

Финансовые инвестиции за счет собственных активов фондов по состоянию на 1 января 2011 года составили 69,4 млрд. тенге или 78,7% от совокупных активов фондов. Собственные активы фонды инвестировали в государственные ценные бумаги Республики Казахстан – 63,1%, негосударственные ценные бумаги эмитентов Республики Казахстан – 14,3%, размещали во вклады банков второго уровня – 19,3%, негосударственные ценные бумаги иностранных эмитентов – 3,3 % от общего объема инвестиций.

Таблица 27- Роль пенсионного сектора в экономике республике Казахстан

Динамика относительных показателей	1.01.07	1.01.08	1.01.09	1.01.10	1.01.11
ВВП млрд. тенге	10 139	12 849	16 053	17 008	19 304
Отношение пенсионных накоплений к ВВП, в %	9,0	9,4	8,8	10,9	11,7
Отношение пенсионных взносов к ВВП, в %	6,7	7,1	7,4	8,8	9,4
Отношение «чистого» инвестиционного дохода к ВВП, в %	2,5	2,6	1,9	2,8	3,0
Отношение совокупного капитала фондов к ВВП, в %	0,2	0,2	0,3	0,4	0,5
Примечание: Составлено по данным АФН [1]					

Внебюджетные фонды экономического назначения создавались исходя из целей и задач этапов общественного развития. Практика ранее действовавших фондов это подтверждает: например, в разное время функционировали: Инвестиционный фонд, Фонд стабилизации экономики, Фонд преобразования экономики, Фонд поддержки предпринимательства и развития конкуренции. Экономические фонды создаются для концентрации средств и на финансирование определенных направлений развития или ключевых отраслей, а также межотраслевых программ развития. Тем самым ставится задача обеспечить сбалансированное, пропорциональное развитие всей экономики. Так, средства Инвестиционного фонда использовались для поддержки достигнутых масштабов воспроизводства основного капитала, дальнейшего развития социальной сферы.

АО «Инвестиционный фонд Казахстана» был создан 30 мая 2003 года Постановлением Правительства Республики Казахстан №501 в рамках реализации Стратегии индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 гг. 100 процентов акций АО «ИФК» принадлежат АО «Фонд национального благосостояния «Самрук-Қазына».

Целью деятельности Фонда является содействие в реализации индустриально-инновационной политики Республики Казахстан посредством осуществления и привлечения инвестиций в проекты перспективных организаций, оказания финансовой поддержки инициативам частного сектора в несырьевом секторе экономики.

Задачами Фонда являются:

-осуществление инвестиций в уставные капиталы вновь создаваемых, а также действующих организаций, производящих углубленную переработку сырья и материалов, выпускающих конкурентоспособную

продукцию с использованием новых технологий, а также оказывающих производственные услуги перспективным организациям, осуществляющим свою деятельность в промышленности;

- стимулирование частных инвестиций в несырьевой сектор экономики посредством софинансирования Фондом инвестиционных проектов (осуществления инвестиций в уставные капиталы организаций) и участия в управлении этими проектами;
- содействие повышению инвестиционной активности казахстанских организаций за рубежом посредством совместного финансирования инвестиционных проектов за пределами Республики Казахстан, обеспечивающих производственную кооперацию между отечественными и зарубежными организациями, развивающими дополняющие, смежные производства.

По итогам 2010 года, ИФК впервые за последние три года заканчивает год с прибылью. Согласно оперативным данным чистая прибыль ИФК в 2010 году составит 1,98 млрд. тенге, против убытка в размере 4,82 млрд. тенге полученного годом ранее. Основной объем доходов в 2010 году был получен непосредственно от инвестиционной деятельности ИФК, который составил 1,496 млрд. тенге, в том числе за счет восстановления резервов от обесценения инвестиций, сформированных в предыдущие годы в предполагаемом размере 1,1 млрд. тенге.

В настоящее время в инвестиционном портфеле ИФК находится 31 проект, объем инвестиций ИФК в эти проекты составляет 30,153 млрд. тенге. В прошедшем году ИФК осуществил докапитализацию проекта АО «Досжан Темир Жолы», компании, которая занимается строительством железно-дорожной линии Шар – Усть-Каменогорск на сумму 3,72 млрд. тенге.

Основной задачей ИФК в области инвестиционной деятельности в прошедшем году являлась работа по возврату ранее вложенных инвестиций. В этой связи в 2010 году ИФК был сконцентрирован на работе по выходу из проинвестированных проектов. Так, за год ИФК осуществил два полных выхода из проектов АО «Казахстанская стекольная компания» и АО «Sewon-Vertex Heavy Industry», а также осуществил частичные выходы из 11 инвестиционных проектов.

В рамках работы по выходу из инвестиционных проектов и возврату инвестиций ИФК проводилась значительная правовая работа. Всего в 2010 году судами Республики Казахстан в соответствии с исками, поданными ИФК, рассматривалось 16 гражданских дел и возбуждено пять уголовных дел по фактам хищения денежных средств ИФК в рамках реализации инвестиционных проектов. В целом ИФК проводится значительная работа по улучшению качества инвестиционного портфеля. По всем действующим инвестиционным

проектам ведется работа по поиску потенциальных покупателей на продукцию компаний, в 2010 году был заключен ряд соглашений о поставке продукции, производимой инвестируемыми организациями. Некоторые инвестируемые организации ИФК были включены в Реестр отечественных производителей АО «ФНБ «Самрук-Казына», среди них АО «Западно-Казахстанская корпорация строительных материалов», АО «Гидроизоляция.kz», АО «Раннила Казахстан», АО «Мунаймаш» и другие.

В 2011 году ИФК планирует продолжить работу в данном направлении, в частности, будут пролонгироваться графики выхода ИФК из проектов, что позволит снизить финансовую нагрузку на денежные потоки инвестируемых организаций, будут привлекаться потенциальные стратегические инвесторы с опытом производства продукции, технологиями, знанием зарубежных рынков, капиталом, а также будет проводиться работа с банками второго уровня по реструктуризации или выкупу текущей задолженности отечественных компаний. Кроме того, ИФК планирует проводить значительную аналитическую работу в целях изучения потребностей национальных компаний в продукции (в том числе и более высокого передела), будет проводиться также анализ необходимых капитальных затрат для организации выпуска продукции, потребляемой национальными компаниями и изучаться целесообразность реализации дополнительных проектов на базе существующих.

АО «Инвестиционный фонд Казахстана» создано 30 мая 2003 года Постановлением Правительства Республики Казахстан со 100%-м участием государства в уставном капитале. Единственным акционером ИФК является АО «Фонд национального благосостояния «Самрук-Казына». Целью создания ИФК является содействие в реализации Стратегии индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы посредством осуществления и привлечения инвестиций в перспективные проекты в несырьевом секторе экономики. Основным инструментом для реализации цели является прямое участие в акционерном капитале инвестируемой компании.

На сегодняшний день ИФК участвует в финансировании 32 проектов на сумму 28,35 млрд. тенге. Это проекты в отрасли:

- переработки сельскохозяйственной продукции;
- рыбной промышленности;
- химической промышленности;
- производства строительных материалов;
- лесной и деревообрабатывающей промышленности;
- металлургии;
- машиностроения;
- производственной инфраструктуры

АО «Национальный инновационный фонд» (НИФ) создан в 2003 году для повышения инновационной активности в Казахстане. Акционер АО "НИФ" – Фонд национального благосостояния "Самрук-Казына".

Задачи Национального инновационного фонда:

- Создание венчурных фондов совместно с казахстанскими и иностранными инвесторами
- Венчурное финансирование на различных этапах развития: от идеи и создания прототипов до расширения действующего производства
- Организация и проведение мероприятий, направленных на повышение инновационной активности.

Фонд создан для повышения общей инновационной активности в стране, в том числе для содействия развитию высокотехнологических и наукоемких производств. Акционеры Фонда - Фонд национального благосостояния "Самрук-Казына" и ГУ "Комитет государственного имущества и приватизации Министерства Финансов Республики Казахстан". Постановлением Правительства №1099 от 20.07.09 АО "Национальный инновационный фонд " передано в доверительное управление Министерству индустрии и новых технологий Республики Казахстан.

Задачи и направления деятельности.

- Неконтрольное участие в уставном капитале инновационных фондов и инвестиционных фондов, осуществляющих финансирование создания и внедрения инноваций;
- Финансирование создания и внедрения инноваций путем долевого неконтрольного участия в уставном капитале инвестируемых компаний и (или) финансового лизинга;
- Развитие инновационной инфраструктуры;
- Продвижение отечественных инноваций на внешние рынки;
- Развитие международного сотрудничества в области переноса, заимствования и развития инновационных технологий, их коммерциализации и внедрения;
- Организация и проведение мероприятий, направленных на повышение инновационной активности в стране.

Национальный инновационный фонд осуществляет венчурное финансирование инновационных проектов, занимается созданием венчурной инфраструктуры в Казахстане, осуществляет трансферт передовых зарубежных технологий. Фонд участвует в проектном финансировании путем долевого неконтрольного участия в уставном капитале (до 49%) инвестируемых компаний на сумму не более 6 млн. долл. США. Оставшаяся доля уставного капитала (51% и более) формируется самим заявителем проекта либо соинвесторами. Средний срок инвестиций в проект составляет 4-5 лет. Инвестиции осуществляются преимущественно в start - up компании, либо в

действующие компании с целью внедрения инновационной технологии в производство. На начальной стадии реализации проекта закупается оборудование, проводятся пуско-наладочные работы, отрабатывается производственная линия и производятся пробные партии продукции. На данном этапе проектная компания не генерирует доходы и обычно является убыточной. Как показывает практика, с начала финансирования проекта и до момента, когда продукция доходит до конечного потребителя, в среднем требуется 2-3 года. Через 4-5 лет, когда проектная компания выходит на плановые продажи, Фонд осуществляет выход из проекта и продает свою долю либо партнеру, либо другому инвестору. Таким образом, основной доход от инвестиций появляется через 4-5 лет после создания компании. По большинству проектных компаний Фонда выходы запланированы на 2011-12 годы. НИФ является партнером в шести венчурных фондах Казахстана, созданных совместно с казахстанскими инвесторами на принципах государственно-частного партнерства. Доля НИФ в казахстанских венчурных фондах – до 49% . Кроме того, НИФ является акционером в пяти международных венчурных фондах: Wellington Partners III Technology Fund LP; "Центрально-Азиатский фонд поддержки малых предприятий "CASEF LLC"; Flagship Ventures Fund 2004 LP; Jaic-Mayban Asian Fund, Vertex III Fund LP.

С 2005 года НИФ является членом Европейской ассоциации венчурного капитала EVCA и Сингапурской ассоциации венчурного инвестирования SVCA.

Национальный фонд Республики Казахстан был создан Указом Президента Республики Казахстан «О Национальном фонде Республики Казахстан» от 23 августа 2000 года № 402 по аналогии с другими странами, где существенная часть доходов бюджета формируется за счет поступлений от экспорта природных ресурсов. В 2005 году была принята первая Концепция формирования и использования средств Национального фонда (далее – Концепция) на среднесрочную перспективу, в которой были определены основные принципы и подходы по управлению его активами.

Действовавшая с середины 2006 года схема направления средств Национального фонда в экономику страны предусматривала гарантированный и целевые трансферты в республиканский бюджет, а также долгосрочное инвестирование средств в отечественные ценные бумаги. При этом, ограничением при определении гарантированного трансферта являлось не более одной третьей части активов Национального фонда на конец года, предшествующего году разработки республиканского бюджета.

В настоящее время, сформирован необходимый объем для проведения стабилизационных функций Фонда, но в тоже время продолжает оставаться актуальным вопрос о максимальном сохранении

вырученных средств от невозобновляющихся природных ресурсов для будущих поколений, сбалансированности республиканского бюджета и Национального фонда и сокращения ненефтяного дефицита.

Согласно новой Концепции, с учетом замедления роста средств Национального фонда, представляется необходимым исключение изменчивости объемов гарантированного трансферта в республиканский бюджет путем его фиксирования, что обеспечит интенсивное накопление средств Национального фонда в долгосрочной перспективе.

Национальный фонд Республики Казахстан представляет собой активы государства в виде финансовых активов, сосредоточиваемых на счете Правительства Республики Казахстан в Национальном Банке Республики Казахстан, а также в виде иного имущества, за исключением нематериальных активов. Национальный фонд Республики Казахстан предназначен для обеспечения социально-экономического развития государства путем накопления финансовых активов и иного имущества, за исключением нематериальных активов, снижения зависимости экономики от нефтяного сектора и воздействия неблагоприятных внешних факторов. Национальный фонд Республики Казахстан осуществляет сберегательную и стабилизационную функции.

Сберегательная функция обеспечивает накопление финансовых активов и иного имущества, за исключением нематериальных активов, и доходность активов Национального фонда Республики Казахстан в долгосрочной перспективе при умеренном уровне риска.

Стабилизационная функция предназначена для поддержания достаточного уровня ликвидности активов Национального фонда Республики Казахстан. Часть Национального фонда Республики Казахстан, используемая для осуществления стабилизационной функции, определяется в размере, необходимом для обеспечения гарантированного трансферта. Формирование и использование Национального фонда Республики Казахстан определяются с учетом конъюнктуры мировых и внутренних товарных и финансовых рынков, экономической ситуации в государстве и за рубежом, приоритетов социально-экономического развития республики с сохранением при этом макроэкономической и фискальной стабильности и соблюдением основных целей и задач Национального фонда Республики Казахстан.

В соответствии с новым подходом по использованию средств на следующее десятилетие, начиная с 2010 года, нововведением является фиксирование гарантированного трансферта в республиканский бюджет в абсолютном значении в размере 8 млрд. долларов США. Финансирование других видов расходов, в том числе выделение целевых трансфертов в республиканский бюджет, приобретение казахстанских ценных бумаг субъектов государственного, квазигосударственного и частного секторов, кредитование юридических

и физических лиц, использование активов в качестве обеспечения исполнения обязательств будет запрещено.

Для выполнения сберегательной функции Национального фонда устанавливается неснижаемый остаток в размере 20 % от прогнозного значения ВВП на конец соответствующего финансового года. При этом в случае недостаточности средств Национального фонда для осуществления гарантированного трансферта, в связи с необходимостью соблюдения лимита неснижаемого остатка, размер гарантированного трансферта будет уменьшен на соответствующую величину.

Интенсивное накопление средств Национального фонда, а также эффективное управление его активами играют ключевую роль в устойчивом развитии Республики Казахстан и требуют правильного планирования заимствований, как государственного сектора, так и квазигосударственного, и принятия мер по обеспечению должного уровня экономической безопасности республики.

Таблица 28- Динамика активов Национального фонда РК

Наименование	KZT, млрд. на конец периода		
	2009г.	2010г.	2011г.
Поступления в НФ	2297,4	2083,3	1891,2
Использование средств НФ	1107,5	1202,6	1202,9
-гарантированный трансферт	843,1	1200,0	1200,0
-целевой трансферт	261,5		
Поступления за год	1189,9	880,7	688,3
Объем НФ на конец года	4500,7	5381,4	6069,7
ВВП	16100	19303,6	21213,3
% к ВВП	28,0	27,9	28,6
Примечание: Составлено по данным Национального Банка РК [2]			

Новый подход по использованию средств Национального фонда исключает возможность привлечения облигационных займов из Национального фонда квазигосударственным сектором. Кроме того, Правительством будет регулироваться рост долга местных исполнительных органов через муниципальные заимствования г. Астана и г. Алматы в рамках установленных ограничений бюджетного законодательства.

Политика по сбалансированности бюджета и Национального фонда будет направлена на сокращение нефтегазового дефицита, который должен составлять не более 3% к ВВП к концу этого десятилетия, а также на сокращение расходования средств Национального фонда на текущие расходы с последующим переходом на финансирование только бюджета развития. С учетом вышеизложенных подходов, средства Национального фонда к 2020 году

должны возрасти до 90 млрд. долларов США, что составит не менее 30 % к ВВП.

Тем самым в функционировании внебюджетных фондов проявляется противоречие групповых и общественных интересов. В целом же функционирование внебюджетных фондов осуществляется, в конечном счете, в интересах всего общества, направлено на его консолидацию и в этом состоит социально-экономическая сущность этой формы финансовых отношений.

Таким образом, можно сделать вывод, что на современном этапе внебюджетные фонды имеют огромное значение для функционирования финансовой системы Республики Казахстан и в целом экономики государства, решая социальные и иные экономические задачи.

Использованные источники:

1. www.afn.kz
2. www.nationalbank.kz

Түйін

Бюджеттен тыс қорлар бюджетке қосылмаған қаражат негізінде шығындарды қаржылау қамсыздандыратын қазіргі кезеңде мемлекет қаржы жүйесінің мағыналы буыны болып табылады. Қорлардың тиімді қолдану бюджеттен тыс қаражаттары елдің бірқалыпты дамуымен қамтамасыз етеді.

Summary

Extra-budgetary funds are an important element of the financial system, that provide financing of the charges not included in the budget. Effective use of budget funds will provide steady development of country.

Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі үйлену және құда түсу дәстүрлеріне байланысты пайда болған этнографизмдер

Қазақ халқында ұлын үйлендіріп, қызын ұзатуда ғасырлар бойы желісін үзбей келе жатырған салт–дәстүрлері бар. Бұл әдет-ғұрыптар ұрпағының келешегін ескеруден пайда болған. Қарақалпақстан Республикасында түркі халықтарынан өзбек, қарақалпақ, қазақ және түркмендер ғасырлар бойы той–мерекелерінде бірге қатынасып, бір–бірімен құда– құдағи да болып кеткен. Бірақ бұл халықтардың этнографиялық лексикасын өзара салыстырғанымызда олардың әрбірінің өзіне жараса әдет-ғұрыптары және дәстүрлерінің жақсы сақталып қалғандығын көреміз.

Перзенттің туылғанынан бастап ер жеткенге дейін өткерілетін тойларының өзі– ақ бұның айқын мысалы болады. Мәселен: *қарын той, бесік той, сүндет той, келін той, жас той, күміс той*, т.б. Бұл тойлардың әрбіріне байланысты әдет-ғұрыптары, дәстүрлері, қаделері де бұны этнографиялық жақтан тағы да байытады. Енді тойда болатын дәстүрлермен байланысты қолданылатын этнографизмдерге тоқтап өтеміз.

Үйлену тойында болатын дәстүрлерді үш кезеңге бөлуге болады: 1) құда түсу; 2) үйлену тойы; 3) тойдан кейінгі әдет-ғұрыптар.

Қазақ халқының тұрмысында баласын үйлендірудің ең кең таралған дәстүрлерінің түрі– бұл *құда түсіп, қалың мал беру*. Бұны *құдалыққа бару* деп те атайды.

Қазақтарда құда түсудің және мынадай түрлері де болған. Мысалы, әйелдері бір уақытта екі қабат болып қалған жолдас екі адам: «егер сенің әйелің қыз туып, менің әйелім ұл туса, екеуміз құда болайық» деп әлі дүниеге келмеген балаларын атастырып қоятын болған. Атастыру Орта Азия халықтарының барлығында да ұшырасады. Оның мәні– бұрынғы ғұрып бойынша ата–аналары ұлы мен қызын жас уақытында–ақ құда түсіп қою. Бұндай құда түсуді *бел құда* деп атайды. Құда түсудің бұндай түрі түркмен және қырғыз халықтарында да болған [1]. Бұны қырғыздарда *бел құда* [2], қарақалпақтарда *ақтай құда*[3], ал өзбектерде *қулоқ тишлатти* деп атайды. Құда түсудің бұндай түрі қазақ әдеби тілінде *ежегабыл* делінеді. Балалары туылғаннан кейін осы келісімді өз уақытында, яғни баласы он бес–он алты жасқа, ал

орындайтын болған. Ол уақыттары анты ауызша емес, ал хат жүзінде берілген.

Құда түсудің қазақ халқында *бесік құда* деп аталатын түрі де сақталған. Бұл– ата–аналардың бесіктегі балаларын атастыруы. Құда түсудің бұндай түрі, көпшілік зерттеушілердің көрсеткеніндей, Орта Азия халықтарының тұрмысында да болған. Бұл дәстүрде нәрестелер бесікте жатқанда–ақ екі жақ құда түсіп шарттасып, ол өз уақытында іске асып отырған. Бұл дәстүр қазіргі уақытта ұшыраспайды.

Жергілікті қазақтардың тілінде құда түсудің тағы бір түрі– бұл *қарсы құда* деп аталады. Қазақтарда құда түсудің бұл формасы жөнінде де көптеген зерттеушілер жазды. Бұнда құдалар бір–бірімен қыз алысып, қыз беріседі. Бұл дәстүрді қазақ тілінің кейбір говорларында *жекжат* немесе *құдандалы* деп атайды.

Қудалықтың *қарсы құда* деп аталатын түрі көрші өзбек халқының дәстүрінен өткен болуы мүмкін. Себебі ертеде қазақтардың тұрмысында бұндай дәстүр болмаған.

Құда сөзі туысқандық термин болып, ол қазіргі көпшілік түркі тілдерінде (қырғыз, татар, башқұрт, түркмен, өзбек, ноғай, қарақалпақ, тува тілдерінде) қолданылады. Құда терминінің мағынасы туралы А.Жүнісов мынадай пайым жасайды: Құда дегеніміз, түсіндіре айтқанда алланың алдында ант жасағандық, бұл жерде құда- құдағай деген ұғымды, анда-ант деген ұғымды білдіреді» Осыған орай қазақ «күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық» деген, құдасын құдайындай көріп сыйлаған.

Үкі тағу– құда түскенде берілетуін қадені осылай атайды. Бұнда күйеу баланың үйінен алып келінетін қаде түсініледі. Сондай–ақ *құдайы мал* немесе *өлтірі, ит ырылдатар, бақан аттар, көпір қаде, қалта қарау* деген қаделерді де көрсетіп өтуге болады. Үкі тағу ырымы солтүстік қазақтарында *сырға салу* деп аталады. Бұл ырым жігіт жағынан қызды көріп ұнатқан соң «айттыруға» берілетін белгі саналады, яғни бұдан соң *жаушы келеді*. Жігіт әкесі үйдің төріне қамшысын іліп, жігіт шешесі дайындап берген үкілі тақия, сырға сақиналарын береді. Осыдан бастап қыз «басы бос емес, үкі таққан қыз» саналады.

Кейбір зерттеушілер қалыңмалды әйелдердің қоғамда қадір–қымбатын жұмыс күші ретінде бағалаумен байланысты дәстүр десе, ал басқа зерттеушілер олардың әлеуметтік теңсіздігімен пайда болған,– деген пікірді білдіреді. Бұны дәлелдеу үшін ескі дәстүр бойынша қалың ақы үшін жұмыс істеп беру немесе ақша формасында төлеуге мәжбүр болу мысал етіп көрсетілген. Кейде қалыңмалдың орнына өзара қыз ауыстыру, яғни қарсы құда болып қалың мал төленбеген.

Қалың мал, негізінен, ислам дініне дейін–ақ түркі халықтары арасында кең таралған. Мәселен, ол Орхон–Енисей жазба ескерткіштерінде, Махмуд Қашғаридың еңбектерінде тілге алынған.

Қалың мал кейбір Кеңестік идеология зерттеушілерінің ойынша, қызды сатып алу үшін берілетін құн емес, ал келіннің жасауына, сәукелесі, тойына, қаделі алыс–берістеріне жұмсалатын қаражат көлеміне сәйкес төленетін төлем. Қалың мал төлеудің *бас жақсы*, *бес жақсы* үлкен түрі де бар. Бес жақсы- ілу, өлі-тірі, той малы, сүт ақы, жігіт түйе тәрізді бқліктерден тұрған.

Бұл жас отаудың жаңа өмірдің экономикалық-әлеуметтік қиындықтарына төтеп беріп, шаңырақтың берік болуына, түтіннің түзу шығуына жол салады. Қалың мал ұғымы формасы басқа болғанымен, қай халықта болмасын бары белгілі. Қазақтар «бай мен бай құда болса араларында жорға жүреді, Кедей мен кедей құда болса араларында дорба жүреді» деп түйіндейді. Қалың мал Қазақ дәстүрінде алғашқыда малмен төленген. *Қалың мал* этнографизмі *қалың тұлғасында* да қолданыла береді. *Қалың беру, қалың төлеу, қалыңы төленген* тәрізді үдеріс атаулары соны көрсетеді.

Қалың- М.Қашқари сөздігінде де «қалың мал мағынасында, сонымен қатар «Қалың берсе қыз алыр керек bolsa қыз алыр (Қалың берсе қыз алар, қажет болса, қымбатқа алар) мақалы берілген (МҚ.3, 497-498.), Л.Будаговта *қалың, қалың мал* этнографизмдерінің татар, қырғыз, алтай тілдерінде «приданье или выкуп за невесту» және алтай тілінде *қалың* «плата известной ценности, стоимость, цена товара, выкуп»; шағатайша *калын* деньги, посылаемые во время женитьбы за сватовство» мағыналарында қолданылатын көрсеткен (Л.Буд.,23-25б.). *Қалың мал/қалың* этнографизмі қалың тұлғасында түркі тілдерінің біразында ұшырасады, сондықтан оның шығу тегі туралы болжамдар да бірнешеу:1) оның төркінін қытай тілінен тартушылық кездеседі (*битик, калым*). Ә.Т. Қайдаров сөз төркінін *қал* етістігіне жақындатады: қалың<қал+ың:~мал калым, қалыңдық<қал+ың+ дық.

Ілу – қызын тәрбиелеп өсіргені үшін ұрын барғанда берілетін қаде. Е.Жанпейісовтің пікірінше, *ілу* монғолша *өлгий* сөзінің фонетикалық варианты деп есептеледі. *Өлгий* сөзі «бесік» және «күміс құймасы, алтын» деген мағыналарды білдіреді. Қазақ тілінде *өлгий* сөзі бұрын *елгей* формасында қолданылған [6].

Сүт ақы– келіннің анасына берілетін қалың малды осылай атайды. Қалың мал төлеудің бұндай түрі қарақалпақ, түркмен, азербайжан, армян және басқа халықтарда да кездеседі.

Жігіт түйе – қыздың әкесіне ата күші үшін төленетін қалың мал. Қалың мал төлеудің *дөңгелек қалың, балама қалың, олқы қалың* деп аталатын түрлері де ұшырасады.

Қалың лексемасы этнографиялық термин ретінде көпшілік түркі тілдерінде ұшырасады. Оның этимологиясы туралы бір қанша пікірлер бар. Мәселен, Д.Е.Еремеев бұл сөзді қытай тіліне жақындастырады: «В лексикон древних тюрков вошло и несколько китайских слов: *битик, калын* (калым, выкуп за невестку.» Бұл сөздің басқа этимологиясы да

бар: *қалың* <*қал+ың* (мал). Сондай-ақ *қалың* лексемасын *қал*= етістігімен де байланыстырады: *кьал –ым–кьал–ын* «қалыңмал» *кьал* «қалу». Е.Жанпейісов жасалып жүрген этимологиялық талдаулардың ішіндегі көңілге қонымдысы ретінде қазақ тіліндегі *қалың беру* үлгісіндегі В.Радлов назарына іліккен *калань бермек* құрылымына назар аудартады. Ол В.Радловта: 1) дань, подать, ясак; 2) ярмарка в вершинах р. Чуй в августе месяце». *Каландуу-платящий дань, ясак. Каланчы-сборщик податей* (В.Радл. 230.) тәрізді мағыналарда ашылған. Осы қазақ тіліндегі *қалың* формасы мен *калань* арасындағы семантикалық байланыс қазақ-монғол тілі сөздігінде айқын аңғарылады деп есептейді: *қалың мал-сүй мал; қалың беру-сүй өгэх* (ҚМТС, 368). Сөйтіп, *қалың~қалын* семантикалық жағынан *калань/ калан* и гааль.

Қалың, қалың мал этноатауларының түп-төркінін табуда оны түркі тілдеріне, қазақ тіліне тән *қалың сын* есімінің «толстый» семантикасына жақындатуға тырысатын көзқарас деуге болады, шын мәнісінде, оның «жуан, қалың» т.б. барлық семаларынан аңғарылып тұратыны-көптік мағына. *Қалың малдың* қай түрі болмасын аз емес, малмен берілгенде, *қырық жеті* аталатыны белгілі.

Қалың сөзінен қазақ және кейбір түркі тілдеріндегі *қалыңдық* «келіншек» сөзі пайда болған. Оған татар және башқұрт тілдеріндегі *кәләш* «айттырылған қыз, келіншек» сөзін де жақындастыруға болады. Бұл сөз қазақ тілінде *қалаш* түрінде қолданылып, ол тек қоспа сөздің құрамында ғана қолданылады: *қатын–қалаш*. Себебі екеуі де *қалаш* және *кәләш* сөздері бір морфема болып есептеледі, басқаша айтқанда, *қалыңдық* сөзіне семасиологиялық жағынан *қалаш* лексемасы жақын және екеуі де бір мағынаны білдіріп келеді.

Саушы жіберу. Саушы– күйеу бала тарапынан қыздың үйіне қыз айттыруға баратын өкіл. Саушының міндеті– қыздың әкесін көндіріп, қызға құда түсіп, құдалыққа келетін күнді белгілеп қайту. Дәл осы мағынада өзбек (*совчы*), татар (*яучы*), чуваш (*йевче*) және басқа түркі тілдерінде де қолданылады.

Саушы– тіліміздегі ең көне сөздердің бірі. *Савчы* – «ұлы тәңір жіберген елшілердің бірі» (МҚ, III, 168, 445). Түркі тілдерінде, мысалы тобол тілінде *сауцы*, шағатай тілінде *саучи, сабшы*. Қазіргі қазақ тілінде *сөз саптау* тіркесінде сақталып қалған «хабар», «сөз», «мақал» деген мағыналарды білдіретін ескі сөз түбірінен пайда болған.

«Құдалық бекем болсын» деген ырыммен қыздың үйі саушыға *шеге шапан* деп аталатын жағалы киім кигізеді. Қыздың әке–шешесі саушыны ырза етіп, «құда–құдағи қонақ боп келсін» деп айтып жібереді. Саушы/жаушы тұлғаларының этимологиясы туралы екінші бөлімде.

Тәп берді– қашып кеткен қыздың ізінен екі–үш жеңгесі келіп, хабар алып кетуі. Тәп бердіден кейін қуғыншы болып та келеді.

Қуғыншы–1940–1950–жылдардан бастап кең етек алған дәстүрлердің бірі. Бұнда қыздың ізінен қуып баратын жеңгелерін «қуғыншы» деп атайды.

Қарақалпақстан аймағында жасайтын халықтардың неке тойымен байланысты дәстүр және әдет-ғұрыптарды сәулелендіретін және бір–бірінен айырып тұратын жақтары да бар. Әрбір халықта той өткерудің өзіне сай тәртіп–қағидалары бар екендігін көрсетеді. Ол төмендегі этнографизмдерден айқын көрінеді.

Тойдан бір апта бұрын берілетін мерекені *кеңес той* деп атайды. Бұл мерекеде тойды қалай өткеру керек екендігі ойласылып, адамдарға тойдағы қызметтері бөлістіріледі, той болатын күнді белгілейді. Тойдан бір күн бұрын нан–бауырсақ пісіріліп, онда *кепкір күйді, рәпида күйді* деп аталатын қаделері болады.

Тойдың көпшілігіне тән салтқа айналған бір әдет *той асы, қонақ асы* беріледі. Одан кейін жұрт жиналып *беташар* басталады.

Қазақтың ерте замандардан келе жатырған дәстүрлерінің бірі– бұл жаңа түскен келіншектің бетін ешкімге көрсетпей, желекпен жауып әкелу. Келіншектің бетін үнемі бүркеп қоюға болмайды. Сондықтан оның бетін ашу керек болған. Бұл дәстүрді *беташар* деп атайды. Беташарды айтқан адамға қаде ретінде ақша не мата береді. Бұл қадені жергілікті қазақтар *айтымал* деп атайды. *Беташар* өзбектерде *келин салам*, қарақалпақ және қазақ халықтарында *беташар* деп аталады. Беташар– қазақтың тұрмыс-салтының ардақтыларының бірі. М.С.Атабаева бұл салт түркі халықтарының ішінде қарақалпақ пен қазақтардағы формасының өзгешелігіне тоқтала келе, Қарақалпақстандағы қазақтар тілінде айтымал сөзінің пайда болуын қарақалпақ және қазақ халқының тұрмыс салтының жақындығының көрінісі ретінде түсінуге болатынын айтады [8]. Ұлы Абай «Күйеу келтір, қыз ұзат, тойыңды қыл, Қыз таныстыр –қызыққа жұрт ыржаңшыл. *Қынаменде, жар жар мен беташар* бар.Өлеңсіз олар қызық бола ма гүл?(1.69),- дегендей, беташар ән-жыр, өлеңмен келінді қайын жұртына, қайын жұртын келінге таныстыру ғана емес, тамыры байырғы мифтік санаға сілтейтін терең мазмұнды салт. Келіннің беті бүркеулі келуі оны тіл-көзден, пәле жаладан сақтайтын ырымдарын орындау үшін жасалады. Осы ырымнан жағымсыз эмоция таратады, содан кейін барып, әулет иесі ата-ана, тойға жиналған қауым той иесі шаңырағында көрімдігін беріп барып көреді. Қазақ қоғамы үшін *беташардың* үлгі-өнеге, тәрбиелік мәні зор, өйткені беташар айтушы ақын, ақынжанды адам екі жақтың беделі мен мен дәулетіне қарай жетістіктерін сипаттап, дәріптейді, бұл өлеңде ұрпақ тәрбиесі, қыз бала тәрбиесіне үлкен мән беріледі, қыз төркінінің, шыққан тегінің салмақталар тұсы болып табылады. М.Әуезов беташар туралы »Әдет-ғұрып заңдарын бас-басына санап көрсету жағынан «беташар» орыстың «домострой» атты көне өлеңіне ұқсас. Бірақ қазақ өлеңінде бәрі келінге

арналады,»-дейді [7]. Келінге арналу себебі түсінікті де. Келін- осы әулеттің болашақ ұрпағының анасы, өрісті, ақылды, үлгілі-тәрбиелі ұрпақ әкеліп, әулет анасына айналуы ата-ананың үміті. Беташардың киелілігінің сыры да осында. Этноатау жалпытүркілік бет –түбірінің аш етістігімен бірігуінен және оған есімшенің –р жұрнағы қосылуы арқылы жасалған, сыңарлар өз мағыналарын сақтай отырып, терең мазмұнды сигнификаттық мағына, дүниетанымдық ақпарат жинақталған. Күрделі этноатаудың лексикалану жолы: бетті+аш+ар> беташ+р>беташар өзгеру үдерісінде өткен.

Құда түсуде *құйрық–бауыр жеу* деп аталатын дәстүр болады. Бұнда қойдың құйрық пен бауыры туралған қос табақ екі жақтың сөзін сөйлейтін құдалардың алдына тартылады. Қыздың әкесі құйрық пен бауырды жапырақтап турап, алдымен құдаларға асатады, соңынан өздері асайды. Бұл енді екі жақ шынымен бауыр, туыс болды дегенді білдіреді. Құйрық– бауыр салынған табақтарға құдалар тарапынан қаде ретінде ақша салынады.

Қыз жағынан келген құдаларды күйеу баланың ағайын–туғандарымен таныстыруды *есік–төр көрсету* тойы делінеді. Бұл тойда бір қанша қаделер орындалады.

Күйеу баланың құдасынан хабар алған соң, баласының қасына 4–5 адамды қосып, *ілуге* деп бір бөлек сый даярлап береді, оны *ілу* деп атайды. Қаделерге арналған әр түрлі мата, орамал, сақина–жүзік, сырға және басқа да ұсақ – түйек сыйларды өз алдына қоржынға салып беріп жібереді, оны *есік ашар* деп атайды. *Ілудің* қазақ жерінде басқа да мағынада қолданылуы кездеседі. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында «Қалың мал басы- Алшынбайдың өзіне арналған *кесек күміс жамбы*. Бұл *ілу* деп аталып еді. Л.Будагов та *ілу* мағынасын осылай ашады (Л.Буд.,2, 360). *Ілуге* белгілі мөлшердегі зат қолданылады деп түсінуге болады. Е. Жанпейісов М.Әуезов қолданған *ілуге* берілетін бесік жамбы лексемасын монғол тілінің «бесік және алтын, күміс құймасы» [6] мағыналарын шығарады. *Босағаға ілу* ырымын күйеу жасайды. Қыз аттанғанда күйеу кейіндеп қалады да, ата үйінің босағасына бір шапанын іліп кетеді. Ол күйеу жігіттің «бұдан былай осы үйдің ұлымын, осы босағадан қол үзбеймін, шаңырақтың ыстығына күйіп, суығына тоңуға дайынмын» деген сенім,серт сезімін білдіреді. Сөйтіп *ілу* қай формада жасалса да, келін түсіруші жақтың ілтипатын, ата-ана парызын ақтау семантикасын аңғартады. Ырым атауы *іл* түбір етістігіне –у жұрнағы жалғану арқылы жасалған, *іл* көне түбірінің «зацепить, зацеплять, повесить» мағыналарын Ә.Т.Қайдаров та көрсеткен. *Ілу* лексемасы *қамшы ілу* этноатауын жасайды.

Күйеу баланың ресми түрде қалыңдығымен ұшырасуға баруын *ұрын бару*, онымен байланысты ұйымдастырылған тойды *ұрын той* деп атайды. Бұл тойда бірін–бірі сағынған екі жасты оңаша кездестіреді.

Бұл тойдың өзіне тән қаделері болады. Бұл қаделерге байланысты төмендегіше этнографизмлер пайда болған, мәселен, қыздың жеңгелері күйеу баланың алдына шығып алатын қадені *ентікпе*, үй тіккен әйелдерге берілетін қадені *шатыр байғазысы*, балдызын көргені үшін берілетін қадені *балдыз көрімдігі* және сонымен бірге, қыздың жеңгелері шымылдық ашқаны үшін берілетін қадені *шымылдық ашар*, төсек салғанда берілетін қадені *төсек салар*, қалыңдығының қолын ұстағаны үшін берілетін қадені *қол ұстатар*, шашын сипағаны үшін берілетін қадені *шап сипар*, көрпе жапқанына берілетін қадені *көрпе қимылдатар* деп атайды.

Ұрын бару тіркесіндегі *ұрын* сөзінің семантикасы түркологияда, негізінен, «жасырын, құпия» мағынасымен байланыстырылады; қазақ тілінде *ұрын* «жасырын», *ұрын сөз* «құпия сөздер», *ұрын келеді* «күйеу бала қалыңдығына жасырын түрде келеді» (Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I. 1861–1862–бб); қазақ тілінде *урунтун–урутун* «жасырын, білдірмей», *урунтун сөз* немесе *урун сөз* «жасырын сөз», *урунтун сөйлемек* «жасырын сөйлеу», *урун келді* «жасырын түрде келу»: күйеу баланың түнде неке тойы болмастан алдын қалыңдығына келуі. Осыған ұқсас пікірді Н.И.Ильминский де білдіреді: «*Урун* «тайна», *урун келеді* «тайно приходитъ» (после того, как калым отдан за невестку, но пока еще не было свадьбы), жених имеет право посещать свою невестку, он приезжает с подарками тестю и останавливается вдали от аула в шатре. Днем он не может приходиться в аул невесты, а ходит к ней ночью– урун».

С.Жүнісовтің «Ақан сері» романында *ұрын келу:*» *Ұры қонақ. Қадірлі қонақ-*, деп жігіт жымындағанда, *Қадишаның жүрегі су етті:*» *Ұры қонақ*». Жігіттер ауыздарына сақ болындар, ата ғұрпымен *ұрын келудің* еш сөлекеттігі жоқ. Оның *ұры* күйеу болуы да ата дәстүрі. Мұндайда *жар салмас болар*», - делініп, яғни жасырын, құпия мағынасында сипатталады.

Ұрын бару (*ұрын келу, ұрын кету, ұрын жіберу*) этнографизмі М.Әуезовтің шығармаларында көп ұшырасады: *Сондай ауылға бала қайындату, әсіресе, ұрын жіберу осал қам емес. Абайдың бұл келісі «ұрын келу» деп «жыртыс сала келу» деп, кейде «есік көре келу», «қол ұстау» деп те аталады* [7]. Бұл мысалдардан *ұрын келу* дәстүрі күйеу баланың қалыңдығының ауылына жасырын түрде емес, ал керісінше, оның салтанатты түрде бірінші рет келуін көреміз. Бұдан *ұрын* лексемасының тарқатуда бірнеше көзқарас бары аңғарылады. Мәселен, монғол тілінде *ұрын* сөзі «бірінші» деген түсінікпен байланысты қолданылады. Бұл сөз қырғыз тілінде де кездеседі. Бірақ ол қырғыз тілінде басқа этнографиялық мағынада қолданылып, *баш* («бас») сөзімен тіркеседі: *баш ұрун*, яғни «күйеу баланың келіннің ата–аналары алдында иіліп сәлем беруі» дегенді білдіреді. Б.Сағындықұлының зерттеулеріне сүйенсек, *ұр* аса ежелгі етістік, қазақ тілінде семантикасы тарылған,

---

дербес мағынасы «сабау,соғу, тоқпақтауда» ғана сақталған. Қалған жағдайдың көпшілігінде ол көмекші етістік қызметінде, аталған *баи урун* (қырғ.), *баи ур* (өзб.) т.б. тілдердегі және қазақ тіліндегі *бас ұру*, *құлдық ұру*, *аһ ұру*, *алас ұру*, *бой ұру* т.б. тіркестерде көмекшілік қызмет атқарады. Е.Жанпейісовтың пікірінше, *ұрын*, *ұрын бару* этнографизмінің семантикасына монғол тілінің *ураг/ураг болалцох* (породниться (через брак), ураг болох (посвататься) (МРС,457-458) атаулары сәйкеседі. Осы мағына басқа да алтай тобы тілдерінде ұшырасады: *уруу* (эвенк, родственник) *уруул* (зародыш, самец). Якут тілінде осы мағынаға қоса «туыс болу, үйлену тойын жасау» (*урула от уруу+ла*) мағыналарында. Б.Сағындықұлы аса ежелгі *ур* түбір етістігі, негізінен, екі лексикалық мағына білдірген деп есептейді, оның бірі-іс-әрекеттің үздіксіздігі, ұдайылығы, созылыңқылығы, мәңгілігі» (Сағын., 102). Осы мағына *ур* етістігінің *өр* сингармониялық вариантынан анық байқалады. *Өр+бі* етістігіндегі «даму, өсу, жетілу» мағыналары соны дәлелдейді. Жалпы тіліміздегі *ұр~ұр~ор~өр* түбірлері *ур* етістігінің сингармониялық варианттары саналады. (Сағын., 102), осыған сүйенсек *ұрғашы*, *өркен*, *ұрық*, *ұрпақ*, *үрім-бұтақ* т.б. атауларының түбірлері – *ур\ұр* болып шығады. Көне жазбалардағы *ур+уғ* (зерно,семя, род, потомство (ДТС, 615) *өр* етістігінің жуан варианты, *ур* түбірінен. «өсу, даму, өркен жаю» семасы сезіледі.*Ур~ұр* түбірлерінің «зерно,семя, зачать, рожать» семантикасын білдіретінін М.Рясянен, Э.В. Севортян (ЭСТЯ, 1974,603-606) еңбектерінде берілген. Ә.Т.Қайдаров та *ұран*, *ұрағат*, *ұру*, *үрім* (*үрім-бұтақ*) т.б. атауларының архисемасы –*ур~ұр~өр* түбірлері санайды. Қазақ пен қарақалпақ, сондай-ақ қырғыз халықтарындағы «Ұлың өссе – ұрымға, қызың өссе қырымға» мәтеліндегі *ұрум\ұрым* «туыс,әулет, ұрпақ жалғастырушы» мәнінде» (Юдах.807). Сөйтіп, *ұрын\ұрын бару*, *ұрын келу* –этнографизмінің түпкі семасы «туыс, ұрпақ, туыстасу» деп түсінуге болады, «ұры,қонақ, құпия» мағынасында екі түбір омонимдес болады. Жалпы алғанда қазақ тұрмысында көп жағдайда күйеудің дабыра жасамай келуі орын алады, сондықтан оның «құпия, жасырын мағынасы ойға бұрын оралады, ал екінші мағына тек этимологиялық талдау арқылы ғана ашылады.

Той–тамаша, айттарда және т.б. салт–дәстүрлер уақытында берілетін жол–жоралғы сыйды немесе алымды *қаде* деп атайды. «Ат өлсе де, қаде өлмейді», «Қалыңсыз қыз болса да, қадесіз күйеу болмайды». Қаде–той–тамашаның сәні, шәрты, оны сұрауға әркімнің еркі бар. Қазақта қаденің түрі көп. Соған байланысты этнографизмдер пайда болған. Мәселен, *той бастар*, *шашу*, *мүше сұрау*, *теберік* т.б.

Құда түсудің қазақ халқында бұрын да бірнеше қаделері болған. Солардың бірі– *құда тарту*. Бұл– қызды алып кетуге келген құдалар тарапынан берілетін қаделердің бірі. Кей жерлерде *құда түсті*, *нан сындырды*, *пәтия оқылды*, *сырға салды* деген түрлері де қолданылады.

Қарақалпақстанда жасайтын қазақтардың арасында *қыз алып қашу, қуғыншы, тәп берді* деген әдет-ғұрыптар да кең таралған. Бұндай әдет-ғұрыптардың кіріп келуімен, тойдан алдын болатын дәстүрлер де біршама қысқарды.

Құда түсудің қазақ халқында бұдан басқа *біз шаншар, есік көру, қыз танысу* дәстүрлері де болған.

Құдалық жол–жоралғылары, қаде және ырымдарға байланысты сөздер: *жаушы жіберу, алдынан өту, қалыңмал, құда түсу, өлі–тірі, бата аяқ, той малы, есік ашар, ат байлар, той бастар, құйрық–бауыр, құда тарту, көрімдік, отқа құяр, түйе мұрындық, қосақбас, құда аттандырар* т.б.

Күйеу қаделерінің аттары: *ұрын бару, есік көру, ентікпе, көрімдік, күйеу табақ, қалыңдық ойнау, қыз қашар*; құда–күйеу келгенде жасалатын жол–жоралғылар: *сұтақы, ат байлар, босаға аттар, күйеу табақ, жеңге тай, отау жабар, қол ұстатар, шаш сипатар, ит ырылдаатар, кемпір өлді, бақан салар* т.б.

Қалыңмалын толық төлегеннен кейін, күйеу бала *қалыңдық ойнауға* барады. Күйеу баланың қалыңдық ойнауға бірінші рет барғанын *ірге көру* дейді, яғни *ұрын келді* деп айтады. Күйеу бала ірге көруге келгенде, басын құндыздатып *үш тоғыз жыртыс* алып келеді (таза жібек, қол бұйым, мата, шапан) және шамасына қарай бір–екі ат–түйелетіп қара жетелеп келеді.

Қыз жағының алатын қаделеріне байланысты пайда болған этнографизмдер: *сүт ақы* (қарамал), *босаға ілу, отқа май құяр*. *Отқа май құяр* этнографизмі–жаңа түскен келіннің алдынан адыраспан түтетіп алып шығып иіскелету, басынан айналдыру дәстүрінен келіп шыққан. *Отқа май құяр* дәстүрі қыздың үйі бір мал сойып, күйеу баланы үйіне кіргізеді. Бұл дәстүрде сойылған малдың майынан күйеу бала отқа май құяды. Бір бөз матаны от басына айналдырып жаяды және бөліп алады. Оңтүстік қазақтарының тілінде бұл этнографиялық термин өзбек тілінің әсерімен *спәнт түтету* деп те айтылады.

Күйеу бала қалыңдығымен ауылдан шығарда алынатын қадені *күйеу аттандырар* деп атайды.

Той тарқағаннан соң, әйелдердің үйге төсек салғаны үшін күйеу баладан алынатын қаде *төсек салар* деп аталады.

Құда аттандырар–құдаларды шығарып салу уақытында алынатын қаде. Бұны жергілікті қазақтар тілінде *зәңгі басар қаде* деп те атайды. *Зәңгі* қарақалпақ тілінде– *басналдақ*.

Күйеу бала келгенде қыздың жеңгелері алдынан шығып алатын қаде *ентікпе* деп аталады. Бұдан соң алынатын қадені *ат байлар* деп атайды. Одан кейін алынатын қаделер *қол ұстатар, шаш сипар* деп айтылады.

Қыздың жеңгелері күйеу баланың қалталарын қарау дәстүріне байланысты қалта қарау қадесі деген этнографизм пайда болған.

Бақан түртер– құдалар отырған үйге бір адам кіріп, «құдаларды түртемін» деп алатын қадеге байланысты пайда болған этнографизм.

Кемпір өлді– үйге кіріп келе жатырған құдалардың алдына бір кемпірді жатқызып, оны басып өтпеу үшін берілетін қаде.

Ұн жағар– «маңдайымыз ашық болсын» деген мақсатпен құдалардың маңдайларына ұн жағып алынатын қадені осылай атайды.

Көрімдік– келіншекті, күйеу баланы немесе дүниеге келген нәрестені ең бірінші рет көрген адамға берілетін қаде.

Неке қияр – тұрмыс құрған адамдардың некесін қиғанда алынатын қадені осылай атайды.

Келіннің бетін ашқанда берілетін қадені *айтымал* деп атайды.

Ел қаде– келіннің төркіні тарапына берілетін қара малға байланысты пайда болған этнографизм.

Көрпе жияр – келіннің үйінен алып келінген көрпе–төсекті жеңгелері сандықтың үстіне жинап бергені үшін күйеу баланың туыстарынан алынатын қадеге байланысты пайда болған этнографизм.

Шаптырма қаде– күйеу баланың алдына төрт– бес жасар ер баланы алып шығып алынатын қаденің аты.

Орын қаде– күйеу баланың астына арнап салынған төсек үшін алынатын қадені осылай атайды.

Кепкір күйді, рәпидә күйді– бауырсақ пісіріп, нан жауып жатырған әйелдердің «кепкіріміз, рәпидәмыз күйіп атыр» деп үйдің иесінен алынатын қаде осылай аталады.

Kuim. «Құдалық белгісі– киіт, қоныс белгісі– бейіт». *Kuim* – бұл келіннің үйі тарапынан құдаларға берілетін сый. Ол құдалардың дәрежесіне, дәулетіне байланысты әр түрлі болып келеді. Мысалы, бұрын құндыз жағалы тон, қасқыр ішік, кілем, тағы басқа қымбат бағалы бұйымдар, киімдер және заттар берілген. Киіт беру қазіргі күнде де бар. Демек, киіт– бұл ескі замандағы халық дәстүріндегі қымбат киім– бұйымдардай тарту. *Kuim* сөзінің орнына жергілікті қазақтар тілінде *сарпай* сөзі қолданылады.

В.В. Радловтың пікірінше, *kuim* сөзінің мағынасы төмендегіше: 1)«киім»; 2) «келіннің әкесіне берілетін сарпай» (Радл.Том II, 374 –бет). Ал *Будагов Л.З.* бұл сөздің тек бір ғана мағынада қолданылатынын көрсеткен: «келіннің әкесінен сарпай» (Л.Буд. Том II, 183–б); қазақ тілінде *кіеть, кіуть кимек, кию* етістігінен алынған. Бұндай этимология басқа ғалымдар тарапынан да айтылды: *ки+ім*, киіт «киім–кешек сыйлығы»< *кий* «**кию**»+т, *киіім* «киім–кеншек сыйлығы», *кит* «кию» сөзінен; салыстырың ескі түркі тілінде *kedhut* «көйлек, киім»; күйеу бала да, келін де өзінің ағайын–туыстарына беретін киімі (МҚ); *keyit* «көйлек, киім»; құмық тілінде *кей+ім* «көйлек» *кей* «кию» сөзінен

алынған; *киім* (кию). Қазақ тілінде бұл лексема арқылы *тоғыз киім* «тоғыз түрлі нәрселерден құралған сарпай», *құдаша киім* «құдашаға берілетін сый». Бұл *тоғыз киімке* қосып беріледі.

Н.И. Ильминскийдің дәлелдеуінше, қазақ тілінде «сауға, той сауғасы» деген мәнде *сыйым* сөзі қолданылады [4]. С.Аманжолов *киім* сөзін әдеби форма, ал *сыйым* сөзін диалектілік форма деп есептейді [5]. *Сыйт* немесе *сыйым* сөзі тарихи жақтан «той сауғасы» емес, ал «плач, рыдание» дегенді білдірген.

Өзбектермен аралас отырған қазақтардың тілінде *сеп*–қызға берілетін көрпе–төсек, киім – кешектің жалпы аты. Аналарымыз «жаңа зат болса, қызымның себіне қосамын» деп жиып отырады. Бұл сөздің мәні қызға жүк бергенде үй болуға керекті нәрсенің бәрінің тырнағын қалап, ары қарай құралып кетуі үшін «жәрдемі тисін» деген ниеттен пайда болса керек.

Махмуд Қашғаридың сөздігінде *сеп* сөзі «қыздың жасануы» мәнінде *сэб, сэптүрди, сэптүрмак* формаларында ұшырасады.

Сеп лексемасының қазақ тіліндегі және түркі тілдеріндегі мағыналарын біршама толық ашып берген ғалым Е.Жанпейсов болды. Оның айтуынша, «қыз жасауы» мәнінде жұмсалуды якут, чуваш, ойрот (алтай), құмық, қырғыз, өзбек, түркмен және т.б. түркі тілдерінде кездесетінін келтіреді. Орыс тіліндегі *зень* сөзінің де келіп шығуы жағынан түркі тілімен түбірлес екені айтылады. Бұл сөз Шымкент облысының кейбір аудандарында жасайтын қазақтардың тілінде де кездеседі. *Сеп* этнографизмі жоғарыда талданды.

Қызға берілетін жүкті жергілікті қазақтар тең етіп буып қояды. Соған байланысты жергілікті халық тілінде *бес тең, алты тең берді* деген тіркестер жиі қолданылады.

Келіннің жүгін алып барған соң, жеңгелері бір кілемді жайып, үстіне сол үйдің иесін, яғни келіннің қайын енесі мен атасын отырғызып олардың батасын алады. Бұндағы ниет «келіннің көрпе–төсегі енді осы үйдің мүлкі мен төсегіне айналсын» деген ырым. Соған байланысты *көрпе салып, бата алу* этнографизмі пайда болған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Абрамзон С.М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., Наука, 1971, 223-бет; *Джумагулов А.* Семья и брак киргизов Чуйской долины. Фрунзе, 1960, 31-бет.
2. Киргизско-русский словарь. М., 1940, 394-бет.
3. Каракалпакско-русский словарь. М., 1958, 406-бет.
4. *Ильминский Н.И.* Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1861, 63-бет.
5. *Аманжолов С.* Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959, 344-бет.
6. *Жанпейсов Е.* Историко-этимологические заметки.// Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая. 1980, №1, 38-бет.

-
7. Әуезов М. Шығармалар. 12 томдық, 11-том. Мақалалар мен зерттеулер.-Алматы. Жазушы, 1969.-213б.
  8. Атабаева М.С. Диалектілік семантика – Алматы: Интер Пресс, 2009, 33-б.

Резюме

В данной статье автором рассматриваются этнографизмы встречающиеся на языке казахов Каракалпакстана, связанные с женитьбой.

Summary

This Article is about ethnographismes meeting in the language of Kazakhs of Karakalpakstan related to marriage.

Адилова Г. А.

*Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті
Түркі филологиясы кафедрасының аға оқытушысы*

Этнографизмдердің тарихи тамырлары және олардың зерттелуі

Әрбір халықтың тарихи даму мен қазіргі дәуірдегі ерекшелігі оның тек саяси және экономикалық жағдайымен ғана емес, сондай-ақ, мәдениетінің өсу жолымен де анықталды. Қазақ халқының мәдениеті – бұл отырықшы және көшпелілер мәдениетін өз бойына сіңірген өзіне тән белгілері бар мәдениет. Ол – қазақ халқының ғасырлар барысында жинаған бағасыз қазынасы, оның мінез-құлқы мен тұрмыс-тіршілігі және өмірінің дерегі. Қалаған мәдениеттің іргетасы тіл болып табылады және оның сөздік байлығын жақсы пайдалануға барып тіреледі.

Әрбір халықтың тілінде сол халықтың күнделікті тұрмысы, әдет-ғұрпы мен дәстүрлеріне байланысты түсініктерді білдіретін сөздері болады. Бұндай сөздер тілдің сөздік құрамының белгілі бөлегін құрайды.

Әрбір халықтың тұрмыс жағдайы көрші халықтардың тұрмысы мен мәдениетінен көпшілік жағдайда ажыралып тұрады. Бұл айырмашылықтар олардың тілінде де көрінеді. Мәселен, қазақ халқының көп ғасырлық тұрмысы мен мәдениеті оның қоғамдық және рухани тұрмысы, әр түрлі әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері және сенімдерімен байланысты болады, олар туралы түсініктер қазақ тілінің сөздік құрамында белгілі бір лексикалық қабатты құрайтын арнаулы сөздер мен терминлерде сақталып қалған.

Қазақ халқының дәстүрлері – ертеден келе жатырған ұлттық мәдениеттің бір бөлегі. Бүгінгі күнде қазақтардың салт-дәстүрлерін жинап зерттеудің, оның айналасындағы тәлім-тәрбиесі, мол тәжірибесі негізінде жас өспірімдерді тәрбиелеудің қажеттілігі күшейіп келеді.

Халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрлерін тәрбиелік мұра ретінде жас ұрпаққа үйретудің қажеттілігі туралы қазақтың ағартушы-педагогтары А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, Х.Досмухамедовтар айрықша атап көрсетті. Сондай-ақ салт-дәстүрлердің зерттелуіне философтар Н.Сәрсенбаев, М.Орынбаев, этнографтар Ә.Марғұлан, Ө.Жәнібеков, С.Кенжеахметов, тарихшылар Л.Н.Гумилев, М.Қозыбаев, фольклорист және әдебиетшілер В.В.Радлов, А.Диваев, М.Жолдасбеков, А.Құралұлы және т.б. салмақты үлес қосты.

Ұлттық салт-дәстүрлердің білім және тәрбиелік мүмкіншіліктері туралы этнопедагогтар Қ.Жарықбаев, С.Қалиев, Қ.Бөлеев, С.Узақбаева, Қ.Қожахметовалар бағалы пікірлер білдірді. Халық дәстүрлеріне берілген талдау нәтижелері, оның қалыптасуына елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы, табиғаты, халықтың рухани мәдениеті сияқты бір неше факторлар әсер еткенін көрсетеді.

Қазақ халқының салт-дәстүрлерін бала тәрбиесіне, тұрмысқа, кәсіпке, өнерге, үйлену мен үй болуға байланысты сияқты түрлерге бөліп үйренуге болады.

Салт-дәстүрлер дегеніміз бір ұрпақ келесі ұрпаққа үнемі өтіп отыратын және адамдардың қарым-қатынастарындағы әлеуметтік, көркемдік нормалар мен принциптер болып табылады.

Тілдің сөздік құрамы белгілі бір тілде сөйлейтін адамдардың тұрмысында негізгі қатынас құралы ретінде хызмет етеді. Этнографиялық лексика генетикалық жақтан сол халықтың тіліне тән сөздер негізінде қалыптасып, кейін ала қажеттіліктен басқа халықтардың тілінен жаңа сөздерді алып игеруі мүмкін. Бұдан басқа, сол халықтың этнографиясында жаңа құбылыстардың қалыптасуы да сол халықтың тұрмысында жаңа сөздердің пайда болуына себепші болады. Міне осындай тарихи-әлеуметтік процесс этнографиялық лексиканы пайда етеді.

Әрбір тілдің, соның ішінде қазақ тілінің лексикалық құрамы тек әдеби тілде қолданылып жүрген сөздердің негізінде пайда болып, сонымен шектеліп қалмайды. Керісінше, халық тілінде және әдеби тілге қабылданбаған, бірақ оның дамып қалыптасуы үшін бағалы тіл материалдары да бар. Әдеби тіл жалпы халық тілінің сөздік құрамы негізінде пайда болып қалыптасады және кем-кемнен тұрақтасып барады. Егер әдеби тіл халық тілімен тығыз қатынаста дамып отырмаса, ол, сөзсіз, жалпылық ерекшелігін жоғалтып, халық тілінен ұзақтасып, түсініксіз жасалма тіл болып қалар еді. Демек, этнографиялық лексика өзінің құрамын жаңа сөздермен толықтырып барады. Олардың көпшілігі әдеби тілде өнімді қолданылып, жалпы халықтық сөздерге айналады.

Этнографизмдер тілде бірден пайда болған емес. Олар-бір неше ғасырлардың жемісі. Этнографизмдер тек қазақ, қарақалпақ, өзбек,

---

түркмен және т.б. халықтарға тиісті болып қалмастан, олар басқа халықтарға да ортақ болып саналады. Кейбір этнографизмдер халықтардың өз алдына бөлініп шыққаннан кейін, олардың тұрмыс–тіршілігі мен мамандық түрлеріне байланысты пайда болып қалыптасқан және сонымен бірге лексикалық қорын байытып отырған. Осы жағынан алып қарағанда қай халықтың болса да тіліндегі этнографизмдер өздерінің шығысы жағынан лексикалық қабаттың ішіндегі ең ескісі болып саналады.

Тілді зерттеу мәселесі жергілікті халықтың тарихынан бөлек қаралмайтыны белгілі. Сондықтан да жұмыстың бұл бөлімінде Қарақалпақстанда жасайтын қазақтардың тарихына қатысты бірқатар мәліметтер туралы сөз етіледі.

Әмудария мен Арал жағаларында жасаған халықтардың, соның ішінде қазақ халқының бұл жерлерге көшіп келу, орналасу тарихы ертеректен басталады. Демек, бұл өлкедегі қазақтардың тарихын басқа тұрғындардың тарихымен тығыз байланыста қарау керек. Өйткені олардың тарихы Хорезм ойпатын мекендеген халықтардың тарихымен байланысты болды. Бұл халықтар саяси, мәдени және экономикалық жағынан бір мемлекеттің қол астына қараған.

Жоңғар феодалдарының Қазақстанға жасаған шабуылдары қазақтарды бүлгіншілікке ұшыратып отырды. Бұл оқиға қазақ халқының тарихында «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деп аталды. Осындай жағдайлардың нәтижесінде қазақтар өздерінің ата мекенін тастап көшуге мәжбүр болған.

XVIII ғасырдың бастарында қарақалпақтардың көпшілік бөлегі Хорезмнің шекараларын мекендеген. 1723–жылы Сырдария аудандарын жоңғарлардың басып алуы қарақалпақтардың Хорезмге көшіп келуіне басты себеп болды.

Қарақалпақстандағы қазақтардың қоныс басуы осы уақыттан басталады. Оның бірінші себебі жоңғарлардың қазақтарға шабуылы болса, екіншісі–XIX ғасырдың 20–40–жылдарындағы шаруашылықтың төмендеуі салдарынан, көшпелі қазақтардың ішкі әлеуметтік және экономикалық процесімен, атап айтқанда, кедей қазақтардың егіншілік кәсібіне ұмтылуымен және қазақ ауылдарына Хиуа ханының тонаушылық әрекеттері болды.

Қазақтардың бұл аймаққа келе бастауына басқа да себептер болғандығы байқалады. Біріншіден, мал шаруашылығымен айналысқан қазақтар үшін жылы жер, жақсы жайылым керек болды, екіншіден, қазақтардың өздерінің ішінде жиі ұшырасып тұратын сол уақыттардағы рулар тартысы себеп болды. Осындай жағдайлармен де қазақтардың бұл жерден қоныс табуы мүмкін.

Жоғарыда келтірілген тарихи деректерге қарағанда бұл жердегі қазақтардың қарақалпақ, өзбек және түркмен халықтарымен көп

уақыттар бірге өмір сүріп келгенін көріуге болады. Соның нәтижесінде Қарақалпақстан тілдік және этнографиялық ерекшеліктерге ие болған. Қазақтардың тіліне әсіресе қарақалпақ тілінің әсері өте күшті болған. Қарақалпақтар мен қазақтар басқа ұлттарға қарағанда территориялық, административтік, экономикалық және мәдени жақтан көбірек байланыста болды.

Қарақалпақстан қазақтарының тіліне басқа тілдердің әсері тиюінің екі жағдайын көрсетуге болады. Біріншіден, жергілікті қазақтардың қарақалпақ, сондай-ақ өзбек және түркмендермен көршілес, шекаралас жасауы нәтижесінде және екіншіден, басқа тілдердің бұл сөйлесімдері тікелей емес, ал оларға шекаралас қазақ тілінің басқа сөйлесімдері арқылы да өтуі. Сонымен бірге көршілес отырған халықтардың тілінен тысқары қазақ тілінің басқа сөйлесімдері де әр түрлі тарихи жағдайларға байланысты белгілі мөлшерде Қарақалпақстан өлкесінде жасайтын қазақтардың тілінде өзінің іздерін қалдырды. Бұл іздер қазір зерттеліп отырған говордың тілінде көрінеді.

Түркі халықтары өз алдына бөлініп шыққаннан кейін, жоғарыда айтқанымыздай, тұрмыс–тіршілігіне байланысты олардың тілдік ерекшеліктері де өздігінше қалыптасқан. Міне, солардың ішінде этнографизмдер де әр халықтың ұлттық ерекшелігін көрсететін тілдік белгі болып қалыптасып бастады. Мысалы, қазақ халқы басқа түркі халықтардан, соның ішінде Орта Азия халықтарынан мал шаруашылығына байланысты этнографизмдердің мол кездесуімен де ерекшеленіп тұрады. Мысалы, түйе шаруашылығына байланысты *бір келелі түйе, екі келелі түйе, үкі бота, бір тума*, не болмаса *қабырға талқысы, қабырғаның етегі, қабырға беру, асықты жсілік ұстату* және т.б.

Қарақалпақстанның солтүстік аудандарының халқы мақташылық және күріш егумен шуғылданса, оңтүстік аудандарында мақташылық, жібек құртын өсіру және бау-бақшалық негізгі кәсіптері болып есептеледі. Мал шаруашылығы– екі жаққа да ортақ. Сондай-ақ оңтүстікте үй салу мен оны безеу жұмыстары ерекше дамыған. Бұның үстіне республикада жасайтын халықтар этникалық құрамы жағынан да екіге бөлініп тұратындығы байқалады. Оңтүстік аудандарда өзбектер, қазақтар, түркмендер және қарақалпақтар жасайды. Солтүстік аудандардың халқын, негізінен, қарақалпақтар құрайды. Бұл территорияда өзбектер мен қазақтар аз санды құрайды, түркмендер өте сирек ұшырасады.

Міне, осы жағдайларға байланысты, Қарақалпақстан аймағын әдет–ғұрып, салт–дәстүр жағынан да екі топқа бөліп қарауға болады. Бұның себебі, біріншіден, олардың шұғылданатын әр түрлі кәсіптері болса, екінші жағынан, халықтардың этникалық құрамы. Шартты түрде осылай бөлгенмен, әдет–ғұрыпқа байланысты екеуіне де ортақ құбылыстардың бар екенін жоққа шығара алмаймыз.

Қарақалпақстанның солтүстігі мен оңтүстік аудандары арасындағы қарым-қатынастың күштілігі, барыс-келістің жиілігі оларды біріктірудің бірден-бір дерегі болып табылады. Бұл айтылғандардың үстіне осы халықтардың өткен дәуірлерден, яғни ата-бабаларынан келе жатырған дәстүрлерінің жалғасып келуі бүгінгі күнгі халықтардың басын біріктіруіне себепші болады.

Мәселенің шындығына келсек, халықтардың тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпына байланысты лексиканы үйрену тек халықтардың тарихи өміріне байланысты қызықты деректер берумен бірге, оның ауызекі әдебиеті, психологиясы, педагогикасы мен тілі жөнінде де құнды мәліметтер беретіндігі толық анықталып отыр.

Жоғарыда келтірілген пікірлерді мынадай мысалдармен дәлелдеуге болады: *қыз ұзату, келін түсіру, той беру* және т.б. Осыған байланысты қазақ және қарақалпақ тілдерінде *қыз жасауы* деген лексема да бар, ал бұл лексема өзбек, түркмен тілдерінде *сеп* формасында айтылады.

Қарақалпақстан қазақтарының тіліндегі әдет-ғұрып пен салт-дәстүр лексикасы жоғарыда келтірілген мысалдардан көрініп тұрғанындай, халықтардың өткендегі тарихына байланысты құбылыс. Сондықтан да, жұмысымызда кейбір ескі лексемалардың этимологиясын ашуға тырысамыз. Қарақалпақстан қазақтарының тіліндегі келін түсіруге байланысты айтылатын *қуғыншы, тәп берді, пәтек, шақырыспа, қонық беру, кепкір күйді* және т.б. толып жатырған сөздер мен сөз тіркестер этимологиясын ашып беру түркі тілдерінің тарихын үйренуде бағалы материал бола алады. Бұдан өзге баланы сүндеттеуге байланысты *сүндет той, сүндет ету, қолын адалдау, мұсылман қылу*, өліні жайғастыруға байланысты сөздер мен тіркестер тіл тарихы мен қазіргі тілдің жағдайларын үйренуде өте бағалы мәліметтер береді.

Этнографиялық лексика туралы алғашқы мәліметтер орыс ғалымдарының зерттеулерінде де кездеседі. Мәселен, О.А.Нечаеваның осы мәселе бойынша жариялаған арнаулы ғылыми мақаласында этнографиялық лексика туралы қысқаша түсінік беріліп, оның сөйлеу тіліндегі орны мен маңызы, әдеби тілмен байланысы кең түрде сөз етілген. А.В.Калинин этнографиялық лексиканы диалектілік лексиканың айрықша тобы, яғни этнографиялық диалектизмдер—бұл белгілі бір территориядағы жергілікті атаулар деп есептейді [1]. Ал Н.М.Шанскийдің пікірі бойынша, этнографиялық лексика күнделікті қолданыстан шығып қалған заттар мен құбылыстарды білдіретін сөздерден құралған, сондықтан олар (этнографизмдер) әдеби тілде өзінің эквивалентіне ие емес [2].

Этнолингвистика тарихындағы алғашқы мектептер, олардың өкілдері тарапынан жазылған еңбектердің бағдары, концепциялары туралы толық мәліметті проф. Б.Қалиевтің «Жалпы тіл білімі» (Алматы, 2000) деген еңбегінен көруге болады.

Тюркологиядағы, соның ішінде қазақ тіл біліміндегі этнолингвистиканың негізі академик Ә.Қайдаровтың атымен тікелей байланысты. Оның еңбектерінде қазақ этнолингвистикасының объекті, мақсаты, оны топтастырудың принциптері, зерттеу тәсілдері және т.б. белгіленген. Міне, соның нәтижесінде қазақ тіл білімінде бір қатар маңызды ғылыми еңбектер баспадан шықты.

Қазақ тіл білімінде біз зерттеп отырған мәселеге арналған бірлі–жарым зерттеулер жарияланды. Бұл зерттеулер этнолингвистикадағы кейінгі еңбектердің пайда болуына түрткі болды.

Қазақ халқының этнографиясы бір неше ғасырлардан бері Еуропа ғалымдарының назарында болып келген. Бұл мәселеге тарихшылар мен этнограф ғалымдар бағалы еңбектер жазғаны белгілі.

Соңғы жылдары қазақ халқының этнографиясы бойынша С.Қасиманов, Х.Арғынбаев, С.Мұқанов, Ш.Жанәбілов, Ж.Бабалықов, А.Марғұлан, А.Сейдімбеков және т.б. ғалымдардың еңбектері жарияланды. Бұл еңбектерде қазақ халқының тарихын, этнографиясын, психологиясын және тілін танытатын деректер мол ұшырасады. Себебі, бұл еңбектердің барлығы қазақ халқының өткендегі тұрмысы, күн көріс кәсібі, құрал–саймандары, қару–жарақтары т.б. туралы мәліметтер беріп ғана қоймай, олардың этимологиясы туралы да қызықты деректер болып саналады. Сондықтан да бұл деректердің келешек ұрпаққа таптырмайтын байлық екендігі даусыз. Себебі қазіргі күннің өзінде кейбір этнолексемалардың мағыналары күнгірт тартып, қолданылудан шығып бара жатырғандығы сезіледі. Этнографизмдердің өзі халықтың өмірінен, оның ауызекі әдебиетінен пайда болып отырады. Ә.Қайдаровтың көрсетуінше, этнолингвистиканың бір дерегі–бұл ауызекі әдебиет [3]. Осы жағынан алып қарағанда, ауызекі сөйлеу тіліндегі этнографизмдерді жинап, көпшілікке таныстыру игілікті іс деп ойлаймыз.

Хорезм ойпаты қазақтарының тарихы, этнографиясы, этникалық тобы мен тілінің ерекшеліктерін жинау және зерттеу мәселесі азды–көпті болса да 1940–жылдардан бастап қолға алынған. Бұны біз 1960–жылы Қарақалпақстанға ұйымдастырылған диалектологиялық экспедиция материалдарына сүйеніп айтып отырмыз. 1960–жылдан кейін Қазақстан Ғылымдар Академиясының Тіл және әдебиет институтының ғылыми қызметкерлері Ә.Құрышжанов, С.Омарбеков, Қ.Өмірәлиев, О.Нақысбеков, Б.Ысқақов, А.Махмутов, Н.Жүнісов, Б.Бекетовтар арнаулы түрде экспедицияға шығып, Қарақалпақстанда жасайтын қазақтардың тарихына, этнографиясына, ауызекі әдебиет материалдарына және тіл ерекшеліктеріне байланысты көптеген материалдар жинады.

Қарақалпақстандағы өзбек говорларында ұшырасатын этнографизмдер А.Ишаев пен Э.Оразовтың еңбектерінде берілген.

Өзбек тілінің басқа кейбір говорлары материалдары негізінде де этнографиялық лексика арнаулы зерттелді [4].

Қарақалпақ тіліндегі кейбір этнографизмдер жөнінде Қ.Айымбетов, О.Доспанов пен Т.Бегжановлардың еңбектерінен [5], Д.С.Насыров пен О.Доспанов тарапынан түзілген «Қарақалпақ тілінің диалектологиялық сөздігінен» (Нөкіс, 1983) көруге болады. Қарақалпақ тіліндегі этнографиялық лексика жөнінде арнаулы мақала жарияланып, онда этнографиялық лексиканың кейбір жалпы мәселелері сөз етілген [6].

Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі этнографизмдерді екі көзқарастан алып қарауға болады: жалпы түркі халықтарына және қазақ халқына ортақ этнографизмдер. Мысалы, Наурыз мерекесіне, қыз ұзату мен келін түсіру дәстүрлеріне, сүндет етуге байланысты, сондай-ақ, шілдехана, ораза айт, құрбан айт, жарапазан сияқты рәсімдер. Бұндай той-мереке мен дәстүрлерді өткізуде жергілікті қазақтарға тән ерекшеліктер де байқалады.

Қарақалпақстан қазақтарында жалпы қазақ дәстүрлерінде қолданылатын этнографизмдердің барлығы қолданыла бермейді. Мәселен, *қымыз мұрындық* сөзі–қазақтардың салт-дәстүрінде март айынан бастап май айына дейін болатын мерекені білдіреді. Бұл дәстүр Қарақалпақстандағы қазақтарда ұшыраспайды. *Мизам (сабан) тойы* Қарақалпақстан қазақтарында диқандар мерекесі болып, бүгінгі күнде бұны *пахта байрамы(мақта тойы)*, *республика тойы*, кейде *зүрәат (өнім) байрамы* деп те атайды. Қазақтардың дәстүрінде бұл мереке күзде өткерілетін болса, ал Қарақалпақстанда ол декабрь айында өткеріледі.

Қазақ халқының дәстүрінде бұрыннан қалыптасқан ескі дәстүрлердің бірі– бұл *соғым басы*. *Соғым басы* қар жауып, қыс түскен уақытта басталады және қысы бойы бола беретін дәстүр. Бұнда ауыл адамдары жиналып, ертегі, хисса, терме және жырлар айтып, жиналғандарды таң атқанша қызыққа батырады. Ал Қарақалпақстан қазақтарында *соғым* деген сөздің өзі сирек қолданылады.

Ірі қараны бір неше үй бірігіп сойып алады. Бұны «*аяқтаспа*» деп атайды. *Аяқтаспаның* үстіне келген адам қазақтың ескі салты бойынша «соғым сүйкімді болсын» деген тілек айтады. Ал аяқтаспаны сойған адамға *қолүздікке ет* беріледі. Қарақалпақстан қазақтары қазақ әдеби тілінде қолданылатын *шұжықты қазы* деп атайды. Одан басқа соғымға байланысты айтылатын *жал*, *жася*, *қарта* лексемалары да қолданылады.

Қарақалпақстан қазақтарының ең үлкен және дәстүрге айланған мерекесі– бұл *Наурыз мерекесі*. Бұл күн мен түннің теңескен күні тойланады. Түпкілікті қазақ дәстүрінде «тепе–теңдік, жаңару мерекесі» деп аталады. Түркі халықтары, соның ішінде қазақ халқы да бұл мерекеге үлкен мән берген. Этимологиялық жақтан алып қарағанда,

---

наурыз– парсы сөзі болып, «жаңа күн» деген мағынаны білдіреді. Орта Азия республикалары тәуелсіздікке еріскеннен кейін, Наурыз жаңаша белгіленетін болды.

Қазақ халқының бұрынғы дәстүрінде Наурызға «пәлен күні наурыз болады, соған таярланыңдар» деп біреуді үгіттемеген, немесе «Наурызға таярлығың қалай?» деп те сұрамаған. Әр үй өзінің хал-жағдайына қарай барын киіп, үйдегі барынан көже (ас) пісіріп, ауыл сыртына, қырға шығып, бір–біріне дәм таттырған, сөйтіп түс ауғанша ән айтып, жыр жырлап, күй тартып мерекелеген.

Жергілікті қазақтар үшін жаңалық *сүмелек таярлау* немесе *сүмелек* деген этнографизм қолданылады. Бұл қарақалпақстандық қазақтардың тіліне қарақалпақтардан тікелей өткен. Сүмелек– жаңа өсіп келе жатырған бидайдың сүтті сабағынан жасалатын, ішіне әр түрлі тағамдық заттар қосып, түн бойы ұзақ қайнатылып таярланатын тағамның түрі.

Жалпы қазақ халқының дәстүрінде «Ұлыстың ұлы күні» деп саналып, халық жақсы киініп, ел аралап, бір–бірін құттықтап, жақсы тілектер тілеп, жасы үлкенлер бата беріп, игі тілектер тілеген. Бұл дәстүр–өзбекте де, қарақалпақта да, жалпы Шығыс халықтарында үлкен халықтық мереке.

Қарақалпақстан қазақтарының ертедегі дәстүрлерінде ерекше мән берілетін мерекелердің бірі– бұл діни дәстүрлерге байланысты мерекелер. Қарақалпақстан қазақтарында Қазақстан аймағымен салыстырғанда діни мерекелерге ерекше назар аударылады. Бұның басты себебі бұл өлкеде мұсылман дінінің әсері күшті екендігін түсіну қиын емес. Бұрынғы кеңес өкіметінің тұсында да Өзбекстанда діни мерекелер жасырын болса да азы-кем белгіленіп тұрды. Бүгінгі күнде ораза айт, құрбан айт күндері мемлекет тарапынан арнаулы түрде мереке күні деп белгіленеді.

Қарақалпақстан қазақтарының діни мерекелерінің ішінде ерекшелік *жарапазанға* байланысты екендігін байқаймыз. Бұрынғы уақытта жоқ–жұқа адамдар ауыл аралап, әр үйдің қасына барып жарапазан айтып, сол үйден азы–кем бір нәрсе алатын болған. Бұл жарапазан айтушы адамдардың діни сауаты және ақындық өнері де болған. Олар өз өнерлері арқалы дінді, пайғамбарды, шарифат жолын дәріптеп айтатын болған.

Қарақалпақстан қазақтарында сақталып қалған тойдың түрі– бұл *сүндет тойы* деп аталады. Оны кейде *пәнкі той, айдар той, тіл ашар тойы* деп те атайды. Тойға келген қонақтар «сүндетің қабыл болсын», «мұсылманшылығың құтты болсын» деген тілек білдірген. Сүндетке отырғызу VII –VIII ғасырларда арабтардың келуімен байланысты болса керек. Бұл кейін ала қазақтар үшін үлкен тойлардың біріне айналған. Бұл тек мұсылманшылықтың белгісі болып қалмай, сонымен бірге, «баланың үлкейіп, азамат болып, ата–анасына көмекші болды» дегенді

де білдірсе керек. Сондықтан да, бұны Қазақстанның кейбір жерлерінде *атқа мінгізу тойы* деп атайды. Баланы атқа мінгізіп ауыл ақсақалы немесе нағашылары жиылған халықтың алдынан аралап өтеді. Оған «атың құтты болсын» деген тілек айтады. Бұл тойда ата–ана балаға үлкен сый көрсетіп, оған арнап ат белгілейді. Бұдан кейін бала үлкен жауапкершілікті сезініп үй тұрмысына белсене қатысады.

Кеңес үкіметі дәуірінде *сүндет ету* дегенді *қолын адалдау* деп те атаған. Міне, осыған байланысты, «баласының қолын адалдау, «баламыздың қолын адалдайын деп отырмыз», «балаңыздың қолының адалдығы құтты болсын» деген фразалық этнографизмдер айтылады. Бұл тіркестерді әсіресе қарақалпақтардан кірген этнографизм деп атауымызға болады. Себебі, бұл сөздер қазақтарға қарағанда қарақалпақтарда көп қолданылады.

XIX әсирде қазақ даласын жан–жақты зерттеген А.И.Левшин қазақ этнографиясына арналған еңбектерінде: «Сүндетке отырғызу–қырғыздардың (яғни қазақтардың) құран тәртібін ең дәл сақтайтын дәстүрі. Ата–ана діннің ең қасиетті парызын жүзеге асырғандай қуанып той жасайды»–деп жазған еді [7]. Ғалымның бұл айтуына қарағанда, сүндетке отырғызу дінге байланысты болғанымен, ата–ананың балаға деген ең алғашқы үлкен тойларының бірі болғандығын байқаймыз. Бұл тойды әркім өзінің хал–жағдайы немесе шамасына қарай өткізетін болған.

Қарақалпақстан қазақтарының тұрмысында той дәстүрлеріне байланысты этнографизмдерді екі дәуірге бөліп қарау әдеті бар. Бірінші–ислам дәуіріне дейінгі әдет–ғұрыптар, екінші–ислам дәуірінде пайда болған әдет–ғұрыптар. Ислам дәуіріне дейін пайда болған әдет–ғұрыптар барлық түркі халықтары үшін ортақ. Ал одан кейінгі дәуірде қалыптасқан этнографизмдер Орта Азиядағы түркі халықтары үшін ортақ болып табылады. Мәселен, *қыз ұзату*, *тұсау кесу*, *құрсақ шашу* (Қарақалпақстанның кейбір жерлерінде *қарын той* деп аталады), *шілдехана* және т.б. Этнографизмдердің ішінде қазіргі күнде қолданылмайтын, бірақ қазақ халқының дәстүрінде бұрын болған *есік–төр көрсету*, *атқа мінгізу*, *тоқым қағу*, *тілашар той*, *қынаменде тойы*, *көрпе қимылдатар* деген дәстүрлер бүгінгі күнде айтылмайды. Бұл дәстүрлер көрші халықтарда да кездеспейді. Бұларды біз тек көркем шығармалардан ғана оқып білеміз. Дегенмен, осылардың көпшілігі қазіргі күнде дәстүр ретінде қолданылады. *Қынаменде* күйеу бала мен қалыңдық алғашқы түнеген күнінен кейін берілетін тойдың аты. Бұның тнегізі: *қына*–шөптің аты, *мен* сөзі монғол тілінен кірген, демек, «*мен тазамын*» деген мағынаны білдірген.

Қарақалпақстан қазақтары тілінде *қына менде* түрінде айтылмайды. *Қына* сөзі *қына той*, *қынаны басты* деген тіркестерде қолданылады. Бұл сөздердің мағынасы қазір өзгерген. Мәселен, ауызекі сөйлеу тілінде

«атты мұнша терлетіп, әкеңнің қына тойына шаптың ба?» немесе «есекке қынаны басты» түрінде қолданылады. Біреуге кейігенде «қынасын басты» деп те айтылады. Бұндағы *қына* сөзінің мәні– «қан шығару», ол *жанын шығару*, *қатты қынау* деген сөздерге мағыналас. Бұл сөздер «қына менде» мағынасынан бүтіндей айрылып, жаңа мағынаға ие болған.

Мағынасы өзгерген бұндай этнографиздерге Қарақалпақстан қазақтарының тіліндегі *көрпе қимылдату* этнографизмін де жатқызуға болады. 1) Сен, Нурым, ең болмаса, көрпе қимылдатарын өзің ал,—деді (Х.Есенжанов. «Тар кезең» романы). 2) Көрпе қимылдатарым деп Әлидің қалтасын сыпырып алды. (С.Омаров «Дала қызы»). Қазақ тілінің көп томдық түсіндірме сөздігінде *көрпе қимылдатар* ескі дәстүр бойынша күйеу жігіт өзінің қалыңдығымен ең алғаш рет кездесуінде қайын жұрт жеңгелеріне беретін ырымы, дәстүрі деп түсінік берілген.

Қазір бұл дәстүр Қарақалпақстан қазақтарында жоқ, бірақ қатар–кұрбылар арасында әзіл ретінде ұзақ жолдан келгенде «көрпе қимылдатарыңды өзім аламын» деп айтады.

Осындай этнографизмдердің бірі–бұл *тоқым қағу* тойы. Қарақалпақстан қазақтарында бұл бұрынғы қазақ дәстүріндегідей арнаулы жасалмайды. Оны қазір – *жол ашар* деп атайды. Бұл– баласы ұзақ жолға, оқуға, әскери қызметке немесе сапарға шыққанда көрші–қолаңға берілетін жолашар. Бұндағы мақсат– «жолы ашық болсын», «аман барып, сау қайтсын», «олжалы қайтсын» деген тілектер білдіру.

Қарақалпақстан қазақтары тілінде көрші халықтар тілдерінің әсерінен пайда болған *армасын айту*, *армасынға келу*, *отырыспа*, *гештек* сияқты сөздер мен тіркестер көп қолданылатын болды. Себебі бұл халықтар Қарақалпақстан территориясында бір неше ғасырлардан бері бірге жасап келеді, олардың экономикасы, тілі, дәстүрі ортақ. Әсіресе соңғы уақыттары дәстүр ортақтығы бұрынғыдан да күшейе бастады. Қарақалпақстанда жасайтын халықтардың барлығында да той беру, қыз ұзату, келін түсіру, өліні жерлеу және т.б. дәстүрлер өткеріледі. Бұлардың мазмұны да заманға сай жергілікті халықтардың ауызбіршілігін және халықтардың өзінің негізгі дәстүрлерін жоғалтпауға бағытталған. Жергілікті халықтардың көңіліне ұнаған ұлттардың озық салт–дәстүрлері қолданылып, туысқан халықтардың мәдениетін байытып отырады. Сондықтан да әрбір халықтың тіліндегі этнографизмдерді зерттеу, оларды жақын тілдермен салыстырып үйрену тіл тарихы үшін үлкен маңызға ие болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бекетов Б. Қарақалпақ қазақтарының тілі. Алматы, Рауан, 1992, 10-бет.
2. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. М., Просвещение, 1964, 118-бет.
3. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері.-Алматы: Ана тілі, 1998-69б.

-
4. Ишаев А. Қарақалпоғистандағы ұзбек шевалари. Тошкент, Фан, 1977; Уразов Э. Жанубий Қарақалпоғистондағы ұзбек шевалари. Тошкент. Фан. 1978.
  5. Доспанов О. 1) Қарақалпақ тили қубла диалектиниң лексикасы. Нөкис, 1977; 2) Диалектная лексика каракалпакского языка. Нукус. 1980; *Бегжанов Т.* Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен. Нөкис, 1971; *Айымбетов Қ.* Халық даналығы. Нөкис. Қарақалпақстан. 1988.
  6. *Насыров Д.С., Доспанов О., Жумашиев Х.* Об этнографической лексике каракалпакского языка// «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекистана», 1987, N1, 84-87-бетлер.
  7. Европа ғалымдарының қазақ мәдениеті туралы ой-пікірлері. Алматы. 1992, 20-бет.

Резюме

В данной статье рассматриваются этнографизмы встречающиеся на языке казахов Каракалпакстана.

Summary

This article is about ethnographismes meeting in language of Kazakhs of Karakalpakstan.

Асанова Ж. Е.

*Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті
Түркі филологиясы кафедрасының аға оқытушысы*

Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі лексикалық ерекшеліктері

Халық тілінде кездесетін тіл ерекшеліктері - тіл зерттеушілердің назарын ертеден аударып келе жатқан құбылыстардың бірі. Қай тілде болса да осы жергілікті деп аталатын тіл құбылыстарын кездестіреміз анық. Бірінде аз, бірінде көп дегендей, мұндай белгілі бір аймақтағы жергілікті ерекшеліктердің барлық тілде бар екені белгілі.

Екі тілдің арасындағы ортақ белгілердің, ұқсастықтардың болуы - сол тілдердің арғы төркініндегі тектестікті меңзейтіні немесе осы тілдер арасында бергі замандарда болған ауыс-түйісті меңзейді. Ауыс-түйіс дегеннің тілде орын тебуінің себебі екі халықтың арасында қазіргі сәтте біздің көз алдымызда болып отырған я болмаса өткен бір тарихи кезеңде болған тілдік қарым-қатынаста жатыр. Кеңірек айтатын болсақ, тілге басқа тілдердің әсер етуі, кірме белгілердің баршасы сол тілдің иесі болып есептелетін халықтың өзге бір халықтармен арадағы тілдік байланыстың нәтижесінде пайда болады.

Біздің сөз еткелі отырғанымыз - Қарақалпақстан аймағындағы бірнеше ұлт өкілдерімен (өзбек, қарақалпақ, түркмен) бірнеше ғасырлардан бері аралас отырған қазақтардың тілі мен басқа тілдердің тигізіп отырған ықпалы туралы мәселе.

Біздің зерттеу объектіміз болып отырған - Қарақалпақстан аймағындағы қазақтар сонау есте жоқ заманнан бері күні бүгінге дейін өзге халықтармен бірге өсіп, біте қайнаған кәрі қоныстардың бірі, оның үстіне жылдың әр мезгілінде келіп дүркін базар шығып, бас қосып отырған әртүрлі қарым-қатынастың орталығы болуы себепті - Қарақалпақ өңірі лингвистикалық тұрғыдан болсын, тарихи-этнографиялық тұрғыдан болсын зерттеуге әбден тұрарлық.

Сыртқы әсердің жетегіне еруге өте бейім тұратын тілдің лексика саласы. Лексикамен салыстырғанда тілдің дыбыс, грамматика сияқты салаларының өзге тілдердің ықпалына ұшырауы анағұрлым баяу. Дегенмен, тілдің дыбыстық, грамматикалық жүйесінің мұндай ауыс-түйіс мәселелері кем дейтін болсақ та, біз зерттеу жүргізу барысында кейбір дыбыстық грамматикалық құбылыстардың қарақалпақ тілінің қазақтар тіліне, кейбір аймақтарда қазақ тілінің қарақалпақтар тіліне әсер еткенін байқадық.

Осындай екі тілдің бір-біріне әсер ету құбылыстарының біразы - қазақ елінің этногенездік құрамына еніп, халықтық тіліміздің қалыптасуына ұйытқы болған ежелгі ру-тайпа диалектілерінен сақталған көне нышан да, енді біразы-қазақ халқының өзге жұрттармен арадағы араласы, қарым-қатынасы нәтижесінде еншіленген ауыс-түйіс дүниеліктер. Екінші сөзбен айтқанда, бергі замандардың жемісі - бөгде тілден ауысып келген кірме құбылыстар.

Қарақалпақстанның негізгі халқы болған - өзбек, қарақалпақ, қазақ, түркмен ұлт өкілдерінің жайласу жағдайлары әртүрлі. Оңтүстік аудандарда өзбек, қазақ, қарақалпақ, түркмендер аралас жасаса, солтүстік аудандарда қарақалпақтар мен қазақтар бірге өмір сүріп келеді. Бұлардың бір-бірінен шаруашылық жағынан айырмашылықтары бар. Мәселен, оңтүстік аудандардағы мақта, бау-бақша егістерінің түрлеріне байланысты лексикалық атауларда өзбек, түркмен тілдерінің әсері күшті болса, ал солтүстік, солтүстік-батыс аудандарда негізінен қарақалпақтар мен қазақтар жасайтындықтан, барлық салада бұл екі тілдің әсер ету жағдайынан пайда болған лексикалық ерекшеліктер мол десе де болады.

Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі лексикалық ерекшеліктер – үлкен әңгіме. Біз соның ішінде жергілікті қазақтар тілінен алынған синоним, омоним және көп мағыналы сөздерді әңгіме етеміз.

Белгілі бір заттың немесе ұғымның бірнеше атаумен аталуы себепсіз құбылыс емес. Белгілі бір аймақ тұрғындарының тілінде синонимдік қатарлардың көптеп кездесуі – сол тіл өкілдерінің басқа ұлт өкілдерімен жиі қарым-қатынас жасап, олардың тілдерінің бір-біріне әсер етуінен пайда болғандығын білдіреді.

Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі диалектілік сөздермен қатар қарақалпақ әдеби тілі элементтерінің жарыса, жиі қолданылуы нәтижесінде синонимдік қатарлар саны көбейген. Жергілікті қазақтар тілінде конкрет зат атауларымен байланысты *темір жаба, айыр, шаршақ, жаба* (шөп жинайтын құрал); *зәңгі, баспа, тепе, саты* (баспалдақ); *деңгене, аяқташпа/аяқтаспа* (малды сойып, етін жіліктеп бөліп алу); абстракт түсінікке байланысты *қаридар, мұтәж, қардар* (қазақ әдеби тілінде мұқтаж) сияқты сөздердің алдыңғы екеуі қарақалпақ тілінде әдеби норма болып, соңғы *қардар* сөзі жергілікті қазақтар мен қарақалпақтар тілінде актив қолданылатын диалектілік сөз болып есептеледі. *Дімкәс, науқас, битан, кесел* (ауру, науқас); *бардамлы, құрғын, күйлі* («жақсы жасау» мағынасында) сияқты сөздер жергілікті қазақтар тілінде жарыса қолданылады. Сол жергілікті қазақтармен аралас отырған қарақалпақ ұлт өкілдерінің тілінде де қазақ әдеби тіліндегі *науқас, күйлі* сияқты сөздерді кездестірдік.

Жергілікті қазақтар мен қарақалпақтар күнделікті тұрмыста, өзара қарым-қатынас жасау процесінде синонимдік қатарлардың қолданылуы бір тегіс емес. Олардың кейбірі жарыса, жиі қолданылса, кейбірі сирек қолданылады. Мәселен, *дімкәс, битан, науқас, кесел* сөздерінің күнделікті тұрмыста көбірек қолданылатыны - бұл *дімкәс, битан* сөздері. Ал *кесел* сөзінің қолданылуы алдыңғы екеуіне қарағанда сирек. Ал *бардамлы, құрғын* сөздері *күйлі* сөзіне қарағанда көп қолданылады. Ал *қаридар, мұтәж, қардар* сөздері тең дәрежеде қолданылатынын материал жинау барысында байқадық.

Қазақтар тығыз орналасқан аймақтардағы қазақ және қарақалпақ ұлт өкілдерінің тілдерінде қарақалпақ әдеби тіліндегі *шише* сөзімен қазақ тіліндегі *шыны* сөзі қатар қолданылып синонимдік қатар пайда еткен. Жергілікті қазақтармен аралас отырған қарақалпақтардың тілінде *той* сөзіне синоним ретінде қазақ әдеби тіліндегі *мейрам, мереке* сөздері қатар қолданылады. Осы сөзбен түбірлес *тойлау, мерекелеу* сөздері айтылады. *Жомарт, мырза, сақи, ділмар, сөзшең, шешен, ділуар* сөздері аралас отырған екі ұлт өкілдерінің тілдерінде айтылады.

Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі синонимдік қатарлардың көп кездесуінің себебі – қарақалпақ тілінің әсерінен жасалған сөздер және кейбір аймақтарда екі тілдің аралас қолданылуынан.

Қарақалпақстан қазақтары тілінде формасы жағынан бірдей, бірақ мағынасы жағынан үйлеспейтін омонимдер де кездесіп отырады. Қарақалпақстан қазақтары тілінде омонимдердің жасалуында өзгешеліктер бар. Жергілікті қазақтар тіліндегі омонимдердің ішінде тек қарақалпақ тілінің элементтері ғана емес, өзбек тілінің де элементтері байқалады. Сондай-ақ көршілес отырған түркмен тілінен де біраз сөздер кездеседі. Мәселен, *ақтық* сөзі бірнеше мағынаны білдіреді: 1) Жергілікті қазақтар тілінде «баласының баласы» немесе «қызының

баласы» мағынасында қолданылады. Қарақалпақ әдеби тілінде *ақлық*, ал қазақ әдеби тілінде немере түрінде айтылады. Қарақалпақ әдеби тіліндегі *ақлық* формасындағы сөз жергілікті қазақтар тіліне әсер етіп, л дыбысы т дыбысына ауысып, ол *ақтық* формасына келген. Мысалы: *Орал әже ақтығына қызық әңгіме айтып отырды.* 2) Ақ мата. 3) Егіске арналған жер. 4) Ең соңғы рет және адалдық.

Осы *ақтық* сөзі қазақ әдеби тілінде ең соңғы рет және адалдық мағынасында қолданылады [1]. *Ақтық* сөзінің бірнеше омонимдік мағына пайда етуі - бір территорияда екі тілдің қатар қолданылуынан.

Саз сөзі қазақ әдеби тілінде 1) «Лай, топырақ» 2) «Көгалы қалың кең алқап» деген мағыналарды білдіреді.

Жөңкиді бұлттар жол беріп,
Саумал көл, алда сайран саз.

(С.Жүнісов «Ақан сері»)

Қырғыз тілінде де осы мағынада қолданылады [2]. Қазақ тіліндегідей «көгалдық, кең алқап» мағынасында кездеспегенімен, қарақалпақ тілінде де бірнеше мағынаны білдіреді: 1) топырақтың қатты лай істеуге қолайлы түрі, 2) музыкалық аспап, 3) дайын тұру.

Қарақалпақ тілінде *саз* сөзімен байланысты фразеологизмдер де қалыптасқан: *Саз беру, таң саз берді* (таңның атуы), *саздұр, сазлаулы* (дайын тұру). *Саз* деген сөздің «музыкалық аспап» мағынасы көнерген сөз болып есептеледі [3]. *Саз* сөзінің жергілікті қазақтар тілінде қазақ әдеби тілінде және қазақ тілінің басқа говорларында кездеспейтін «еденнің астына салатын ағаш» мағынасы қолданылады.

Жалпы, қазақтар мен қарақалпақтардың ауызекі сөйлеу тілінде *саз* сөзі төрт түрлі мағынада қолданылады: 1) көгалы қалың кең алқап; 2) лай; 3) дайын тұру; 4) еденнің астына салатын ағаш. *Саз* сөзінің бірнеше омонимдік қатар құрауының себебі - жергілікті қарақалпақтар тіліндегі мағыналарының қатар қолданылуынан деген қорытындыға келдік.

Қарақалпақстан қазақтары тілінде синоним және омонимдермен қатар, қазақ әдеби тілінде кездеспейтін көп мағыналы сөздер де жиі қолданылады. Мәселен, атақ сөзі 1) үй салатын бас шебердің көмекшісі; 2) үй салуда лай ататын адамды айтады. Пада сөзі 1) бір топ мал, бағулы мал; 2) шыбынның жиналған тобы Бимәлел сөзі 1) алаңсыз, уайымсыз жүру; *Жұмыс уақытында бимәлел жүруге бола ма?* 2) жақсы; *Ой бишара-ай, өзі бір жақсы бимәлел жігіт еді.*

Қарақалпақ әдеби тілінде де осы мағыналарда қолданылады [4].

Пошақ сөзі жергілікті қазақтар тілінде екі түрлі мағынаға ие: 1) қауын-қарбыздың дәні; 2) қауын-қарбыздың сыртқы қабығы. Негізінен бұл сөз ертеде бір мағынаға ие болған болуы мүмкін. Қазіргі кейбір түркі тілдерінде *пошақ* сөзі «қабық» мағынасын береді: түркмен тілінде *пачак* – қауын, қарбыз, асқабақ қабығы [5], өзбек тілінде *пучоқ* –

«жемістің, жұмыртқаның қабығы» [6], қарақалпақ тілінде *пошақ* – «қабық, пәлле» [7].

Пошақ сөзінің XV ғасырдағы мағынасы жоқарыдағы мағыналарының біріншісіне сәйкес келеді. *Басақ* – егіннің басы, дәні (колос) [7]. Осыған қарап, *пошақ* сөзінің алғашқы мағынасы дән, ұрық болған. Ал *қабық* мағынасы кейін пайда болған болуы мүмкін.

Жалпы, Қарақалпақстан қазақтары тілінде синоним, омоним және көп мағыналы сөздер өте көп. Ертеден белгілі бір затқа берілген атау кейін пайда болған заттардың алғашқы затпен атқаратын қызметінің немесе құрылысының ұқсастығының нәтижесінде алғашқы заттың атауын пайдалана отырып және туыстас қарақалпақ тілінде әдеби норма болып есептелетін кейбір сөздер жергілікті қазақтар тілінің лексикасына әсер етіп синоним, омоним, көп мағыналы сөздер категориясын пайда етіп отыр.

Қарақалпақстан қазақтары тілінде синоним, омоним, көп мағыналы сөздердің көп кездесуіне себеп – бір территорияда екі тіл элементтерінің қатар қолданылуынан деген қорытындыға келдік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. -Алматы. Ғылым. 1985. Т.VIII.95-б.
2. Қырғыз тилинің түшүндүрмә сөздүгү. -Фрунзе. Мектеп. 1969. 513-б.
3. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. –Нөкис. Қарақалпақстан. 1992. Т. IV. 161-б.
4. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. –Нөкис. Қарақалпақстан. 1982. Т.I. .289-б.
5. Түркмен дилинің сөзлүги. Ашгабат. Туркменстан ССР Ылымлар Академиясы неширияты. 1962. 523-б.
6. Узбекско-русский словарь. Ташкент. Узбек Совет энциклопедияси. 1988. 350-б.
7. Русско-каракалпакский словарь. -Москва. Советская энциклопедия. 1967. С. 345.
8. Боровков А.К. Бада и ал-лугот. Москва. Издательство. Восточной литературы. 1961. С.133

Резюме

Статья освещает взаимовлияние между диалектами каракалпакского и казахского языков на территории северных районов Каракалпакстана.

Summary

This article is devoted to forrowing and mutual influence between karakalpak and kazakh languages on the northern part of Karakalpakstan.

Исследование развития когнитивных способностей у магистрантов юридических специальностей

Перестройка и обновление современного общества в начале XXI века затрагивают все области материальной и духовной жизни. Качественный скачок, наблюдаемый сегодня в развитии новых технологий, повлек за собой резкое возрастание потребности во всех сферах деятельности в специалистах с высоким уровнем интеллектуальных и творческих способностей.

Интеллектуальный и духовный потенциал молодого поколения становится одним из ключевых факторов стабильности и поступательного развития мирового сообщества, основным рычагом, который имеет мир для решения глобальных проблем своего существования и прогрессирующего развития. В связи с этим существенно повышается роль высшего образования в формировании высокоинтеллектуальной, инициативной и творческой личности выпускника, способной самостоятельно формулировать проблемы государства и практически их решать.

Вместе с тем, учеными отмечается существенный разрыв между динамичными процессами в обществе и качеством формирования в высшей школе готовности личности к возрастающим, изменяющимся требованиям общества [1-3]. Поэтому исследование проблемы развития личности студентов и магистрантов в процессе обучения представляется актуальным.

Особое место в изучении личностного развития обучающихся занимает проблема взаимосвязи профессиональных наклонностей, то есть предпочтения определенной профессии, с проявлениями когнитивных способностей обучающихся. Успех любой деятельности зависит от уровня развития соответствующих способностей. «Способности» - одно из наиболее общих понятий психологии. Экспериментальное исследование человеческих способностей начинается с трудов английского ученого Френсиса Гальтона. Он сформулировал теорию наследственной детерминации интеллектуальных способностей, которая, однако, не подтвердилась результатами его эмпирических исследований. Все же Ф. Гальтон приблизился к представлению о сложной структуре интеллектуальных способностей.

Основоположником психологии способностей как научного направления в отечественной психологии является Б.М.Теплов. Им

выделены три определяющих признака способностей: способности - это индивидуально-психологические особенности, отличающие одного человека от другого; только те особенности, которые имеют отношение к успешности выполнения деятельности или нескольких деятельностей; способности несводимы к знаниям, умениям и навыкам, которые уже выработаны у человека, хотя и обуславливают легкость и быстроту их приобретения [4]. Аналогичные по содержанию определения даны и другими авторами. В современных энциклопедических словарях способности также определяются как индивидуальные особенности личности, являющиеся субъективными условиями успешного осуществления определенного рода деятельности.

Как видим, большинство авторов указывают на взаимосвязь способностей и успешности выполнения деятельности. Однако, помимо успеха в деятельности, как указывал Б.М. Теплов, способность детерминирует скорость и легкость овладения той или иной деятельностью и, следовательно, обеспечивает чувство легкости при обучении. Эта формула способности выражена В.Н. Дружининым в следующей зависимости: «чем больше развита у человека способность, тем успешнее он выполняет деятельность, быстрее ею овладевает, а процесс овладения деятельностью и сама деятельность даются ему субъективно легче, чем обучение или работа в той сфере, в которой он не имеет способности» [5, с.12-13].

Взаимосвязь между интеллектуальными способностями и деятельностью диалектична. Эффективное включение в любую деятельность требует определенного уровня способностей (1. абсолютно необходимых 2. относительно необходимых, 3. желательных) к этой деятельности, которая в свою очередь, определяющим образом влияет на процесс развития и формирования способностей.

Студенческий возраст характерен тем, что в этот период достигается оптимум развития интеллектуальных и физических сил. Так, например, экспериментальные данные показали, что пространственные представления достигают высокого уровня у первокурсников [5]. Этот уровень является максимумом к моменту поступления в вуз и в процессе обучения развивается незначительно. Значит, при поступлении абитуриент должен обладать высокоразвитой способностью к пространственным представлениям. Очевидно, это качество, в отличие от других умственных способностей, больше зависит от природных способностей индивида. Таким образом, представление о сложных отношениях интеллектуальных способностей и видов деятельности является основой для исследования интеллектуального развития обучающихся.

Учебно-профессиональная деятельность является ведущей в студенчестве. Для деятельности молодого человека, обучающегося в

вузе, характерна интенсивность функционирования психики, высокое интеллектуальное напряжение. В ходе учебной деятельности у обучающихся возникают перегрузки и появляются задачи, вызывающие напряженность (сдача экзаменов, зачетов и т.д.).

В связи с этим встает вопрос, какие именно нужны способности? Для успешного обучения в вузе необходим довольно высокий уровень общего интеллектуального развития, в частности, восприятия, представлений, памяти, внимания, мышления, уровня владения определенным кругом логических операций. При некотором снижении этого уровня возможна компенсация за счет повышенной мотивации или работоспособности, усидчивости, тщательности и аккуратности в учебной деятельности. Но есть и предел такого снижения, при котором компенсаторные механизмы не помогают.

Высшее образование оказывает огромное влияние на психику человека, развитие его личности. За время обучения в вузе, при наличии благоприятных условий, у обучающихся происходит развитие всех уровней психики. Они определяют направленность ума человека, т.е. формируют склад мышления, который характеризует профессиональную направленность личности. Так, для успешного овладения гуманитарными профессиями в вузе студент должен обладать ярко выраженным вербальным типом интеллекта, хорошо владеть языком, иметь богатый словарный запас, уметь правильно его использовать, точно соотносить конкретные и абстрактные понятия, иметь высокоразвитое абстрактное мышление и память.

Остановимся подробнее на значении памяти в профессиональной деятельности. Как известно, вся, воспринятая человеком, информация сохраняется в коре головного мозга, образуя временные связи. Ее сохранение и воспроизведение, тем или иным способом, называется памятью. Память, по меткому выражению Э.Беркли, - передача информации во времени. Она начинается с процесса запоминания, осуществляющегося на основе укрепления временных связей в коре головного мозга. Запоминание может быть осмысленным, если оно заключается в сознательном увеличении количества временных связей, и механическим, когда оно сводится к сумме привычных приемов, позволяющих человеку запоминать. Запоминание может быть произвольным и произвольным. При произвольном запоминании преднамеренно прилагаются усилия к удержанию в памяти события или предмета. Однако самое распространенное – произвольное, непреднамеренное запоминание, без специально поставленной цели запомнить что-либо.

В зависимости от того, что запоминается, память подразделяется на слуховую, зрительную, моторную, словесно-логическую и эмоциональную. Способность к запоминанию или сила памяти у разных людей различна. У одних - лучше развита зрительная память, у других -

---

слуховая, у третьих – словесно-логическая и т.д. Например, математик запоминает лучше цифры, художник – лица, а музыкант – звуки. Такая память называется профессиональной.

Память характеризуется такими качествами, как быстрота, полнота, точность и прочность запоминания, готовность к воспроизведению, оперативность. Юристу необходима хорошая оперативная память, так как он имеет дело с большим объемом информации, которую надо быстро обработать и быть готовым в любой момент воспроизвести ее. Таким образом, для успешности в профессиональной деятельности юрист должен обладать определенными психическими качествами, когнитивными способностями, среди которых выделяется незаурядная оперативная память.

В данном контексте нами было проведено экспериментальное исследование развития когнитивных способностей у магистрантов юридических специальностей. Обследованим были охвачены 21 магистрант университета им. Д.А. Кунаева. В процессе эксперимента использовалась методика диагностики оперативной памяти «Числовые ряды».

Результаты исследования позволили выявить 4 уровня в развитии оперативной памяти магистрантов: высокий, выше среднего, средний и ниже среднего. Распределение магистрантов по данным уровням в количественном и процентном соотношении отражено в таблице 1.

Таблица 1 – Показатели развития оперативной памяти магистрантов юридических специальностей

Уровни развития оперативной памяти	Кол-во	в %
Высокий	2	9,5
Выше среднего	5	24
Средний	6	28,5
Ниже среднего	8	38
Всего	21	100

Как видим, среди магистрантов юридических специальностей высокий уровень оперативной памяти имеют лишь 9,5%. Выше среднего и средний уровни оперативной памяти продемонстрировали соответственно 24, и 28,5 % магистрантов. Следует отметить, что достаточно большая часть магистрантов (38%) имеют ниже среднего уровень оперативной памяти, что свидетельствует об их недостаточной готовности к осуществлению профессиональной деятельности.

Это определяет необходимость проведения специальной психодиагностической и коррекционно-развивающей работы в процессе

профессионального обучения. Такая работа должна осуществляться в общей системе вузовского обучения на основе личностно-ориентированного образования.

Использованные источники:

1. Абдулина О.А. Личность студента в процессе профессиональной подготовки // Высшее образование в России. – 2003. – № 3. – С. 15-20.
2. Мостовая Е.Б. Ценностное сознание студенчества// ЭКО. – 2004. – № 11.
3. Зубов О.Е. Общественно-политические и национально-культурные ориентации студенчества // Вестник Мордовского университета. – 2005. – № 3. – С. 6 - 11.
4. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М.,1961.
5. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.
6. Педагогика и психология высшей школы. – М., 2000.

Түйін

Бұл мақалада болашақ заңгерлердің табысты кәсіби қызметі үшін қажетті когнитивтік қабілетінің дамуының мәселелері көрсетіледі. Құқықтану мамандықтарының магистранттарының эксперименттік зерттеу-деректері келтіреді.

Summary

This article is about the problem of developing cognitive flairs necessary for successful professional activity for future lawyers. There are data of experimental research of masters degree of legal specialities.

*Ажакбаров А. А.
Абай атындағы ҚазҰПУ
2-курс магистранты*

Қылмысқа қатысушылардың жауаптылығы

Қылмысқа қатысу қылмыстық жауаптылықтың ешқандай қосымша негіздерін тудырмайды. Қылмысқа қатысушылар қылмысты жалғыз өзі жасаған адамдармен тең көлемде қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Әрбір қылмысқа қатысушы өзі жасаған әрекет үшін жеке дара жауапқа тартылады. Бұл жалпы ережелер қылмысқа қатысушылардың қылмыстық жауаптылығының негізі болып табылады және тек қылмыстық заңмен көзделген қоғамдық қауіпті әрекетті жасаған кінәлі адамдарды қылмыстық жауапқа тартуға мүмкіндік береді. Кінәлілердің әрекеттері ҚР ҚК Ерекше бөлімінде сипатталған кез-келген қылмыс белгілеріне сәйкес келуі тиіс. ҚР ҚК Ерекше бөлімінің баптарында әдетте бір немесе бірнеше қоса орындаушылармен жасалатын қылмыстардың жекелеген түрлерінің сипаттамасы берілген. Бұл жағдайларда қоса орындаушылар өздерінің бірлесіп жасаған қылмысы үшін ҚР ҚК 28-бабына сілтеме жасамай, ҚР ҚК нақ бір бабы бойынша жауап береді (ҚР ҚК 29-бабының 2-бөлігі). Ал, өз іс-әрекеттерімен қылмыстың объективтік жағын орындаған қылмысқа қатысушылардың жауаптылығы мәселесі өзгеше шешіледі, яғни қылмысқа қатысушылар арасында рөлдерді бөлісу орын алған жағдайда.

Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығындағы қылмысқа қатысудың негізінде қылмысқа қатысудың акцессорлық теориясы (лат. *accessorium* – қосымша, дербес емес) жатыр. Акцессорлық теорияға сәйкес қылмысқа қатысудың орталық тұлғасы болып орындаушы табылады, ал өзге қылмысқа қатысушылардың қызметі дербес маңызы жоқ қосымша болып табылады. Қылмысқа қатысушылардың іс-әрекеттерін бағалау және олардың жауаптылығы орындаушының іс-әрекеттерінің сипаты мен жауаптылығына толық тәуелді. Орындаушының іс-әрекеттері жазаланса – қылмысқа қатысушылар да жазаланады, егер орындаушы қылмыстық жауапқа тартылмаса, онда өзге қылмысқа қатысушылар да қылмыстық жауапқа тартылмайды. Сонымен бірге қылмысқа қатысушылардың жауаптылығы орындаушының іс-әрекеттерін көздеген бап бойынша да басталады.

М.И. Ковалевтің пікірі бойынша «қылмыс құрамы орындаушымен тікелей орындалады, ал өзге қатысушылармен қылмыс құрамының өзі орындалмайды, бірақ айдап салушы мен көмектесушілердің іс-

---

Ал А.В. Наумов болса, акцессорлық теорияны қолдай отырып, белгілі дәрежеде қылмысқа қатысушылардың жауаптылығы дербес сипатқа ие болады дейді[2].

Сонымен егер, қылмысқа қатысу қылмыстық қызметтің дербес нысаны болып табылса, онда қылмысқа қатысушылардың әрекеттерін қоса орындаушы (орындаушы) әрекетінен бөліп қарастыруға болмайды. Қылмысқа қатысушылар (ұйымдастырушы, айдап салушы, көмектесуші) мен орындаушы арасында өзара байланыс пен өзара жағдай жасау бар. Ол әсіресе, орындаушының қылмыстық ойын жүзеге асыру дәрежесі, оның белгіленген мақсатқа жақындауы қылмысқа қатысушылардың қылмыстық жауаптылығы мәселесін шешуіне жағдай туғызуында көрінеді. Орындаушы өзіне тәуелсіз мән-жайлар бойынша қылмысты ақырына дейін жеткізбеген жағдайда қылмыстың қалған қатысушылары қылмыс жасауға дайындалуға немесе қылмыс жасауға оқталуға қатысқаны үшін жауапқа тартылады. Өзіне тәуелсіз мән-жайлар бойынша басқа адамдарды қылмыс жасауға көндіре алмаған адам да қылмыс жасауға дайындалғаны үшін қылмыстық жауапқа тартылады (ҚР ҚК 29-бабының 4-бөлігі).

Егер қылмыс бірнеше қатысушылардың бірлескен қызметінің нәтижесінде жасалса, онда қолдануға ҚР ҚК Жалпы бөлімінің қылмысқа қатысу туралы нормасы (ҚР ҚК 27-бабы) жатады.

Бұл жағдайда қылмысқа қатысушылардың (ұйымдастырушы, айдап салушы, көмектесуші) белгілері тек ҚР ҚК Ерекше бөлімінде сипатталып қана қоймай, сонымен бірге ҚР ҚК 28-бабымен толықтырылады, сондықтан осы тұлғалардың жасаған әрекетін саралау кезінде ҚР ҚК Ерекше бөлімінің бабынан басқа ҚР ҚК 28-бабына сілтеме жасау керек. ҚР ҚК Жалпы және Ерекше бөлімдерінің баптарында аталған қатысушылар жасаған қылмыстың ерекше түрінің конструкциясы осы тұлғалардың жасаған қылмысы үшін дербес жауап беретіндігінің дәлелі. Қылмыстық жауаптылық негізін бұндай түсіну қылмыстық жауаптылықтың жеке даралығы қағидасына сәйкес келеді.

Қылмысқа қатысушылардың жеке дара жауаптылығы қағидасы қылмысқа қатысушылар мен орындаушы жауаптылықтары әртүрлі болуы мүмкін екендігінде көрініс табады. Әсіресе, орындаушы жасаған әрекетті саралауға әсер ететін жеке сапалықтарға ие болатын ниет мазмұны әртүрлі болғанда. Әрбір қылмысқа қатысушы қылмыс жасағанын ескере отырып, сот жаза тағайындау кезінде әрбіреуінің жасалған әрекеттің қоғамдық қауіптілік дәрежесін және жасалған қылмыстағы ролін анықтауы тиіс.

Қылмысқа қатысушылардың дербес жауаптылығын тану қылмыстық жауаптылыққа барлық қылмысқа қатысушылар тартылу керек дегенді білдірмейді. ҚР ҚК 9-бабы 2-бөлігінің ережесі қылмысқа қатысуға да таралады. ҚР ҚК Ерекше бөлімінде көзделген қайсыбір әрекеттің белгілері формальды болса да бар, бірақ елеулі маңызы

болмағандықтан қоғамдық қауіпті емес, яғни жеке адамға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтірмеген және зиян келтіру қаупін туғызбаған іс-әрекет немесе әрекетсіздік қылмыс болып танылмайды[4].

Орындаушыны қылмыстық жауаптылықтан босату қылмысқа қатысушылардың қылмыстық жауаптылығы мәселесін шешуді де алдын ала шешеді. Әрбір қылмысқа қатысушының жауаптылығы қағидасы ұйымдастырушыны, айдап салушыны, көмектесушіні қылмыстық қызметтің жолсыздығына қарамастан қылмыстық жауаптылыққа тартуда көрінеді.

Ұйымдастырушылық қызметті, айдап салушылық пен көмектесушілікті жолсыз деп олар нәтижесіз болғанда танылады. Мысалы, орындаушы қылмыс жасауға тырыспаса не тырысты, бірақ кері ойланып оны жасамаса. Орындаушы бұл жағдайларда қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды, өйткені ол ешқандай қоғамдық қауіпті және құқыққа қайшы әрекеттерді жасаған жоқ. Ұйымдастырушы, айдап салушы, көмектесуші адамды қылмыс жасауға көндіруге және жасалатын қылмысқа көмектесуге бағытталған іс-әрекеттер жасағандықтан қылмысқа дайындалу болып қарастырылады, яғни олардың іс-әрекеттері ҚР ҚК 24 және 28, 29-баптары және ҚР ҚК Ерекше бөлімінің орындаушыны қылмыс жасауға көндіргені үшін жауаптылықты көздеген қылмысты көздеген бабы бойынша саралануға жатады.

Жолсыз айдап салушылық пен көмектесушілік айдап салушы мен көмектесуші қылмыс жасау үшін барлық іс-әрекеттерді жасаса, бірақ орындаушы өлуіне, есі дұрыстығынан айырылуына және т.б. байланысты жасай алмаса орын алады.

Қылмысқа қатысуда жасалған қылмыс жалғыз адаммен жасалған кез-келген қылмыс сияқты қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын және жеңілдететін мән-жайлармен сипатталады. Жалпы ережеге сәйкес қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын және жеңілдетін мән-жайларды ескеру қылмысқа қатысушылардың (ұйымдастырушы, айдап салушы, көмектесуші) олардың жасаған әрекетіне және жеке басына немесе орындаушы жасаған әрекетке және оның жеке басына қатыстылығына байланысты шешіледі. Әрекет немесе қылмысқа қатысушыларды сипаттайтын кез-келген мән-жайлар тек белгілі бір қатысушы жасаған әрекетті саралау кезінде есепке алынады және өзге адамдардың жасаған әрекетін саралау кезінде ескерілмейді. Мысалы, бұрын адам өлтірген айдап салушы ауырататын мән-жайдағы адам өлтіргені үшін жауапқа тартылса, ал орындаушы жай адам өлтіргені үшін жауапқа тартылады.

Ал орындаушының әрекеттері мен жеке басына қылмысты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар туралы мәселе өзгеше шешіледі. Бұл мән-жай орындаушы субъектісі мен жеке басының

сипаттамасына немесе әрекетіне қатыстылығына байланысты әртүрлі құқықтық салдарға ие. Қылмыстың сипаттамасына мән-жайлар әрбір қылмысқа қатысушының жауаптылығына тағылады, егер осы мән-жайлар қылмысқа қатысушылар ұсынған болса. Мысалы, орындаушы адам өлтіруді қоғамға қауіпті тәсілмен жасаса, онда әрбір қатысушы осы мән-жай ескеріле отырып, ҚР ҚК 96-бабы 2-бөлігінің «е» тармағымен қылмыстық жауаптылыққа тартылады.

Қылмыс субъектісінің сипаттамасына жататын мән-жайлар қылмысқа қатысушылардың жасаған әрекетін саралау кезінде ескерілуі тиіс.

Қылмыстық жауаптылық пен жазаны дараландыру кезінде де қылмысты, субъект пен жеке басын сипаттайтын мән-жайлар ескеріледі. Бұнда қылмысты сипаттайтын мән-жайлар барлық қылмысқа қатысушылардың жауаптылығын дараландыру кезінде ескерілуі тиіс. Қылмыс субъектісін (орындаушысын) сипаттайтын мән-жайлармен де осылай жасау тиіс еді. Ал, орындаушы жеке басын сипаттайтын мән-жайлар тек оны қылмыстық жауаптылыққа тарту және тек оған ғана жаза тағайындау мәселесін шешу кезінде ескерілуі тиіс.

ҚР ҚК 29-бабының 1-бөлігіне сәйкес қатысушылардың жауаптылығы олардың әрқайсысының қылмыстың жасалуына қатысушының сипатымен және дәрежесімен айқындалады. Оны сот жаза тағайындау кезінде ескеруі тиіс. Қылмысқа қатысудың сипаты қылмысқа қатысудың түрімен және нысанымен, яғни қылмыстың объективтік жағын орындауға тікелей қатысумен, қылмыс жасауға күні бұрын уағдаласумен немесе оның жоқ болуымен алдын ала сөз байласып қатысудың өте қауіпті түрімен, егер ол орын алса, анықталады.

Қоса орындаушылықпен салыстырғанда қылмысқа қатысудың өте қауіпті түрі ретіндегі тар мағынадағы қылмысқа қатысуды қарастырған жөн. Бірақ бұл ережеден қылмыстың сипатымен жағдайланған ауытқу бар. Мысалы, қоса орындаушылармен жасалған адам өлтіру ұрлыққа қарағанда қауіптірек. Сондықтан қылмысқа қатысудың түрлерінің, нысандарының қауіптілігі салыстырылған кезде оны қылмыстың сипатымен жағдайланған шектегі шартты салыстыру ретінде қарастырған жөн. Қылмысқа қатысуды анықтаған соң, сот алдын ала сөз байласқан қатысу алдын ала сөз байласпай қатысудан қауіпті екенін ескеруі тиіс. Сонымен бірге қылмыстық сыбайластық, ұйымдасқан топ немесе алдын ала сөз байласқан адамдар тобы жататын алдын ала сөз байласып қатысудың түрлерін де ескерген жөн.

Қылмысқа қатысудың дәрежесі кінәлінің атқарған рөлімен анықталады. Ол қатысушыларды орындаушы, ұйымдастырушы, айдап салушы, көмектесушіге бөлумен жағдайланған. Әдетте, ұйымдастырушы өзге қатысушыларға қарағанда өте қауіпті болып келеді және жоғарырақ жауаптылыққа тартылады.

Қылмысқа қатысушы түрін анықтау жазаны дараландыру процесімен аяқталмайды. Қылмыстың жасалуын және бәріне ортақ салдардың басталуына жағдай жасаған әрбіреуінің қызметінің маңызын анықтау өте маңызды[3].

Қылмысқа қатысушының басқа қатысушылардың ойында болмаған қылмысты жасауы оның шектен шығушылығы деп танылады, яғни эксцесс (лат.excessus-ауытқу, шектен шығу). Шектен шығушылық үшін басқа қатысушылар қылмыстық жауапқа тартылмайды (ҚР ҚК 30-бабы). Шектен шығушылық үшін тек қана орындаушының өзі ғана жауапқа тартылады, ал өзге қылмысқа қатысушылар олардың санасымен қамтылған әрекеттер үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Мысалы, егер қылмысқа қатысушылар пәтерге ұрлыққа түсуге уағдаласса, ал орындаушы сонымен бірге мүлік иесін өлтірсе, онда ол ҚР ҚК 175-бабы 2-бөлігінің «а», «в» тармақтары бойынша пәтерге ұрлыққа түскені үшін және ҚР ҚК 96-бабы 2-бөлігінің «к», «ж» тармақтарымен адам өлтіргені үшін жауапқа тартылады, ал өзге қылмысқа қатысушылар тек қана ҚР ҚК 175-абы 2-бөлігінің «а, в» тармақтары бойынша пәтерге ұрлыққа түсені үшін қылмыстық жауапқа тартылады, өйткені олар мүлік иесін өлтіруді уағдаласпаған болатын және оны қылмысқа қатысушылардың рұқсатынсыз орындаушы жасаған болатын.

ҚР ҚК 26-бабының 2-бөлігіне сәйкес қылмысты ақырына дейін жеткізуден өз еркімен бас тартқан адам оның нақты жасаған әрекетінде өзге қылмыс құрамы болған жағдайда ғана қылмыстық жауаптылыққа тартылуы тиіс. Қылмысқа қатысушылардың (ұйымдастырушының, айдап салушының, көмектесушінің) өз еркімен бас тартуы орындаушының өз еркімен бас тартуына қарағанда кейбір ерекшеліктерге ие. Орындаушының өз еркімен бас тартуы оның жауаптылығын жоққа шығарады, бірақ қылмысқа қатысушылардың емес. Өйткені қылмысқа қатысушылардың өз еркімен бас тартуы орындаушыны қылмыстық жауаптылықтан босатпайды [4].

Қатысушылардың өз еркімен бас тартуының ерекшелігі ұйымдастырушының, айдап салушының, көмектесушінің қылмыстың объективтік жағын орындамауымен түсіндіріледі. Айдап салушы, ұйымдастырушы және көмектесуші зиянды зардаптардың басталуына тікелей жағдай жасайтын іс-әрекеттерді жасамайды.

Айдап салушы және ұйымдастырушы орындаушыда қылмыс жасауға шешімділікті қоздыра отырып, кейін өздерінің ұйымдастырушылық немесе айдап салушылық қызметінен бас тартуы мүмкін, бірақ бұл қылмысты болдырмау үшін жеткіліксіз. Айдап салушылар мен ұйымдастырушылар өздеріне тәуелді орындаушының қылмыстық қызметін болдырмау үшін, зиянды салдарды болдырмау үшін барлық шараларды жасауы тиіс. Осы тұлғалардың қылмысты

болдырмау жөніндегі қызметі белсенді іс-әрекеттер болуы керек. Қылмысты істеуден өз еркімен бас тартқан айдап салушы мен ұйымдастырушы қоғамдық қауіпті болудан қалады, бірақ олардың іс-әрекеттерінің қоғамдық қауіптілігі жойылуы үшін өздерінің белсенді қарсы іс-әрекеттерімен себепті байланыстың дамуын үзуі тиіс, орындаушының қылмысты жасауына жол бермеуі тиіс. Ұйымдастырушы мен айдап салушының қылмыстың жасалуын болдырмау жөніндегі қызметі әртүрлі болуы керек. Бұл қылмыстың жасалуын тоқтата тұруға әкелетін орындаушыға ықпал ету, сендіру, сыйақы төлеуден бас тарту және т.б.. Егер ұйымдастырушы мен айдап салушының осындай белсенді іс-әрекеттерінің нәтижесінде орындаушыда оның қылмыстық қызметін үзетін қарсы себептер пайда болса, онда ұйымдастырушы мен айдап салушы қылмыстық жауапқа тартылмайды. Егер ұйымдастырушы мен айдап салушы өздерінің белсенді іс-әрекеттеріне қарамастан қылмысты болдырмайтындай жасай алмаса, онда олар орындаушы жасаған қылмысқа қатысқаны үшін қылмыстық жауапқа тартылады.

Интеллектуалдық көмектесушілік орындаушыда қылмыс жасауға ой тудырмайды, бірақ оның кеңестері мен нұсқаулары орындаушының қылмыстық шешімділігін бекітеді. Осыған байланысты қылмыстан бас тарту интеллектуалдық көмектесуші өз іс-әрекеттерінің нәтижесін тоқтатуы тиіс, орындаушының өз ойынан бас тартуына сендіруі тиіс, ал егер ол мүмкін болмаса, онда интеллектуалдық көмектесуші орындаушының қылмыстық қызметін кесуі тиіс.

Физиологиялық көмектесуші өз еркімен бас тартқан кезде өзінің алдыңғы қызметін бейтарапты қылуы тиіс. Ол орындаушыға берген құралдарды алуда көрініс табуы мүмкін, ал көмектесу кедергілерді жою арқылы көрсетілсе, онда көмектесуші оларды қалпына келтіруі тиіс және т.б. Көмектесушінің белсенді қызметі қылмыстың жасалуының себепті жағдайлануын жоюы тиіс. Бірақ физиологиялық көмектесуде өз еркімен бас тарту көмектесуші жасауға тиіс іс-әрекеттерді жасамау арқылы орын алуы мүмкін. Мысалы, көмектесуші орындаушыға қылмыс жасау құралдары мен қаруларын беруден бас тартады.

Егер интеллектуалдық және физиологиялық көмектесушілерге өздерінің күш-жігерлеріне қарамастан қылмыстың болуының жолын алмаса, онда олар орындаушы жасаған қылмысқа қатысқаны үшін жауапқа тартылуы тиіс.

ҚР ҚК 26-бабының 3-бөлігінде былай делінген: «қылмысты ұйымдастырушы мен қылмысқа айдап салушы, егер ол адамдар мемлекеттік органдарға хабарлаумен немесе өзге қолданылған шаралармен орындаушының қылмысты ақырына дейін жеткізуіне жол бермесе, қылмыстық жауапқа тартылауға тиіс. Егер орындаушы қылмысты аяқтағанға дейін оған күні бұрын уәде берген жәрдемнен бас тартса немесе көрсетіліп үлгерген көмектің салдарын жойса, қылмысқа

көмектесуші қылмыстық жауапқа тартылмауы тиіс. Бұл анықтамадан орындаушының қылмысты жасауының болдырмауға бағытталған шараларының қылмыс аяқталғанға дейін жасалуы тиіс екендігі туындайды. Яғни, қылмысқа дайындалу немесе оқталу сатысында.

Қылмысқа қатысушылар (ұйымдастырушы, айдап салушы, көмектесуші) өз еркімен бас тарқан жағдайда қылмыстық жауаптылық басталады егер, олар жасаған іс-әрекеттің өзінде іс жүзінде өзіне қылмыс құрамының белгілері болмаса. Бірақ кейде қылмысқа қатысушылардың өздері кейін бас тартқан іс-әрекеттерінде өзге қылмыстардың белгілері болуы мүмкін.

ҚР ҚК 26-бабының 4-бөлігіне сәйкес егер ұйымдастырушының немесе айдап салушының ҚР ҚК 26-бабының 3-бөлігінде аталған іс-әрекет орындаушының қылмысты орындауын болдырмауға әкелмесе, олардың қолданған шаралары жаза тағайындау кезінде жеңілдететін мән-жайлар деп танылуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ковалев М.И. Соучастие в преступлении Понятие соучастия//Свердловский юридический институт. Ученые труды. Т. 3. 1960. С. 111, 166-169; Уголовное право. Общая часть. Москва. НОРМА-Инфра-М. 1997 г.
2. Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций. Москва. 1996 г.
3. Әпенев С. М. Қылмысқа қатысушылық. Теория және практика мәселелері.— Алматы, 2009.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (1997 ж., 16 шілде, N 167), (2011.02.08. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).

Резюме

В данной статье рассмотрены вопросы привлечения к уголовной ответственности. Автором проанализирована специфика проблемы дифференциации привлечения к уголовной ответственности соучастников преступления.

Summary

In given article legal problems of bringing to criminal liability are considered. The author analyses specificity of a problem of differentiation of bringing to criminal liability of accomplices of a crime.

Современные проблемы обязательства в гражданском праве Республики Казахстан

Ключевые слова: обязательство, договор, стороны обязательства, гражданские правоотношения, экономический оборот, правовая природа, цивилисты.

Актуальность данной проблемы состоит в том, что вся сознательная жизнь человека сопряжена с обязательственными правоотношениями и, конечно, с договорами, лежащими в их основе.

Обязательство как институт гражданского права представляет собой самостоятельную обособленную группу юридических норм, регулирующих однородные имущественные и связанные с ними неимущественные отношения в сфере экономического оборота, которые устанавливаются в процессе товарного перемещения материальных благ, опосредуя передачу материальных ценностей от одних лиц к другим. Однако следует заметить, что обязательство «как научное понятие имеет смысл и значение только тогда, когда оно рассматривается в качестве специфической правовой формы опосредования товарно-денежных отношений. Отрицание этой особенности ведет к установлению необоснованного тождества между «обязательством» и «относительным правоотношением» и, как следствие, к ошибочному утверждению «обязательства как межотраслевого понятия»[1].

Большинство цивилистов считают, что существует смешанный вид гражданских правоотношений, который соединяет в себя два права вещное и обязательственное. В свою очередь возникает проблема при исполнении правоотношений, которая возникает из-за влияния англо-американского права, когда наше законодательство основывается на романо-германской правовой системы.

По мнению М.К. Сулейменова, «в данном случае происходит смешение с понятием "имущество", которое шире, чем понятие "вещь", и включает в себя, кроме вещей, еще и обязательственные права. Поэтому если на наличные деньги у субъекта возникает право собственности, то на безналичные деньги, находящиеся в банковском обороте, - обязательственное право требования» [2].

В свою очередь можно сказать что, обязательства представляют собой один из основных разделов Гражданского кодекса и, причем самого важного и обширного, также обязательственное право является наиболее крупной структурной частью казахстанского гражданского права, его подотраслью, объединяющей более половины норм,

---

содержащихся в гражданском кодексе. Именно в нем отражены нормы, которые непосредственно определяют, как возникают и развиваются разнообразные отношения, которые складываются между организациями и гражданами или наоборот между гражданами и юридическими лицами. Именно обязательства, основанные не взаимной заинтересованности сторон, способны обеспечить организованность, порядок и стабильность в экономическом обороте, уважение к закону, которых невозможно добиться с помощью самых жестких административно-правовых средств. С помощью обязательств у граждан и юридических лиц формируется уверенность в том, что их предпринимательская деятельность будет обеспечена всеми необходимыми материальными предпосылками, а результаты этой деятельности найдут признание у потребителя и будут реализованы. Такая уверенность, в свою очередь, способствует развитию производственной сферы и позволяет каждому предпринимателю иметь возможность выполнить взятые на себя обязательства и иметь возможность доставить нашему обществу свой конечный продукт.

По сравнению с вещным право, обязательство – наиболее распространенный и многообразный вид гражданских правоотношений. Форму различных по содержанию обязательств принимают отношения любого предпринимателя с поставщиками сырья и оборудования, с потребителями или иными покупателями его продукции, работ и услуг, энерго-, газо- и теплоснабжающими, строительными, монтажными, проектными, инженерными организациями, со страховыми фирмами и банками, перевозчиками, торгово-посредническими фирмами и многими другими участниками гражданского оборота.

Как уже подчеркивалось, все эти отношения регулируются нормами обязательственного права, которые являются весьма важной областью отношений экономического оборота. Достаточно взглянуть на перечень договоров, чтобы увидеть, что нормы обязательственного права охватывают практически все области общественно-экономической и социальной жизни страны. Именно отсюда и определяется важная роль обязательственного права в решении задач современного периода, который в свою очередь требует постоянного развития и совершенствования его норм.

Принимая во внимание наличие четкого разграничения между вещным правом и обязательственным правом, необходимо определить особенности правовой природы обязательства.

Давно идут различные дискуссии между цивилистами о том, «является ли исполнение юридическим действием, сделкой или чем-то иным» [3]. Так же можно сказать что, в обязательственном праве отсутствует теоретически обоснованные формулы осуществления действий, которые применимы не только для принципа надлежащего

исполнения, но и для других специальных принципов, но, и не смотря на данные принципы, они носят только научный смысл, которые не всегда применяется на практике.

Многие цивилисты, говорят о неточности понятии самого обязательства, данного в ст. 268 Гражданского Кодекса Республики Казахстан (далее – «ГК РК») дается понятие обязательства, что в силу обязательства одно лицо (должник) обязано совершить в пользу другого лица (кредитора) определенное действие, как-то: передать имущество, выполнить работу, уплатить деньги и т. д., либо воздержаться от определенного действия, а кредитор имеет право требовать от должника исполнения его обязанности [4]. Данное понятие пересекается с понятием исполнения, т.к. воспроизведено относительно самого объекта обязательства. М.К. Сулейменов пишет: «Следует отметить неточность формулировок в ст. 268 ГК: «передать имущество, выполнить работу, уплатить деньги и т.д.». Понятия «работа» и «деньги», имеющие имущественный характер, включаются в понятие «имущество». Более того, деньги включаются в состав вещей как разновидности имущества. В то же время о таком важном виде действий должника, как оказание услуг, в ст. 268 ГК не упоминается. С учетом сказанного более правильной была бы формулировка: «Передача вещей и имущественных прав, выполнение работ и оказание услуг» [5].

Каждое обязательство (юридических фактов) способно создавать обязательства либо само по себе, либо в сочетании с другими юридическими фактами.

Говоря об основаниях возникновения обязательства, то не все основания, предусмотренные в ст. 7 ГК РК, напрямую связаны с обязательствами. В частности, в результате создания изобретений, промышленных образцов, произведений науки, литературы и искусства и иных результатов интеллектуальной деятельности обязательство непосредственно не возникает. Так же основанием возникновения обязательства может являться и сложный юридический состав, т.е. несколько юридических факторов. Например: обязательство возникающее на основании купли-продажи приватизируемого государственного имущества возникает по итогам проведенных торгов и заключенного на их основе договора купли-продажи. Можно сказать, что перечень оснований, предусмотренных статьей 7 ГК РК, не является исчерпывающим. Например, находка, которая порождает обязательство собственника или иного лица, уполномоченного на ее получение, возместить нашедшему необходимые расходы, связанные с хранением вещи и многое другое.

Обязательственное право регулирует очень обширный круг общественных отношений связанных с приобретением товаров в собственность, сдачей имущества в аренду, удовлетворением жилищных потребностей граждан, перевозкой грузов, пассажиров и багажа,

---

оказанием услуг, страхованием, кредитованием, использованием произведений науки, литературы, искусства, охраной жизни и здоровья – словом все то, при помощи чего осуществляется перемещение имущества и других материальных благ из сферы производства в сферу обращения, а из последней в сферу производительного или личного потребления.[6]

Трудно себе представить отношения экономического оборота, которые не регулируются обязательственным правом. Особое значения приобретают обязательственные правоотношения в условиях современного рыночного хозяйства.

К сожалению, современная законодательная база об обязательствах и правоприменительная практика часто расходятся. Законодателю следовало бы учитывать нашу казахстанскую специфику и внедрять зарубежные аналоги очень и очень осторожно. И все же именно обязательства играют особую немаловажную роль в стабилизации рыночных отношений и способны обеспечить необходимый баланс между спросом и предложением, насытить рынок теми товарами, в которых нуждается потребитель, а обязательственное право на современном этапе призвано надлежащим образом, цивилизовано регулировать эти отношения.

Таким образом, необходимо последовательное совершенствование закрепление преимущества обязательственного права над вещным правом позволит должным образом обеспечить их практическую реализацию, а соответствующие теоретические постулаты превратить в реально работающие нормы.

Использованные источники:

1. Исаев И.А. Денежное обязательство: определение, классификация// Право и политика, 2002, № 4, с. 74.
2. Сулейменов М. Сердцевиной гражданского права являются вещные и обязательственные права. Гражданское право в Казахстане нуждается в совершенствовании// Юридическая газета, 23 июня, 1999 г.
3. Слова В.В. Витрянского. Цитата по: Сарбаш С.В. Исполнение договорного обязательства. С. 27.
4. Комментарий к Гражданскому кодексу РК, ч.
5. Гражданское право. Том I. Учебник для вузов (академический курс). Отв. ред. М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин. - Алматы: КазГЮА, 2000. С. 562-563 (автор главы М.К. Сулейменов).
6. О.С.Иоффе, Обязательное право, М, 1975 год

Түйін

Міндеттеме азаматтық кодекстің негізгі бөлімдерінің бірлері болады және, және де өз маңызды және көлемді, міндеттеуші құқық сонымен бірге қазақстандық азаматтық құқықтың өте ірі құрылымдық бөлігі, барлық қатынасты азаматтық

кодекс болатын нормалардың жартысы көп біріктіретін оның төменгі саласы болып табылады міндеттеуші айналымның экономикалық қатынастарын тіпті маңызды облыстар болып табылған құқықтың нормаларымен реттеледі.

Summary

The obligation represent one of the basic sections of the Civil code and, and the most important and extensive, also the liability law is the largest structural part of the Kazakhstan civil law, a half of the norms containing in the civil code uniting more, all relations are regulated by norms of a liability law which are rather important area of relations of an economic turn.

*Ибраимов Е. Б.
Абай атындағы ҚазҰПУ
2-курс магистранты*

Қазақстан Республикасының қылмыстық саясатының өзіндік бағыттары

Еліміздің алдағы он жыл көлеміндегі құқықтық дамуының бағытын айқындайтын Қазақстан Республикасының 2010-2020 жылдарға арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасы қылмыстық саясат саласына да елеулі өзгерістер енгізді. Атап айтқанда: қылмыстық саясаттың қос бағытта: яғни, ізгілендірген және қатаңдандырылған сипатта жүруі тұжырымдама мазмұнын ашады. Қылмыстық саясаттың ізгілендіру бағыты алғаш рет ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыс жасаған адамдар мен халықтың әлеуметтік қорғауды қажет ететін бөлігіне жататын: жүкті және асырауында кәмелетке толмаған балалары бар жалғызбасты әйелдерге, жасөспірімдерге, жасы ұлғайған адамдарға қатысты қолданылуға тиіс қылмыстық жазаларды орындауды кейінге қалдыру және жеңілдетілген сипатта тағайындаудан көрініс тапса, қатаңдандыру бағыты: ауыр және аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін айыпталған, қылмыстық қудалаудан жасырынып жүрген, қылмыстардың қайталануы үшін жауаптылыққа тартылатын адамдарға қатысты болмақ. Сонымен қатар бұл тұжырымдаманың құқықтық жетістігі ретінде қоғамға елеулі қауіп төндірмейтін алғаш рет абайсызда қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарды қылмыстық жазалаудан босату да құқық жүйені әлеуметке жақындатқан қадам ретінде бағаланады.

Қылмыстық саясат - мемлекеттің қылмыс әлемінің беделділеріне жағымсыз әсер етуінің заңдық нысаны. Сонымен қатар қылмыстық саясаттың дамуына, оның қандай бағытпен өрістеуіне бақылау тек мемлекет тарапынан ғана емес, қылмыстық ұйымдар мен қылмыстық сыбайластықтар тарапынан да болатынын айта кету керек. Біз бұл жерде

бұны бекер келтіріп жатқанымыз жоқ. «Қылмыстық сыбайластықтың құрылу мақсаты – ауыр немесе аса ауыр қылмысты істеумен үнемі шұғылдану және оны күн көріс көзіне айналдыру» –деп Қазақстандық қылмыстық құқықтың ірі маманы А.Н. Ағыбаевтың оқулықтарында жеткілікті көрсетілген [1, 77 б.] Бұл пікір біздің пікірімізді қуаттай түседі, себебі қылмыс әлемінің әміршілері де өз күн көріс көзінен айырылғысы келмейді және бұл оларды қылмыстық саясатқа өздігінен барлау жасауына итермелейді. Қылмыстық саясаттың дамуы мен қандай қатынастарға қолданылатынын Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасына назар аудару арқылы білуге болады. Онда былай көрсетілген: Қазақстан Республикасының қылмыстық саясатын төмендегі заңнамалық шаралардың кешенін қабылдау арқылы жүргізу керек:

- өлім жазасын қолдану аясын біртіндеп тарылту бағытын жалғастыру, сондай –ақ өлім жазасына мораторийді ары қарай жалғастыра беру;

- ауыр емес құқық бұзушылықтарға жататын құқық бұзушылықтарды, соның ішінде оларды әкімшілік және азаматтық-құқық жауапкершілік саласына аудару арқылы, қылмыстылық қатарынан алып тастауды одан ары жалғастыру;

- ауыр емес және орташа ауырлықтағы қылмыс жасаған адамдарға қатысты экономикалық қылмыстардың жекелеген түрлеріне мүлкітік жазалар, сондай-ақ бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалар қолдануды кеңейту;

- қылмыс жасаған адамдар кінәсін шын мойындаған жағдайда оған барынша көтермелеу шараларын кеңірек қолдану;

- ауыр емес қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарға қатысты бас бостандығынан айыру түріндегі жаза қолдануды алып тастау және орташа ауыр қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарға бас бостандығынан айыру түріндегі жаза қолдануды тарылту;

- бас бостандығын шектеу, қамауға алу, ғұмыр бойы бас бостандығынан айыру сияқты жазаның жаңа түрлерін көздейтін қылмыстық құқықтық нормаларды іска қосудың қажетті жағдайларын жасау;

Сонымен қатар аталған тұжырымдамада қылмыстық саясаттың кімдерге қатысты ізгілік сипатында қолданылатыны көрсетілген. Біздің қылмыстық саясат бірінші кезекте ауыр емес және бірінші рет орташа ауыр қылмыс жасаған адамдарға, халықтың әлеуметтік жағына аз қорғалған топтарына: жүкті және жалғыз басты әйелдерге, асырауында кәмелетке толмаған балалары барларға, кәмелетке толмағандарға, жасы келген адамдарға қатысты ізгілік тұрғысынан қызмет етеді. Бұл мемлекетіміздің өз азаматтарының кейбір қорғауды қажет ететін топтарына деген қамқорлығының көрінісі. Біз өз қылмыстық

саясатымыздың бағыттары мен ізгілік сипатына тоқталдық және де мемлекеттік қылмыстық саясат ауыр және аса ауыр қылмыс жасаған адамдарға, қылмыстық қудалаудан қашып жүргендер мен қайталап қылмыс жасағандарға жұмсақтық көрсетпейді. Әрекет аясына адамдардың едәуір бөлігі тартылатын және қоғамдағы тұрақтылық, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекет мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғаудың беріктігіне сенімділік, елдегі құқық тәртібінің жай –күйі олардың қызметінің тиімділігіне байланысты болатын құқық қорғау органдарының заңнамалық базасын жетілдіру ұсыныстары да аталған тұжырымдамадан тыс қалмаған. Сонымен бірге құқық қорғау органдарының заңға қайшы әрекеттеріне шағымдану мен оның күткен нәтижеге әкелуі азаматтардың құқықтық біліміне тікелей байланысты болатындығы өкінішке орай тұжырымдамада көрсетілмеген.

Қылмыстың алдын алу мен оны болдырмау, онымен күрестегі табандылық, жедел-ізвестіру қызметін жетілдіру, нақты қалыптасқан оперативті ахуалға тиісінше көңіл аудару, ақпараттық қамтамасыз ету мен талдау жұмысы-ның деңгейін көтеру, халықаралық ынтымақтастықты кеңейтудің басым бағыттар ретінде көрсетілуі- егер олар уақтылы табандылықпен орындалса, біздің қылмыстық саясатымыздың жоғары деңгейде жүзеге асырылуына қызмет етері сөзсіз. Мемлекет қылмыстық саясатты болған қылмысқа қарсы немесе болатын қылмыстардың алдын алудың шаралары ретіндегі құралы деп қарастырып отырмағандығы байқалады. Ертеңгі қылмыстың себебі – бүгінгі мектептегі дұрыс және жеткілікті берілмеген тәрбиенің жемісі екендігі анық. Осы жағдайлардың тұжырымдамада көрсетілуі яғни, мектептер мен оқу орындарында құқықтық мәдениеттің өзекті мәселелері жөнінде міндетті немесе факультативті сабақтарды енгізу жағдайы тиімді құбылыс болып отыр. Этникалық және діни экстремизм, терроризм, есірткі бизнесінің жоғары деңгейде етек алуы, адамда оның ішінде әйелдер мен балалардың саудаға түсуі, мемлекеттік күштеу органдарының тиімді жұмыс істеуіне қажеттілік туғызуда. Заман дамуының нәтижесінде компьютерлік қылмыстардың өмірге келуі де құқық қорғау органдары қызметкерлеріне білімнің жаңа түрін игеруге қатысты міндет жүктейді.

Кейбір авторлардың “заңмен қорғалатын кез келген қоғамдық қатынастарға қол сұғудың негізі болып құқықтық тәртіпке келтірілген зиян табылады” деген пікірлерін толығымен қуаттаймыз [2, 24 б.]

Республиканың мемлекеттік шекарасын қорғауды одан ары жетілдіру, стратегиялық маңызы бар объектілердің (жоғары қауіп бар кәсіпорындардың және коммуникациялардың) қауіпсіздігін, қару мен оқ –дәрілердің сақталуын қамтамасыз етуді, мемлекеттік органдардың Қазақстан азаматтарының сана –сезімін радикалдандыруға жол бермеу,

---

экстремистік идеяларға қатысты насихат жөніндегі жұмысты реттейтін нормативті- құқықтық базаны жетілдіру терроризммен күрес жөніндегі жұмыстың маңызды бөлігіне айналады. Этникалық және діни экстремизм идеялары бар материалдарға ғылыми және теологиялық сараптамаларды бір орталықтан жүргізу тетігін әзірлеу мен енгізу қажеттілігі тұжырымдамада дұрыс көрсетілген.

Тұжырымдамадағы көрсетілген қылмыстық заңнамаға қатысты бірқатар есепке алынуы тиіс міндеттер мен анықталған жайттар мемлекеттегі қылмыстық саясатты жүргізу кезіндегі назарға алынуы тиіс барлық жағдайларды қамтыған деп айтуға болмайды. Тұжырымдаманы жасаушылар қылмыстық саясаттың ізгілік жағын насихаттаумен ғана шұғылданып, қылмыстық саясаттың кімдерге қатысты қатаңдық сипатында қолданылатына жете көңіл бөлуі керек еді. Бұл жағдайды тұжырымдамадағы басты кемшілік ретінде ұсынамыз. Әрине тұжырымдамада көрсетілген проблемалар әлі де жүзеге аспаған және де Президенттің тапсырмасын орындау мемлекеттің басты міндеті болып табылады. Біз осы тұжырымдамадағы мемлекеттің қылмыстық саясатының қылмыстық заңнама саласында қандай бағытпен жүретіндігін бағамдадық. Енді осы көрсетілген жағдайларға қатысты өз ұсыныстарымызды білдірейік: қылмыстық заңнаманы жетілдіруде қылмыстық құқықтың басшылыққа алынатын қағидаларының және оның бұлжытпай орындалуының заңдық қырлары дұрыс көрсетілген. Мәні қылмыстық құқық тұрғысында іс –қимылдың қылмыстылығы мен жазалылығы тек қылмыстық заңмен айқындалуға тиіс екендігіне саятын заңдылық” қағидасының маңызы зор екендігіне дау жоқ әйтсе де біз кейбір қылмыс түрлерімен күресте қылмыстық әрекетті анықтайтын қосарланған заңдардың бар екендігін айта кету керек.

ҚР-сының қылмыстық заңдары тек қана осы қылмыстық кодекстен тұратындығын көрсетеді. Қылмыстық заң қылмыстық жауаптылықты көздейтін бірден –бір заңдық құрал болуы тиіс. Ал, осы баптың 1-тармағының сөйлемдеріне көз жүгіртсеңіз “қылмыстық жауаптылықты көздейтін өзге де заңдар оларды осы Кодекске енгізгеннен кейін ғана қолданылуы тиіс” деген көрсетілім мемлекетте бір ғана қылмыстық заңның болуын айғақтай түседі. Сонымен қатар мемлекетте сыбайлас жемқорлық қылмыстарының өрістеп тұрғандығы белгілі. Ал, мемлекетте «Сыбайлас жемқорлық пен ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес туралы» заңның қабылданғаны белгілі. Сонда мемлекетте сыбайлас жемқорлықпен күресте осы күресті жүргізушілер Республика Қылмыстық кодексін бе жоқ әлде жоғарыда көрсеткен заңды басшылыққа ала ма деген сұрақ туады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 17 бабында көрсетілген қылмыс түрлері

сыбайлас жемқорлықты құрайтын қылмысқа жататындығын өкілетті адамдар анықтаған.

ҚР Құқықтық саясат тұжырымдамасы қылмыстық заңнаманы жетілдіруді қарастырып қана қоймай, қылмыстық іс жүргізу мен атқару құқығына қатысты шұғыл түрдегі атқарылуға қатысты шаралар кешенін қамтиды. Тұжырымдаманың қылмыстық іс жүргізу заңнамаларына қатысты бөлігіне өз ойымызды білдірейік. Тұжырымдама негізгі мақсат ретінде қылмыстық іс жүргізудегі адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған нақты нормаларда бекітілген қағидаларын түбегейлі түрде одан ары дәйекті жүзеге асыруды қояды.

Мына қағидаға назар аударайық: кімнің де қылмыс жасаудағы кінәлілігі заңда көрсетілген тәртіппен дәлелденбейінше және заңды күшіне енген сот үкімімен белгіленбейінше әркімнің кінәсіз болып есептелетінін тұжырымдайтын кінәсіздік презумциясы; ешкімнің де өз кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті еместігі; айыпталушының кінәлілігіне деген жойылмаған күдік оның пайдасы үшін қарастырылатындығы; айыптау үкімінің жорамалдарға негізделе алмайтындығы және сенімді дәлелдердің жеткілікті жиынтығымен дәлелденуі тиі екендігі” – қағидасы өз бастауын ҚР Конституциясынан алады. ҚР Конституциясының 77-бабының тиісті тармақшалары бұл қағиданың заңдық бастауы болып отыр. Бұл қағидалар көбінесе басты сот талқылауында өз күшіне енетіндігі белгілі. Ата заңның нормалары бойынша сот төрелігінің қағидалары Республиканың барлық деңгейдегі соттары мен судьяларына ортақ және бірыңғай болып табылады. Бұл сот билігін жүзеге асырудағы заңдылықтың біртұтастығына және әділдіктің заң талаптарына сәйкес қалыптасуына өз септігін тигізеді. Заң басылымдарында сот билігі өкілдерін айыптайтын, оларды заңсыз үкім шығарды немесе жорамалдар негізінде үкім шығаруға жол берді деген сипаттағы мақалалар жарық көруде. Белгілі ағылшын философы Фрэнсис Бэкон «бір ғана әділетсіз үкім жеке адамдар жасаған көптеген қылмыстарға қарағанда көп қырсыққа мұрындық болады, соңғысы тек қана жылға – бұлақтарды, жалғыз – жарым шашыранды суларды бүлдіреді» –деп жазыпты. Бір өкініштісі соттар өздерін айыптаған мақалаларға қатысты баспасөз беттерінде қарымта жауап қайтармауда. Бұл өз кезегінде қарапайым халықтың соттар мен сот жүйесі туралы түсінігіне кері әсер етуде.

Сот үкімінің заңды және негізді болуы керек екендігі заңдарда белгіленген құқықтық қажеттілік. Қоғам мүшелерінің судьялардың шығарған шешімдеріне қатысты ашық, тәуелсіз ойлар бірдіруінен қауіптенуге болмайды. Қайта күнделікті заң басылымдарын қарайтын судьялар үшін ескерту сипатындағы функцияны атқарады деген сенім бар.

«Қылмыстық саясаттың мәні әртүрлі бағытта нақтыланған, белгілі мақсаттарға жету үшін белгілі тәсілдермен жүзеге асырылатын негізіне қағидалар жиынтығын алатын іс-әрекеттерден көрінеді» [3, 71 б.].

Қылмыстық саясаттың басым бағыттарының бірі – қылмыстан сақтандыру мен ескерту болып отыр. Қылмыстан сақтандыру мен ескерту процесіне қоғамның барлық мүшелері қатысатындығын ескерсек, бұл мәселені талқылаудың тереңділігі қажет. Қазақстан Республикасындағы құқықтық мәдениет пен сананы көтерудің бүгінгі жай-күйі қанағаттандырылғы деңгейде деп айтуға болады. Жалпы алғанда азаматтардың өз құқықтарын білуге және мемлекеттегі құқықтық процестерге талдау жасауға ұмтылысының деңгейінің жоғарылығын баспасөз беттерінен байқауға болады. Сонымен Қазақстан Республикасының қылмыстық саясаты ретінде өз бастауын Конституциядан алатын, мемлекеттегі қылмыстық әрекеттерге тосқауыл болуды мақсаты ретінде ұстанатын, қылмыстық заңдар арқылы және осы заң шеңберінде жүзеге асырылатын ерекше әсер ету нысаны.

Қылмыстық саясаттың қалыпты жүргізілуі үшін криминализация мен декриминализация, пенализация мен депенализация процестерінің заң талаптарына сай жүруі маңызды қажеттілік болып табылады. Жалпы алғанда Қазақстан Республикасының қылмыстық саясаты өзіндік бағытын қалыптастырумен қатар, көрші мемлекеттерге үлгі боларлықтай дәрежеде жүріп жатыр деп айтуға толық негіз бар. Біз мемлекетіміздің қылмыстық саясатының түсінігін беру мен оны құқықтық тұрғыдан зерттеуді ҚР Құқықтық саясат тұжырымдамасы шеңберінде жүргіздік. Өйткені аталған тұжырымдама мемлекеттің ата заңына негізделіп, қолданыстағы заңдарды кезең-кезеңімен жетілдіруді көздеп отыр. Біздің аталған тұжырымдамамыздың құқықтық реформаларды жеткілікті жүргізуге, сонымен қатар қылмыстық саясаттың дұрыс бағытпен өрістеуіне маңызы зор. Көрші мемлекеттердің өз құқықтық саясатын дамыту үшін тұжырымдамалар қабылдап жатқандығын да айта кету керек.

Мемлекеттің құқықтық саясатының негізгі бағытын қамтыған – Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев «Дағдарыстан жаңару мен дамуға» атты Қазақстан халқына жолдауында: «Құқық қорғау органдары қызметкерлеріне сөз арнаймын. Біздің қалалардың көшелері мен ауылдардағы тыныштық сіздерге байланысты. Қылмыспен, сыбайлас жемқорлықпен, алаяқтықпен, заңдардың бұзылуымен табанды да қатал күрес жүргізу керек. Осы қиын кезде біздің азаматтардың, бүкіл қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін бәрін де істеу керек» деп көрсеткен болатын [4, 11 б.]. Ресей мемлекеті “Ресейдегі бірыңғай құқықтық кеңістікті қамтамасыз ету мақсатында ресей заңнамаларын дамыту тұжырымдамасын” қабылдағаны белгілі.

Бұл жағдай құқықтық саясат тұжырымдамаларының мемлекет өміріндегі ролінің қаншалықты маңызды екендігін айғақтай түседі. Қазақстан мемлекетінің алдында тұрған міндеттердің ішіндегі маңыздысы саяси және экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ете отырып, қылмыспен күресте ерекше тиімді сипаттағы күрестің жолын ұсыну және мемлекеттегі қылмыстың қандай түрі болмасын деңгейін төмендетуге бағытталған әрекеттерді жүзеге асыру боолып отыр.

Құқық қорғау органдары, әрбір азамат (лауазымды жағдайы мен жынысы, нәсіліне қарамастан) мемлекеттің қылмыспен күрестегі алға қойып отырған саясатына дұрыс болжау жасап, баға беруді өзінің азаматтық парызы ретінде қарастырса, онда мемлекет қойып отырған талаптардың өз деңгейі мен уақытында орындалатынына сенім мол.

Қылмыстық саясаттың түсінігі мен сипаттамасына қатысты дұрыс көзқарасты қалыптастыру үшін ғылыми еңбектер мен күнделікті қоғам өміріндегі криминогендік ахуалды сипаттайтын ақпараттардың, мемлекеттердің осы бағыттағы жұмыстарының бағытына назар салып отырудың маңыздылығына тоқтала кету керек. Мемлекеттің ең басты қазынасы адам мен оның өмірі болғандықтан, қылмыстық саясатты жүзеге асыру кезіндегі іске асырылған іс-әрекеттердің барлығы- адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының қорғалуы мен шектелмеуіне, еліміздің құқықтық жүйесін одан ары дамытуға, жоғарыда көрсетілген субъектілердің конституциялық құқықтары мен бостандықтарын сақтаудың мемлекеттік кепілдіктерін нығайтуға, сот жүйесін дамыту жолдары және құқық қорғау органдары мен азаматтардың арасындағы жоғары түсіністік пен сыйласымдылықты жолға қоюға негізделгенін нық сеніммен айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ағыбаев.А.Н. Адам, қоғам, мемлекет мүддесінің қорғаушысы.
« Қылмыстық және қылмыстық атқару кодекстеріне он жыл: нәтижелері мен болашағы» атты халықаралық ғылыми конференция материалдар жинағы. 21-22 маусым 2007 ж. – Алматы: Қазақ Университеті, 2007. - 198 б.
2. Загородников Н.И. Советская уголовная политика и деятельность органов внутренних дел. М.,1979. - 100с.
3. Алауханов Е. Қылмыстан қорғануға бола ма? – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2005.- 144 б.
4. Дағдарыстан жаңару мен дамуға. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың халыққа жолдауы.- Алматы: ЮРИСТ, 2009.- 24 б.
5. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасы. Егемен Қазақстан газеті, 28 тамыз 2009 ж.

Резюме

В данной статье рассмотрены основные направления уголовной политики Республики Казахстан. Автором поднимаются проблемы модернизации уголовной политики.

Summary

In given article the basic directions of a criminal policy of Republic Kazakhstan are considered. The author problems of modernization of a criminal policy rise.

*Иванова И. Л.
магистрант 2 курса
юридического факультета
КазНУ имени аль-Фараби*

О научных концепциях государственного регулирования экономики и предпринимательства

Поскольку среди ученых есть различные мнения относительно содержания понятия «государственное регулирование», для целей настоящего раздела будет принято определение, сформулированное С.В. Дойниковым: «Государственное регулирование экономики – это система мер законодательного, исполнительного и контролирующего характера, осуществляемых правомочными государственными учреждениями и общественными организациями в целях стабилизации и приспособления существующей социально-экономической системы к изменяющимся условиям» [1, 222].

На мой взгляд, понятия государственного регулирования экономики и государственного регулирования предпринимательства следует принять как равнозначные:

- 1) Государство не может воздействовать на объективные (природные) явления, а воздействует на поведение людей (в экономической сфере – субъектов хозяйствования);
- 2) Все имущество на территории государства закреплено на праве собственности либо за государством, либо за частными лицами;
- 3) Значительная часть имущества частных лиц используется ими как в предпринимательской деятельности, и для личного потребления;
- 4) Государственное воздействие на общественные отношения имеет правовую форму;
- 5) Государство при регулировании предпринимательской деятельности использует как прямые, так и косвенные методы (включая осуществление самим государством предпринимательской деятельности).

В поддержку использования мной понятий разного объема приведу мнение российского юриста Н.И. Герчиковой, которая указывает на то, что государственное регулирование охватывает регулирование экономики (на макроэкономическом уровне) и регулирование предпринимательской деятельности (на микроэкономическом уровне) [2, 81].

На сегодня одним из основных вопросов, рассматриваемых учеными-юристами и экономистами является определение рамок (границ) административно-правового регулирования предпринимательства. Обобщенно существо вопроса составляет проблема сочетания, обеспечения баланса публичных и частных интересов. На этот счет существует несколько мнений и предлагаются различные пути решения вопроса.

Бесспорно, что рамки административно-правового регулирования и пределы вмешательства государства в экономику и предпринимательскую деятельность определяются необходимостью и достаточностью сохранения существенных элементов экономического регулирования в сочетании с корректировкой экономического развития в направлении, необходимом для удовлетворения интересов гражданского общества. При этом многие ученые-экономисты являются сторонниками ограниченного государственного вмешательства в экономику. По мнению Л.И. Якобсона, "государственное вмешательство уместно уподобить лекарству, которое следует применять только при наличии болезни, согласно конкретному диагнозу и избегая избыточных доз". [3, 16]

Существуют и другие мнения ученых-экономистов, считающих, что государственное регулирование экономики может являться катализатором экономического развития. Б.И. Соколов утверждает, что "государство с момента своего возникновения никогда не было "ночным сторожем", а его функции в экономической сфере не сводились и ни при каких условиях не сведутся лишь к охране частной собственности или частного предпринимательства" [4, 155]. Данное мнение широко поддерживается среди ученых-административистов. По мнению Н.Г. Салищевой, "...любое государство, в том числе и Россия, не может стоять в стороне от процессов производства и распределения, но оно должно применять такие меры воздействия, которые не мешали бы развитию рыночных отношений, самостоятельности хозяйствующих субъектов, позволяли бы развиваться рыночной конкуренции" [5, 24]. Аналогичного мнения придерживаются Ю.М. Козлов и Л.Л. Попов. [6, 11]

В связи с существованием различных точек зрения о рамках и пределах участия государства в регулировании экономики уместно процитировать образное высказывание К. Маркса о том, что "скрипач сам управляет собой, а оркестр нуждается в дирижере". [7, 342]

Большинство современных экономистов и юристов считают, что рынок не относится к саморегулируемым системам в силу объективно присущих ему недостатков (несостоятельности, изъянов). Российский юрист Е.П. Губин также придерживается точки зрения, что рынок обладает объективно присущими ему недостатками (несостоятельностью), которые невозможно устранить без помощи государства:

- Несовершенная конкуренция;
- Необходимость производства общественных товаров;
- Цикличность развития;
- несовершенство, недостаточность рыночной информации, информации для потребителей и производителей товара.

В то же время и государство в силу ряда обстоятельств не в состоянии принять на себя в полном объеме ответственность за эффективность функционирования экономики, это подтвердил опыт социалистических стран. Государство, как и рынок, не обладает всей полнотой информации, обеспечивающей принятие всегда эффективных решений. Государство имеет ограниченный контроль над последствиями своих действий, не всегда зная конечный результат принимаемых мер. [8,33]

Экономист Е.Ф. Борисов говорит следующее: «Нормальный рынок – тот, который базируется на совокупности определенных институтов... Во-первых, сюда включена правовая система, которая в рыночной экономике выполняет две задачи:

- организует правовое регулирование рынка: устанавливает для субъектов рынка единые правила поведения;
- защищает субъектов рынка и наказывает виновных за нарушение правовых норм, тем самым охраняет экономические интересы рыночных агентов». [9, 148]

Представители экономической науки в России выделяют на современном этапе три глобальные задачи государства в сфере экономики:

- 1) организация социально ориентированной экономики;
- 2) координация всех видов экономической деятельности в обществе при помощи контрольных, лицензионных, регистрационных, стимулирующих и других средств;
- 3) обеспечение с помощью экономики социальных потребностей, ибо общественное производство должно создавать "благополучие для всех". [3, 22]

«Роль государственного вмешательства в экономику, в рыночные отношения – величина переменная, зависящая от многих факторов» [8, 37], утверждает Губин Е.П.. Размер государственного регулирования экономики зависит от конкретной ситуации на рынке, востребованности

государства на данном этапе развития рыночных отношений. Количество функций государства, в том числе в сфере государственного регулирования экономики, также непостоянно, зависит от конкретной ситуации.

Аналогичного мнения придерживаются экономисты К.Р. Макконели и С.Л. Брю – все реально функционирующие экономические системы – это системы «смешанные», поскольку правительство и рыночная система делят между собой функцию нахождения ответа на пять фундаментальных вопросов:

- 1) Обеспечение правовой основы и социального климата, способствующих эффективному функционированию рыночной экономики;
- 2) Поддержание конкуренции;
- 3) Перераспределение доходов и материальных благ;
- 4) Регулирование распределения ресурсов для обеспечения общественными товарами и корректировка побочных эффектов;
- 5) Стабилизация экономики.[10, 152]

И.В. Дойников считает основными ограничениями рыночного механизма следующие:

- 1) рынок не решает социальных вопросов;
- 2) рынок не в состоянии обеспечить стратегический прорыв в области науки и технологии, глубокие структурные преобразования производства;
- 3) рынок не обеспечивает удовлетворения потребностей в общественных товарах;
- 4) рынок не решает экологических проблем производства.[1, 221]

Позиция российского ученого Алексеева С.В. касательно вмешательства государства в экономические процессы такова:

- 1) Вмешательство государства должно быть законодательно регламентировано (носить правовой характер);
- 2) «Государственное регулирование должно начинаться тогда, когда чисто рыночные механизмы неспособны самостоятельно обеспечивать создание общественных благ. А свободу в действиях предпринимателей нужно ограничивать в тех случаях, когда они своими действиями (бездействием) могут нанести ущерб третьим лицам: личности, другим хозяйствующим субъектам, обществу, государству» [11,134];
- 3) «Объем административно-правового регулирования предпринимательской и иной экономической деятельности, реализуемый через приемы государственной управленческой деятельности, предопределяет выделение в рамках правового режима предпринимательской (хозяйственной) деятельности правовых режимов ее отдельных видов. Например, по объему государственного регулирования достаточно сильно различаются такие виды

деятельности, как нефтедобыча, нефтепереработка и торговля продуктами этой переработки» [11, 134];

- 4) Все основания для государственного воздействия лежат в сфере публичных интересов (интересов, присущих всему обществу);
- 5) Пределы государственного вмешательства в деятельность субъектов предпринимательства, или другими словами правоограничения, могут отличаться в зависимости от различных обстоятельств. «Выбор и использование приемов административно-правового регулирования целесообразно соотносить с такими факторами, как сфера, объект, цели регулирования, статус хозяйствующих субъектов» [11,147]. Соответственно Алексеев С.В. выделяет правовые режимы территорий, видов и сфер предпринимательской деятельности, объектов, процессов и состояний;
- 6) Ведущая роль в государственном регулировании экономики принадлежит административному законодательству. Оно выполняет роль опорной конструкции для всех отраслей публичного права, поскольку все составные части последнего опираются на управленческие отношения.

Потапов К.А. считает, что «Социальная значимость тех или иных общественных отношений служит главным критерием их охраны со стороны государства, установления в отношении них запретов или безразличного отношения к ним со стороны законодателя». [12, 71] Введение запретов и ограничений, и формирование с их помощью определенных условий деятельности лиц, осуществляющих предпринимательскую деятельность, и должно содействовать закреплению у них таких интересов, которые соответствуют интересам общества.

К.А. Потапов утверждает, что правосубъектность предпринимательской деятельности необходимо ограничивать до тех пор, пока они не придут в соответствие с интересами общества и государства (если они изначально им противоречили), либо перестанут им соответствовать (если они изначально им не противоречили). «Административно-правовое регулирование предпринимательской деятельности должно совершенствоваться в том направлении, чтобы полное и своевременное исполнение своих обязательств всеми субъектами предпринимательской деятельности, а также соответствующими органами исполнительной власти было для них более выгодно, чем неисполнение». [12, 72]

Надо заметить, что такой результат легко достигается введением чрезмерно суровых санкций. Но в такой ситуации многие люди просто откажутся от предпринимательства как от деятельности, связанной с

чрезмерным риском. Поэтому критерий «выгоды» представляется нам сомнительным.

Российский ученый Д.И. Дедов в течение многих лет изучал содержание принципа соразмерности и на его основе сформулировал систему методов формирования правовой нормы, обеспечивающих соответствие праву (правомерность) актов государства и иных частных регулирующих и управленческих институтов. Предложенный им «юридический метод» образуется так называемыми общими принципами права [13, 5]. По мнению Д.И. Дедова, в отличие от справедливости, принцип соразмерности предлагает более детальный и точный инструментарий для решения правовых проблем, решает их лучше, чем принцип справедливости. [13, 7]

Общий перечень методов, которые следует применять для разрешений противоречий в нормах права, пробелов в правовом регулировании, устранения неопределенности, неясности содержания норм права предлагается следующий: соразмерность, конфликт интересов, системность, презумпция, правомерные ожидания (правовая определенность), законность, приоритет интересов, хорошее управление, равенство (отсутствие дискриминации), необходимость защиты нарушенных прав и законных интересов. Данные принципы, имеющие общее основание своего возникновения, взаимно обуславливают и дополняют друг друга.[13, 9]

Предприниматели не обязательно стремятся только к наживе. Предпринимательство ведь еще и средство к существованию. Помимо этого, успешными становятся только те предприниматели, которые стремятся воплотить какую-то социально (общественно) значимую идею, видят в своей деятельности какую-то миссию (об этом часто говорил Генри Форд в связи с созданием и совершенствованием автомобиля).

Дух соперничества, соревнования, конкуренции имеет для предпринимателя определяющее значение. Он стремится к расширению своей доли на рынке, к освоению новых рынков. Здесь не может быть пресыщения. Также невозможно с точностью предположить, какая будет актуальная научная идея через несколько лет или какие новые интересы, подлежащие правовой защите, или проблемы применения предлагаемых правовых средств будут выявлены через какое-то время после принятия нового закона. Обычно авторы законопроектов пытаются спрогнозировать влияние закона, но это происходит чисто рационально, логически, что неизбежно приводит к пробелам и ошибкам в правовом регулировании. [13, 24]

«Принцип соразмерности исходит из того, что основные права и свободы могут быть ограничены только в той мере, в какой это необходимо для достижения публичных целей (защиты публичных интересов)». [13, 37]

Требования соразмерности включают:

1. Необходимость (обоснованность) ограничений интересов.
2. Обязательное установление целей правового регулирования.
3. Соответствие правовых средств (принимаемых мер) поставленным целям.

Принцип соразмерности не допускает несовпадение цели и средства по содержанию или подмену цели самими средствами правового регулирования. Для достижения цели должна быть выбрана мера, не приводящая к ограничению интересов или приводящая к их наименьшему ограничению. Выбор разумных и наиболее эффективных средств и осуществление обоснованных действий для достижения цели в соответствии с принципом соразмерности должен быть, по справедливому мнению Г.А. Гаджиева, основан на том, чтобы способы достижения цели имели минимально ограничительный характер. [14, 73] «Требования соразмерности направлены, прежде всего, к выбору из имеющихся правовых средств». [13, 38] Минимизация ограничений основных прав и свобод не является самоцелью, а направлена на установление четких рамок такого ограничения с помощью конкретизации (или, наоборот, исключения из соответствующего перечня):

- времени ограничения;
- территории ограничения;
- субъектов;
- видов деятельности, отдельных действий и (или)
- видов товаров, услуг или работ, к которым применяются ограничения.

В особенности требования к определенности нормы должны быть соблюдены в нормах, устанавливающих юридическую ответственность. При недостаточной ясности нормы создаются большие возможности для произвола органов, применяющих право.

С.С. Занковский в зависимости от величины участия государства в экономике выделяет три правовых режима регулирования экономики: Первый режим, который можно обозначить как режим активного регулирования, должен иметь своим предметом сферы, особо важные с точки зрения экономической безопасности: производство и транспортировка нефти, нефтепродуктов и газа, энергоснабжение, связь, формирование государственного резерва и т.п.;

Второй режим предполагает умеренное государственное регулирование, ограничивающееся определением параметров деятельности коммерческих организаций (стандарты, правила и т.д.), но не затрагивающее по общему правилу свободу договора (торговля, строительство и прочее);

Третий правовой режим – минимальный – мог быть относиться к таким видам коммерческой деятельности, как организация туризма,

---

зрелищных мероприятий, где возможности для государственного регулирования, даже посредством технико-юридических норм, практически отсутствуют. [15, 226]

Казахстанский ученый-экономист А.Ж. Орманбаев проводил анализ теорий и моделей государственного регулирования экономики и пришел к такому мнению.

«Экономический механизм – есть сочетание административных и рыночных методов, в том числе административные включают в свой состав внешнеэкономические и экономические регуляторы (налоги, кредит, цены и т.п.). Их соотношение всецело определяется конкретной обстановкой: чем острее экономическая ситуация, тем выше роль административных прямых форм. Все это дополняется государственным планированием, программированием, прогнозированием экономического развития... Кстати, нигде в мире, в том числе и в Японии, нет так называемой свободной рыночной экономики. Современные экономические системы – это модель регулируемой рыночной экономики, различающаяся в международном аспекте лишь степенью и форматом регулирования». [16, 197]

«Без государственного участия воспроизводственный процесс оказался бы просто невозможен. Роль же государственного регулирования связана с тем, что сами по себе рыночные методы приводят к таким переносам, диспропорциям и противоречиям, которые чреватые опасными последствиями... Опыт всех стран ... подтверждает, что чем острее экономическая ситуация, тем выше роль прямых административных методов, чем стабильнее положение, тем выше роль рыночных методов и косвенных регуляторов, таких как налоги, кредит, цены и т.д.» [16, 201]

В рыночной же экономике основным регулятором хозяйственных пропорций является рынок. Государственное регулирование играет вспомогательную роль. Оно строится на основе принципа «необходимости»: только в тех сферах, где рыночные регуляторы в силу различных причин неэффективны, допустимо и целесообразно государственное регулирование. Следует подчеркнуть, что не существует единого представления среди экономистов и политиков о том, какие именно экономические процессы могут эффективно регулироваться государством, а какие – рынком. Поэтому в отдельных странах СНГ могут наблюдаться существенные различия в степени экономической самостоятельности предприятий. Точно так же степень государственного вмешательства в экономику неодинакова в развитых странах с рыночным хозяйством. Так, например, в Швеции или Голландии государство намного активнее влияет на экономические процессы, чем в США. Но общим для всех стран с плановой экономикой является то, что система государственного управления предстает как основной регулятор хозяйственных пропорций, тогда как в странах с

рыночной экономикой она всегда выполняет вспомогательные функции». [16, 207]

Основной причиной роста теневой экономической деятельности является нерациональное хозяйственное законодательство. В настоящее время эффективная работа компаний зависит не столько от ее хорошей работы, сколько от издержек, налагаемых законом. Взаимосвязь легальной и нелегальной экономической деятельности, прежде всего, выражается в том, что рост нелегальной деятельности приводит к сокращению легальной. Нерешенность реально существующего противоречия приводит к необходимости увеличения налогов на легальный бизнес, что усиливает отток предпринимателей к нелегальному сектору. Поскольку легальный сектор является основным источником государственного дохода, налоги взимаются, прежде всего, с крупного и крупнейшего легального бизнеса. В свою очередь, предприниматели данного сектора, используя политическое лоббирование, стремятся добиться для себя различных налоговых льгот и экономических привилегий. В настоящее время в Казахстане система регулирования и контроля экономики регулярно расширяется и принятие решений перемещается на более низкие уровни управления, что создает реальную возможность активно воздействовать на механизм перераспределения. В целом результатом такой ситуации становится ограничение конкуренции и создание искусственной среды для функционирования легального сектора. [16, 227]

Орманбаев А.Ж. выступает сторонником теории транзитной экономики для стран СНГ, так как рекомендуемые Международным валютным фондом антикризисные меры при их применении в развивающихся странах не дали ожидаемого эффекта. Существует консенсус относительно основных задач переходного периода, однако отсутствует согласие относительно важности отдельных задач, порядка и скорости их решения, и главное, методов их решения.

Если относительно функций и сфер государственного регулирования среди ученых есть единые мнения, то задачи государственного регулирования понимаются по-разному, в основном через слишком общие понятия или же в качестве задач перечисляются практически все существующие функции органов исполнительной власти. Практически во всех работах, затрагивающих регулирование предпринимательской деятельности, указывается на необходимость соблюдения требований к соразмерности государственного регулирования и соответствия его общественной ситуации. Но действительно применимых на практике методов никто не предложил.

В регулировании внешней торговли наукой выделяются два основных подхода: свобода торговли и протекционизм.

Свободная торговля (или фритрейдерство) – это политика невмешательства либо минимального вмешательства государства во внешнюю торговлю, которая развивается на основе свободных рыночных сил спроса и предложения. Свободная торговля и открытая экономика расширяют возможности использования внешних факторов в интересах ускорения развития. Они позволяют увеличить масштабы применения в национальном хозяйстве уже освоенных за рубежом передовых технологий, современного опыта управления производством и сбытом, привлекать из-за границы дополнительные материальные и финансовые ресурсы, включаться в международную потребительскую кооперацию.

Фактически же государство никогда не практиковало свободной торговли, ограничивая экономическую деятельность из соображений национальной безопасности или защиты экономических интересов. Протекционизм – это государственная политика защиты внутреннего рынка от иностранной конкуренции путем использования тарифных и нетарифных инструментов внешнеторговой политики. Протекционизм реализуется посредством финансового поощрения отечественной промышленности, стимулирования экспорта, ограничения импорта.

Отрицательными сторонами протекционизма являются поддержание завышенных цен на товары, защищенные высокими пошлинами, ослабление побудительных стимулов к техническому прогрессу в отраслях, огражденных от иностранной конкуренции (таким образом, сохраняются условия для неэффективного производства), усиливается нелегальный ввоз товаров без таможенного контроля, вызывает ответную реакцию других государств, вероятно сокращает экспорт, что приведет к уменьшению занятости, снижению совокупного спроса и т.д. В результате, национальному хозяйству может быть нанесен ущерб, превышающий его выигрыш от мер защиты рынка.

Свободная торговля и протекционизм – явления крайние, полюсные, между ними находится ряд промежуточных позиций. Фактически имеет место взаимосвязь, взаимопереход свободной торговли и протекционизма.

Специфика мер регулирования внешнеторговой деятельности в том, что чаще всего они касаются импорта и гораздо реже – экспорта. При этом ограничительные меры могут служить средством облегчения доступа национальных товаров на иностранные рынки, если применяются в качестве ответных мер, т.е. в ответ на применение мер дискриминационного характера другим государством.

Российский ученый Н.Н. Щебарова указывает следующее: «Как правило, практическая политика является сочетанием элементов протекционизма и свободы торговли. При этом важно отметить, что протекционизм всегда носит национальный характер, тогда как политика либерализации торговли зачастую является результатом

взаимных договоренностей государств на двусторонней и многосторонней основе. Поскольку каждая страна заинтересована в доступе своих товаров, капиталов и услуг на зарубежные рынки, ограничения часто отменяются в результате взаимных уступок.

Вообще можно отметить, что политика свободы торговли больше соответствует задаче наиболее эффективного использования благоприятных условий для развития экономики в целом, а политика протекционизма используется для решения конкретных и частных задач, которые чаще всего связаны с преодолением тех или иных экономических проблем». [17, 93]

Для ранних стадий развития экономики характерен «защитительный» протекционизм, то есть охрана развивающихся отраслей промышленности, проводящийся в противовес фритрейдерству. Для последующих этапов характерен «наступательный» протекционизм – защита наиболее развитых, высокомонополизированных отраслей промышленности, завоевание рынков путем экспорта капитала, демпинга и т.п.

Процессы, протекающие в современной внешней торговле, указывают на то, что основной ее тенденцией стала либерализация – расширение свободы экономических действий хозяйствующих субъектов, снятие ограничений на экономическую деятельность, раскрепощение предпринимательства. В этой связи центр тяжести во внешнеторговой политике перемещается с упорядочения мер внешнеторгового регулирования на обеспечение совместных условий для предпринимательской деятельности на уровне национальных хозяйственных механизмов. Транснациональные компании нередко оказывают давление на национальные правительства, принуждая их предоставлять определенные преимущества.

Чтобы избежать ответных мер или санкций международных организаций за применением явных классических средств (тарифных и нетарифных барьеров), применяются более изощренные способы «неопротекционизма»: «меры серой зоны» (торговые ограничения, как правило, в неявных юридических формах, например, на основе двусторонних договоренностей (иногда неформальных)), система «законных субсидий» (прямых и косвенных), «добровольные» ограничения экспорта, меры по наблюдению за экспортом и импортом (включая цены), принудительное картелирование импорта, селективное лицензирование экспорта или импорта. К способам реализации неопротекционизма относятся выстраивание административных, финансовых, кредитных, технических и т.п. барьеров не только отдельными странами, но и их интеграциями, регионами, экономическим группировками.

В XXI веке многие страны, тем не менее, не могут отказаться от защиты внутреннего рынка по причине отсутствия в последние 30-40 лет серьезных позитивных сдвигов в создании национальной промышленности. В Китае и Индии, которые обычно рассматриваются как пример экономического успеха в рамках процесса глобализации, основные реформы в области торговли были проведены примерно через после того, как там стали наблюдаться сравнительно высокие темпы экономического роста. Более того, ограничения в области торговли в Китае и Индии остаются одними из самых жестких в мире.

Как мы видим, учение о свободной торговле и протекционизме не дает точных и определенных рекомендаций относительно формирования внешнеторговой политики государства. Каждая страна в разные периоды может находиться в более или менее выгодном положении во внешней торговле и естественно имеет постоянную цель увеличить валовый внутренний продукт. Не может быть соответственно и однозначного решения о выборе политики свободной торговли или протекционизма.

Учитывая глобализацию и ускорение экономических процессов в наше время, достаточно значимым критерием управления экономикой является «гибкость» такого управления. Возможность оперативного изменения в административном регулировании необходима не только для случаев решения вопросов «впервые», но и для корректировки принятых государством мер.

Для установленных законодательством Республики Казахстан методов государственного регулирования экономики возможности изменения регулирования в зависимости от изменения общественно-экономической ситуации являются различными.

Применяемые постоянно ограничения (лицензирование и некоторые виды разрешений, аккредитация органов по подтверждению соответствия, поверочных, калибровочных и испытательных лабораторий (центров), государственный контроль и надзор, налоговое регулирование и др.) устанавливаются практически полностью законами Республики Казахстан. Для многих методов государственного регулирования характерно применение их строго в определенных ситуациях, либо требуется каждый раз определять их объем или содержание (государственный заказ, таможенный тариф, меры защиты внутреннего рынка, государственная поддержка предпринимательства и пр.). Решение таких вопросов относится к компетенции Правительства РК либо центральных исполнительных органов.

Развитие законодательства идет в определенной мере обособленно от развития правовой науки, в большей мере в зависимости от требований конкретной ситуации в обществе. Поэтому анализ методов регулирования экономики по законодательству подтверждает, что для управления экономическими процессами требуется не столько

определение некоей модели, которая будет применяться автоматически, сколько «ручное управление» со стороны исполнительной власти.

На этой же позиции стоит российский ученый Мельгунов В.Д. По его мнению, исторический опыт показывает, что в мире нет общей модели, некоего шаблона или образца во взаимоотношениях государства и гражданского общества в сфере экономики, пригодного для всех без исключения социальных систем. Существуют лишь общие закономерности, исторические тенденции и общие принципы развития, а также общие принципы их взаимодействия.

Мировой опыт также показывает, что совершенствование административно-правового регулирования не должно влиять на правоспособность государства как регулятора отношений в сфере предпринимательской деятельности. Скорее, речь должна идти о наполнении новым, современным содержанием компетенции государственных органов, определении широкого и современного инструментария воздействия. Участие государства в правоотношениях, связанных с регулированием в сфере предпринимательской деятельности, должно быть значительным, но строго регламентированным законом.[18, 18]

В научных работах по вопросам регулирования внешней торговли обычно применяется деление мер регулирования на тарифные и нетарифные.

Меры тарифного регулирования	Меры нетарифного регулирования		
	Экономические	Административные	Технические
Таможенный тариф	Контроль таможенной стоимости Валютный контроль Финансовые меры (субсидии, санкции) Прочие таможенные платежи: - Акциз - НДС - прочие налоги и сборы Особые пошлины: - антидемпинговые - компенсационные - специальные	Разрешительная система Квотирование Экспортный контроль Запреты и ограничения	Контроль за ввозом/вывозом отдельных категорий товаров Контроль качества: - санитарный - ветеринарный - фитосанитарный Дополнительные условия: - требования к маркировке - таможенная экспертиза Защита прав интеллектуальной собственности

Хотелось бы отметить, что такая классификация дает достаточно полное и ясное представление о мерах государственного регулирования, поскольку разделение мер регулирования на категории основывается на таком значительном критерии как существо (характер) мер.

Инструменты регулирования внешней торговли зачастую являются теми инструментами, которые применяются ко всему внутреннему рынку, вне зависимости от участия предприятий во внешней торговле. Многие экономические и технические меры применяются одинаково к экспортерам и предпринимателям, работающим на внутреннем рынке. Думаю, если перевести таможенный тариф в число мер экономического воздействия, и устранить соответственно деление мер регулирования на тарифные и нетарифные, эта классификация применима и для государственного регулирования экономики в целом.

Учитывая все вышеизложенное, приходим к следующим выводам. Поскольку в экономике преобладает все же «ручное управление», следует применять отдельную процедуру для определения эффективности применения методов государственного регулирования предпринимательства, безотносительно к правовому мониторингу нормативных правовых актов. Процедура правового мониторинга, установленная в соответствии со статьей 43-1 Закона Республики Казахстан от 24 марта 1998 года № 213-І «О нормативных правовых актах» является слишком общей и позволяет анализировать широкий круг информации, не всегда однородной.

Ситуация должна контролироваться не только по отдельным методам (видам, мерам) государственного регулирования, но и по отдельным направлениям предпринимательской деятельности. Для получения общей информации можно применять классификацию инструментов регулирования, принятую во внешней торговле, проведя в ней некоторые корректировки. Например, если в определенной деятельности применяются дублирующие друг друга разрешения, либо иные меры одинаковой направленности, это можно будет отследить более оперативно, чем, к примеру, проводить полную ревизию разрешительной системы либо разрабатывать и проводить новую государственную программу. За неимением лучшей концепции определение оптимального числа методов регулирования, применяемых в предпринимательстве, можно решить путем «вычеркивания» излишних требований.

Для целей контроля ситуации в государственном аппарате уже существует специальный орган – Комитет развития предпринимательства Министерства экономического развития и торговли Республики Казахстан.

Для оздоровления отношений, касающихся выполнения административных требований требуется осуществить некоторые простые меры:

- Снижать суммы обязательных для предпринимателя расходов и обеспечивать отслеживаемость и анализ затрат на соблюдение административных требований;

-
- Избегать неясных обязанностей и ограничений, снизить число направлений надзора и контроля, по которым применяются специальные процедуры проверок;
  - Снизить число обязательных отчетов, особенно если одни и те же сведения должны предоставляться в разные органы, по возможности увеличить длительность большинства отчетных периодов до полугода и года;
  - Ограничить число правонарушений, за которые предприниматель привлекается к административной и уголовной ответственности, снизить размеры административных взысканий за неисполнение либо ненадлежащее исполнение формальных требований (предоставление информации, отчетности и т.п.).

В заключение хотелось бы повторить мысль Д.И. Дедова о том, что невозможно с точностью предположить, какая будет актуальная научная идея через несколько лет или какие новые интересы, подлежащие правовой защите, проблемы применения предлагаемых правовых средств будут выявлены через какое-то время после принятия нового закона. В целом, считаем, что для построения четкого механизма административно-правового регулирования предпринимательской деятельности в Республике Казахстан еще не наработана достаточная правоприменительная практика. Основой формирования правовых теорий и законодательства должны являться определенные устойчивые сферы деятельности государства и общества. Теоретические концепции при этом должны быть максимально применимыми и эффективными для решения практических вопросов.

Использованные источники:

- 1 Дойников И.В., Проблемы правового регулирования государственного предпринимательства, диссертация на соиск.уч.степ. д.ю.н., Раменское, 2002
- 2 Герчикова И.Н. Регулирование предпринимательской деятельности: государственное и межфирменное, М., 2002
- 3 Якобсон Л.И. Государственный сектор экономики. М., 2000
- 4 Соколов Б.И., Экономическая теория. СПб., 2000
- 5 Салищева Н.Г. Административное право и экономика //Административно-правовое регулирование экономических отношений. М., 2001
- 6 Административное право под ред. Ю.М. Козлова, Л.П. Попова, М., 2000
- 7 Маркс К., Энгельс Ф., Сочинения, Т. 23
- 8 Губин Е.П., Правовые проблемы государственного регулирования рыночной экономики и предпринимательства, диссертация на соиск. уч. степ. д.ю.н., М., 2005
- 9 Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник, М., 1997
- 10 Макконели К.Р., Брю С.Л., Экономикс, Т. 1, М., Республика, 1998
- 11 Алексеев С.В. Административно-правовое регулирование предпринимательской деятельности, диссертация на соиск. уч. степ. д.ю.н., СПб, 2005
- 12 Потапов К.А., Административно-правовое регулирование предпринимательской деятельности юридических лиц, диссертация на соиск. уч. степ. д.ю.н., М., 2002
- 13 Дедов Д.И. Юридический метод: научное эссе. – «Волтерс Клувер», 2008

---

14 Гаджиев Г.А. Конституционные принципы рыночной экономики (Развитие основ гражданского права в решениях Конституционного Суда Российской Федерации). М., 2002

15 Занковский С.С., Предпринимательское (хозяйственное) право в XXI веке: преемственность и развитие // Государство на рубеже веков. Экологическое и природоресурсное право, трудовое право, предпринимательское право, М., 2001

16 Орманбаев А.Ж. Теории и модели государственного регулирования экономики Республики Казахстан, диссертация на соиск.уч.степ. д.э.н., 2004

17 Щебарова Н.Н. Механизм формирования соотношения свободной торговли и протекционизма а его воздействие на позиции России в мировой торговле, диссертация на соиск.уч.степ. д.ю.н., М., 2004

18 Мельгунов В.Д., Административно-правовое регулирование и административно-правовые режимы в сфере предпринимательской деятельности, М., «Вольтерс Клувер», 2008

Түйін

Осы бапта экономика және кәсіпкерліктің мемлекеттік реттеуіне ғылыми жолдарды жалпылама қаралады. Заңгерлер және экономисттардың көпшілігі тұрақты мемлекеттік экономикаға араласуды қажеттілік бар болатын келісті. Бірақ мемлекеттік экономиканы реттеулердің мақсаттар, бағыттар (салалар), сипаттар және шектер бойынша ғалымдардың пікірлері ерекшеленеді. Баптың авторы қазіргісі ғылыми идеялар және тұжырымдаманың қаралған соң келесі қорытындыларға келеді.

Нақты қоғамдық ахуалдың талаптарымен көбінесе анықталатындығынан, заңнаманың дамытуы заң ғылымның дамытуынан белгілі дәрежеде байланыссыз жүреді. Экономикалық процесстерді басқару үшін біреу өзінен өзі қолданылатын үлгінін белгілеуден атқарушы өкіметтің «қолмен» басқаруы керекті болады. Бұл заңнама бойынша кәсіпкерлік реттеу әдістерінің талдауы растайды.

Кәсіпкерліктің мемлекеттік реттеу әдістерінің қолданудың тиімділігін анықтау үшін нормативтік құқықтық актілерінің мониторингіне байланыссыз жеке процедураны қолдану керек. Мемлекеттік реттеудің жай-күйі жеке әдістер (түрлер, шаралар) бойынша ғана емес, кәсіпкерлік қызметтің жекелеген түрлері (экономика салалары) бойынша бақылау керек.

Summary

This article generally describes scientific approaches to government regulation of economy and business enterprise. The most of lawyers and economists agreed that there is a permanent need of state's intervention in the economy. But there is a number of differences of scientists' opinion regarding aims, directions (spheres), character, scope of government regulation. Having analyzed scientific ideas and concepts existing to date article's author concluded the following.

Legislation's development to some extent goes independent of legal science, as it's mostly defined by the challenges of particular social situation. For management of economic processes "manual control" of executive authority is more necessary than making some model to be applied automatically. The analyze of legislation regulating methods approved this.

In order to determine the effectiveness of government business enterprise regulation methods we should use the procedure different from legal monitoring of legislative acts. The status of government regulation must be controlled not only by separate regulating methods (types, measures), but also by separate direction of business enterprise (branches of the economy).

---

*Ильхамджанов Б.И.
Магистрант 1 года обучения
Университета им. Д.А. Кунаева
Научный руководитель: Зинкевич Т.И.
к.ю.н., доцент Университета им.Д.А. Кунаева*

Некоторые проблемы международного терроризма в Казахстане

Проблема квалификации преступного деяния «международный терроризм» актуальна до сих пор. Казалось бы: уже принято огромное количество нормативно-правовых актов, посвященных борьбе с терроризмом, как международного, так и внутреннего характера, но тем не менее, единообразных принципов юридической квалификации данного деяния не выработано. Данный вопрос носит скорее доктринальный и в какой-то мере философский характер. Но поскольку законодателю и правоприменителю важно, чтобы нормы закона были эффективными, нельзя не обращать внимания на теоретический аспект проблемы.

В XX в. тема международного терроризма приобрела особое звучание. Несмотря на научные дискуссии по этому поводу, до сих пор нет общепринятого определения, что же такое терроризм. Оценка часто зависит от политических взглядов, религиозных убеждений и этнической принадлежности, и поиск единого подхода к проблеме терроризма продолжается по сей день.

Анализируя многочисленные определения, данные различными авторами и рядом государственных учреждений, а также содержащиеся в международных конвенциях, касающихся террористической деятельности, мы можем выделить несколько наиболее часто встречающихся элементов:

1. Терроризм является «формой организованного насилия» (P.Wilkinson, A.Stewards, 1987). В этом контексте под насилием имеется в виду угроза либо применение силы для нанесения физического ущерба отдельным лицам или группе лиц.

2. Терроризм — это использование насилия в политических целях, т.е. специфическая «форма политического насилия» (M.Crenshaw, 1989). Но сравнительно недавно появился термин «уголовный терроризм» — угроза террором со стороны преступных элементов с целью запугивания, шантажа правительства или гражданских лиц.

3. Терроризм объединяет «высокий уровень политической мотивации с низким уровнем вовлеченности масс» (R.Rubinstein, 1987). Более того, теракты направлены на мирное население.

6. Теракт имеет целью не только прямое немедленное нанесение ущерба жертве, но и произведение определенного эффекта — угрозы

большой группе людей, что и является главной конечной целью теракта. Не случайно некоторые исследователи склонны считать терроризм «формой политического общения» (R.Crolinsten, 1987), подчеркивая, что это средство оказания давления на определенную часть общества.

7. Один из важнейших элементов в определении понятия «терроризм» — наличие непосредственной жертвы насилия и группы, «являющейся объектом влияния, целью этого насилия» (Schmid, 1984).[1]

Вопрос о способах и методах борьбы с терроризмом в настоящее время стоит особенно остро. Ни для кого не секрет, что именно в конце XX — начале XXI столетия резко активизировалась деятельность террористических организаций во всем мире. При этом их действия направлены не столько против государственных или общественных деятелей, а именно против мирных граждан. Разумеется, государства стараются создать эффективную нормативно-правовую базу для борьбы с терроризмом во всех его проявлениях, как на внутринациональном, так и на международном уровнях; но, как это ни прискорбно, результат их деятельности нельзя назвать эффективным.[2]

Для начала необходимо рассмотреть нормативную базу, в соответствии с которой осуществляется борьба с терроризмом на сегодняшний день.

Одним из самых новых международно-правовых актов, регулирующих борьбу с терроризмом, является Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом от 15 июня 2001 года. Ее подписали: Казахстан, Китай, Кыргызстан, Россия, Таджикистан и Узбекистан (так называемая, «Шанхайская пятерка»). Статья 6 данной конвенции предусматривает следующие меры по борьбе с терроризмом: «обмен информацией, запросы о проведении оперативно-розыскных мероприятий, принятие мер по предотвращению, выявлению и пресечению соответствующих деяний».[3]

Противодействие терроризму является одним из приоритетных направлений в обеспечении национальной безопасности страны.

Казахстан решительно осуждает терроризм во всех его формах и проявлениях и выступает за принятие коллективных усилий мирового сообщества по борьбе с этим явлением. Неукоснительно выполняет требования Резолюции СБ ООН и ежегодно представляет Национальный доклад о проделанной работе в Контртеррористический Комитет ООН, а также поддержано создание и принято активное участие в деятельности международной контртеррористической коалиции. Присоединился ко всем тринадцати международным универсальным конвенциям о борьбе с терроризмом.

1. Конвенция о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности гражданской авиации (Монреаль, 23 сентября 1971 г., дата присоединения - 1994 г.).

-
2. Протокол о борьбе с незаконными актами насилия в аэропортах, обслуживающих международную гражданскую авиацию, дополняющий Конвенцию о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности гражданской авиации (Монреаль, 23 сентября 1971 г., усовершенствованна 24 февраля 1988 г., дата присоединения – 1994 г.).
  3. Конвенция о борьбе с незаконным захватом воздушных судов (Гаага, 16 декабря 1970 г., дата присоединения – 1994 г.).
  4. Конвенция о преступлениях и некоторых других актах, совершаемых на борту воздушных судов (Токио, 14 сентября 1963 г., дата присоединения – 1994 г.).
  5. Конвенция о маркировке пластических взрывчатых веществ в целях их обнаружения (Монреаль, 1 марта 1991 г., дата присоединения – 1994 г.).
  6. Конвенция о предотвращении и наказании преступлений против лиц, пользующихся международной защитой, в том числе дипломатических агентов (Нью-Йорк, 14 декабря 1973 г., дата присоединения – 1996 г.).
  7. Международная Конвенция о борьбе с захватом заложников (Нью-Йорк, 18 декабря 1979 г., дата присоединения – 1996 г.).
  8. Международная Конвенция о борьбе с бомбовым терроризмом (Нью-Йорк, 12 января 1998 г., дата присоединения – 2002 г.).
  9. Международная Конвенция о борьбе финансированием терроризма (Нью-Йорк, 10 января 2000 г., дата присоединения – 2002 г.).
  10. Конвенция о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности морского судоходства (Рим, 10 марта 1988 г., дата присоединения – 2003 г.).
  11. Протокол о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности стационарных платформ, расположенных на континентальном шельфе (Рим, 10 марта 1988 г., дата присоединения – 2003 г.).
  12. Конвенция о физической защите ядерного материала (Вена, 3 марта 1980 г., дата присоединения – 2004 г.).
  13. Конвенция о борьбе с актами ядерного терроризма (Нью-Йорк, 14 сентября 2005 г., дата присоединения – 2005 г.). [4]

На сегодняшний день, Казахстан был и остается активным участником широкого международного сотрудничества, направленного на ядерное сдерживание, борьбу с международным терроризмом, религиозным экстремизмом, наркоторговлей и другими современными угрозами.[4]

В соответствии с решениями Совета безопасности ООН в стране налажена система противодействия отмыванию денег и финансированию террористических организаций.

Казахстан считает, что международное сотрудничество в борьбе с терроризмом должно осуществляться в полном соответствии с нормами

международного права, а также поддерживает дальнейшее совершенствование антитеррористических договорных механизмов, в том числе в отношении принятия Всеобъемлющей конвенции о борьбе с международным терроризмом.

В Стране укрепляется международное сотрудничество по линии борьбы с терроризмом и экстремизмом, является членом ряда региональных антитеррористических структур, таких как АТЦ СНГ, РАТС ШОС, ОДКБ.

Однако, эффективное противостояние терроризму на международном уровне невозможно без детальной регламентации норм о борьбе с терроризмом во внутреннем праве. Конституция РК в ст.4 закрепляет, что международные договоры, ратифицированные Республикой, имеют приоритет перед ее законами и применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание закона.[5] В нашей стране терроризм рассматривается как самостоятельное уголовно-наказуемое деяние. В уголовном кодексе Республики Казахстан борьбе с терроризмом посвящен целый комплекс статей. Так, ст. 233 «Терроризм» закрепляет, что под терроризмом понимается «Совершение взрыва, поджога или иных действий, создающих опасность гибели людей, причинения значительного имущественного ущерба либо наступления иных общественно опасных последствий, если эти действия совершены в целях нарушения общественной безопасности, устрашения населения либо оказания воздействия на принятие решений государственными органами Республики Казахстан, иностранным государством или международной организацией, а также угроза совершения указанных действий в тех же целях». Законодатель особо подчеркивает, что терроризм является преступлением против общественной безопасности. Он выражается в действиях, которые должны посеять страх среди населения, запугать как рядовых граждан, так и власти, чтобы добиться тех или иных действий. Именно поэтому основным объектом этого преступления законодатель рассматривает не граждан, которые погибают от рук террористов и не собственность, которая гибнет или приходит в негодность в результате действий виновных, а общественную безопасность, т.е. нормальное состояние общественных отношений, чувство защищенности у граждан их жизни, здоровья, собственности.[6]

На сегодняшний день серьезную угрозу безопасности всего центрально-азиатского региона представляет исламский экстремизм и международный терроризм, связанный с торговлей наркотиками и вооружением. Для государств Центральной Азии терроризм во всех его проявлениях вполне реален. Бедность и безработица, идеологический кризис, концентрация политической власти в одних руках, межэтнические противоречия и соседство с «горячими точками»

региона – все это может привести к предсказуемым, но абсолютно нежелательным последствиям. [7]

В связи с этим на сегодняшний день, Казахстан перестал быть «островком стабильности и благополучия» на постсоветском пространстве. Теракты и перестрелки с участниками радикальных группировок начались в западном нефтеносном регионе.

Первый в Казахстане взрыв бомбы смертника произошел в мае этого года в городе Актюбинске. Затем Актюбинская область стала эпицентром нового явления – произошло нападение на полицейских в селе Шубарши, за которыми последовали спецоперации и перестрелки полицейских с членами

вооруженной группировки. Были еще взрывы в Астане, Атырау и в Таразе. Большая их часть пришлась на западные области Казахстана. Это нефтеносный регион. С чем связана дестабилизация ситуации здесь? Какие факторы или проблемы сыграли свою роль? Адекватны ли действия и меры властей Казахстана в расследовании терактов и их предотвращении в дальнейшем? Власти Казахстана объявили, что террористические акты в Таразе осуществила преступная группировка, которая просто прикрывалась идеями джихадизма. Американская исследовательская организация «Стратфор», например, в своей опубликованной статье пишет, что хотя правительство Казахстана и связывает все эти атаки с ростом исламского экстремизма, есть и ряд других факторов. Здесь отмечаются экономическая ситуация и политические трения в Казахстане, которые также могли быть причиной этих атак.

Андрей Бабицкий, эксперт по Кавказу, говорит, что в каждой постсоветской республике возникают свои национально-религиозные организации, которые действуют в своих пределах. Их протесты, в большинстве случаев вызваны сугубо внутренними причинами - социальными, политическими, также он считает несерьезным говорить о том, что подобного рода деятельность радикальных исламских группировок инспирирована или инсценирована некими недоброжелателями из-за рубежа.[8]

Появляется все больше данных, свидетельствующих о вовлечении казахстанских граждан в преступления, связанные с терроризмом. Кроме того, растет количество уголовных преступников, задержанных за экстремизм и терроризм уже на территории страны. Только по официальным данным, в этом году предотвращено семь террористических актов.

Политологи отметили, что объем изъятых в прошлом году религиозных материалов превысил показатель за аналогичный период 2006-2009 годов. Это достаточно тревожный сигнал, считают исследователи. Они связывают активность терроризма в Казахстане за последнее время

ослаблением системы региональной безопасности, нестабильным окружением вокруг Казахстана, близостью к точкам конфликтов.[9]

По мнению Председателя Алматинско-Хельсинкского комитета Нинель Фокиной не нужно спешить события на Западе Казахстана называть «терроризмом». По ее словам, эти действия не направлены на массовое уничтожение людей и не прослеживается организация, стоящая за этими «смертниками», поэтому эти факты к общепринятому определению терроризма не подходят, также она говорит, что в последнее время в Казахстане наблюдают панику вокруг «религиозного терроризма». И вместо того, чтобы искать корни крайних проявлений протеста граждан, государство мобилизует общество на боязнь перед терроризмом. Оно не только не пытается предотвратить ее, но всеми своими действиями, сокрытием информации, противоречивыми заявлениями, способствует этой панике. Среди причин, по которым взрывы происходят в основном на Западе Казахстана, назвала следующие: Это – социально-экономическая ситуация; регион из богатых и одновременно нищих людей, где коренное население Казахстана, обделено этим богатством и благами цивилизации; безработица, отсутствие перспективы.[8]

Основные причины возникновения терроризма можно разделить на политические, социально-экономические, экономические и религиозные, духовные, а также психологические и идеологические.

Среди *политических* причин возникновения терроризма главной является политическая нестабильность. По статистике именно в период политической нестабильности резко возрастает число террористических актов. Также важными политическими причинами возникновения терроризма можно считать: недостаток мер принимаемых по обеспечению безопасности населения (нередко производящиеся с вопиющими нарушениями законодательства), которые буквально провоцируют террористов, на определенные общественно-опасные действия.

Если рассматривать *социально-экономические* причины, то основной причиной можно считать низкий уровень жизни в стране. Человеку легче решиться на совершение террористического акта, если он свободен от чувства собственности. Терроризм дает возможность человеку заработать деньги, причем деньги немалые. В условиях современной жизни мира, массового закрытия промышленных предприятий, постоянного роста цен, инфляции и безработицы населения, особенно в областях и в аулах, где населению ничем заняться. В этот момент терроризм становится подчас единственным способом заработать себе денег на достойное существование. Каждый идущий на теракт человек знает, что в случае смерти о его семье позаботятся, ну по крайней мере они так думают.

Экономические. Терроризм сегодня - это бизнес, способный приносить своим организаторам немалый доход, который может быть сравним с доходами от нефтяного бизнеса. Торговля оружием, наркотиками, заложниками позволяет получать огромные прибыли. Для примера возьмем финансирование чеченских боевиков. К ним в основном деньги поступают из Саудовской Аравии или ОАЭ. Там совершенно легально в магазинах и на рынках установлены урны для пожертвований, предназначенных борющимся за свободу чеченским "мусульманам". По телевидению регулярно демонстрируются видеозаписи, на которых боевики, переодетые в форму российских солдат, убивают и грабят мирных жителей. После этого идут призывы активнее сдавать пожертвования для того, чтобы боевики (они преподносятся как борьбы за свободу) смогли изгнать ненавистные российские войска. Ежегодно удается собрать приблизительно 40 миллионов долларов. Из них до Чечни доходит только 5-6 миллионов. Остальные оседают по дороге в различных организациях и фондах.

Религиозные. В настоящее время существуют религиозные течения, пропагандирующие насилие. Самым распространенным из них является ваххабизм (радикальное течение ислама. Берет свое начало в 18 веке в Саудовской Аравии. Основателем является Ибн Абдаль Вахаб. Именно он определил главных врагов настоящих мусульман - это иудеи и христиане. С ними следует вести войну - джихад. Все, кто не следуют шариату, заслуживают смерти. Также есть ещё одна интересная мысль: ислам моложе христианства на 8 веков. Значит, у мусульман сейчас идет приблизительно 13 век. Если провести параллель с Европой, то в 13 веке там царили инквизиция, а по сути это та же борьба с неверными. Коран отрицает насилие. Заповедь "не убей" есть и в исламе. В большинстве случаев террористы лишь прикрывают свои истинные намерения религиозными лозунгами.

Духовные. Важными духовными причинами возникновения терроризма являются: кризис современного общества, искажение правовых и общечеловеческих ценностей. Например, в некоторых странах Востока детей воспитывают под лозунгами терроризма, с детства воспитывают у человека, а значит и общества, преклонение перед физической, а не духовной силой.[10]

Психологические и идеологические причины. Для личности террориста характерно негативное мироощущение, которое возникает под воздействием ряда факторов. В первую очередь к ним относится несоответствие между образом идеальной модели мира и самого себя в реальной действительности и возможностями самореализации. Это противоречие с идеалом трансформируется в субъективное ощущение личной и социальной неадекватности; в результате для личности террориста характерна позиция «Я хороший,

---

мир плохой». Эта позиция становится средством моральной самозащиты, позволяющей оправдать любые деструктивные действия. В связи с этим деятельность террористов принимает характер Деструктивной самореализации. При этом через отрицание зарождается новая умозрительная концепция уверенности в своей правоте, которая сводит на минимум возможности позитивного воздействия на террористическую группу и отдельного террориста.[11]

К методам борьбы с терроризмом можно выделить — «внутренний» и «внешний» фактор.

— Внутренними называются меры, направленные на предупреждение терактов. Как раз они являются наиболее эффективными. Терракт проще предупредить, чем затем бороться с его последствиями, но предугадать, где будет нанесен следующий удар практически невозможно. Поэтому получить своевременную информацию о готовящемся теракте спецслужбам достаточно тяжело. Утечка информации у террористов происходит крайне редко, а с предателями они обходятся особенно жестоко. (Хотя некоторое время назад, в СМИ проходила информация о том, что спецслужбы США (а именно ФБР) знали о готовящихся 11 сентября терактах, но не смогли или не успели ничего предпринять).

— Внешние меры по борьбе с терроризмом включают в себя, во-первых, принятие специальных антитеррористических законов, взаимодействие государств, борющихся с терроризмом. Во-вторых, оказание экономического давления на страны, оказывающие поддержку международному терроризму (к таковым относят Сирию, Ливию, Иорданию, Ирак, Ливан, Кубу, Судан и Афганистан). Наиболее эффективным является синтез правовых и силовых мер. В отношении террористических группировок необходимо применять жесткие силовые методы, вплоть до физического уничтожения террористов и параллельно должна вестись борьба с причинами возникновения.[12]

В последние годы террористическую деятельность стали делить по характеру субъекта на — «неорганизованный» и «организованный».

— Неорганизованные действия. В этом случае теракты совершает один-два человека, за которыми не стоит какая-либо организация (Примерами могут служить теракты и события в городе Таразе, Атырау, Актюбинске и т.д).

— Организованные, коллективные действия. Террористическая деятельность планируется и реализуется некой организацией (например народовольцы, эсеры, Аль-Каида, ИРА, ЭТА). Организованный терроризм — наиболее распространённый в современном мире.[11]

В заключение отметим, вопрос о том, как противостоять новым вызовам и угрозам, является злободневным и остается открытым. Необходимо признать, что ни мировое сообщество, ни отдельные коалиции государств не нашли в настоящее время эффективных

способов защиты от террористической угрозы.[13]Международный терроризм во всех своих проявлениях превратился в одну из опаснейших по своим масштабам, непредсказуемости и последствиям общественно-политическую и моральную проблему. Он угрожает безопасности всего мира, оказывает сильное давление на психику людей, влечет за собой огромные потери.[14]

Таким образом, терроризм имеет шанс внедриться и закрепиться, прежде всего, там, где ослаблен иммунитет общества, где люди не консолидированы идейно, культурно, социально и политически. Именно социокультурные разломы и «пустоты», где ослаблена государственная власть и международные механизмы политического и правового регулирования, становятся питательной средой для всех разновидностей радикализма. В связи с этим, следует установить, что проблема международного терроризма не только существует, но ежегодно обостряется, превращается в общегосударственную задачу, связанную с обеспечением национальной безопасности страны в целом. И решаться она должна на самом высоком государственном уровне.

Использованные источники:

1. Т.Ю. Введенская, Е.А. Дзигумская «Международный терроризм: психологический аспект» Проблемы политической психологии. Материалы научной конференции (Киев, 1997)
- 2.Красов Петр, «Борьба с терроризмом. Правовая, этическая и философская стороны вопроса» Адвокатское Бюро «DIALAW International».
3. Конвенция, г. Шанхай, 15.06.2001 г."ШАНХАЙСКАЯ КОНВЕНЦИЯ О БОРЬБЕ С ТЕРРОРИЗМОМ, СЕПАРАТИЗМОМ И ЭКСТРЕМИЗМОМ"
4. Актуальные вопросы внешней политики Казахстана «Борьба с терроризмом и экстремизмом в Казахстане» <http://www.kazembassy.by>
- 4.Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана, г. Астана, 28 февраля 2007 года "Казахстанская правда" от 1 марта 2007 года N 33 (25278)
- 5.Конституция Республики Казахстан(принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями от 21.05.2007 г)
6. "Уголовный кодекс Республики Казахстан" от 16.07.1997 N 167-I (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.01.2011 г.)
- 7.Наталья Жданова Ассоциация «Ядерное общество Казахстана» <http://www.kisi.kz>
- 8.<http://rus.azattyq.org>
- 9.<http://religioved.com>
- 10.Терроризм: причины его возникновения и методы борьбы с ним.Автор: Кочетков Александр <http://art.ioso.ru>
11. Терроризм. истоки. последствия <http://bibliofond.ru>
- 12.Методы, виды террористической деятельности и тенденции развития современного терроризма <http://www.ryazanreg.ru>
13. Международный терроризм сегодня. Ответные меры Журнал "Право и безопасность" Номер - 2 (15), Май 2005 г.Доклад из Круглого стола ВААФ "Терроризм сегодня: ответы мирового сообщества", 05.10.04, Берлин)<http://dpr.ru>
14. Бедность как основа международного терроризма <http://coolreferat.com>

Түйін

Мақала «халықаралық терроризм» мәселесінің талдауына және оның Қазақстанда пайда болу себебіне арналған. Автор БҰҰ, ЕҚЫҰ, ШЫҰ ішіндегі терроризммен күресетін халықаралық құқық актілерін ерекшелейді. Мақала терроризмнің формаларын, әдістерін, түрлерінің мінездемелерін келтіреді. Мақалада Қазақстандағы терроризммен күрестің теориялық аспектілері, ұлттық заңдар талқыланады. Нәтижесінде жұмыс бойынша қысқаша қорытындылар, терроризмнің пайда болуының бас себептері келтірілген.

Summary

The article is devoted to the analysis of the "International terrorism" definition and its reasons particularly in Kazakhstan. The author points out the international judicial acts that regulate fight against terrorism within such international organizations like UN, OSCE and SCO. The article explains the forms and methods of terrorism and describes the characteristics of its types. It also discusses the theoretical aspects of fighting against terrorism in Kazakhstan and the questions of national legislation. In conclusion, the short outputs are given and the main reasons of the terrorism are indicated.

Ирkitбаева Г.Т.

Д.А. Қонаев атындағы Университетінің

1 курс магистранты

Ғылыми жетекші: э.ғ.к Ажиханов Б.Б.

Ұарықтық қатынастар жүйесіндегі инвестициялық компаниялардың дамуы

Біздің елдің инновациялық индустрияландыруы – дамудың жалғыз ғана дұрыс жолы. Елімізде инновациялық жүйені дамытуға арналған барлық алғышарттар бар: инновациялық және қаржылық инфрақұрылым, ғылыми әлеует инновациялық кәсіпкерлік. Бұл технопарктер мен бизнес-инкубаторлардың құруын, ғылыми зерттемелерге гранттардың бөлінуін, сонымен бірге өндірісте инновациялық жобалардың іске асырылуы мемлекеттік-жекеменшік әріптестік тәсілдерінің кеңінен қолдануын көздейді.

Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық-инновациялық дамыту жөніндегі 2010 – 2014 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама Мемлекет басшысының «Нұр Отан» халықтық-демократиялық партиясының 2009 жылғы 15 мамырдағы кезектен тыс XII съезінде берген тапсырмасын, Мемлекет басшысының «Жаңа онжылдық-жаңа экономикалық өрлеу үшін, сондай-ақ Қазақстанның жаңа мүмкіндері» атты Қазақстан халқына Жолдауынқорындау үшін, сондай-ақ Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясын іске асырудың екінші кезеңі болып табылатын Қазақстан Республикасының

2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарының түйінді бағыттарына сәйкес әзірленеді.

Бағдарлама экономиканы әртараптандыру және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру арқылы орнықты және теңгерімді өсуін қамтамасыз етуге бағытталған. 2015 жылға дейінгі кезеңде қазақстандық қамтуды максатты дамыту арқылы шағын және орта бизнес, кейінгі қайта бөлу және қайта өңдеу үшін жаңа бизнес-мүмкіндіктерді мультипликациялаумен экономиканың дәстүрлі экспортқа бағдарланған секторларында ірі инвестициялық жобаларды іске асыру үдемелі индустрияландыру саясатының негізгі басымдығы болмақ.

Жеделдетілген индустриалды-инновациялық даму шеңберінде экономиканың мына басымды секторларында жобаларын жүзеге асыруға дайын инвесторлар үшін тартымды жағдайлар құру бойынша жұмыстар жүргізіліп жатыр:

1) Мұнай өңдеу мен мұнайгаз секторының инфрақұрылымы, тау-кен металлургиялық кешен, атом және химиялық өнеркәсібі, кейіннен шикізат өндірістерінің неғұрлым жоғары қайта бөлулеріне жүйелі өтумен;

2) Машина жасау, құрылыс индустриясы, фармацевтика;

3) Агроөнеркәсіптік кешен, жеңіл өнеркәсібі, туризм;

4) Ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, биотехнологиялар, баламалы энергетика, ғарыш қызметі.

Жалпы алғанда, экономиканы әртараптандыруды мемлекеттік қолдау макро және секторлық деңгейлерде экономикалық саясаттың жүйелі шараларын, сондай-ақ экономиканың нақты секторларын және жобаларды қолдаудың селективті шараларын іске асыру арқылы жүзеге асырылатын болады. Қазақстанда индустрияландырудың базалық индустриалды негіздері құрылған:

- Серпінді бағыттарды іске асыруға арналған мемлекеттің әлеуетін топтастыратын «Самұрқ-Қазына» ҰӘҚ АҚ;

- Экономиканың тұрақтылығын қамтамасыз ететін Ұлттық қоры;

- Диверсификациялау үдерісін сүйемелдейтін даму институттары; мемлекет пен бизнестің қимылын өзара әрекеттестіру және үйлестіру үшін диалог алаңдары.

Ірі жобаларды іргерілетудің бастамашысы «Самұрық-Қазына» ұттық әл-ауқат қоры. Акционерлік қоғамы экономиканың отын-энергетика және металлургия секторларының ірі жүйе құраушы компаниялары, сондай-ақ стратегиялық шетелдік инвесторлар болып табылады.[1]

«Қазақстан-2030» Стратегиясы шеңберіндегі үдетілген индустриалды-инновациялық даму бойынша ҚР Президенті қойған

міндеттемелерін іске асырудағы Ұлттық инновациялық қордың рөлі зор. Ұлттық инновациялық қор жобаларды дамытудың әр түрлі кезеңдерінде қаржыландырады: идея мен үлгі жасауынан бастап өндірістің кеңейтуіне дейін. Ұлттық инновациялық қордың қаржыландыруының тетігі-жоба құнынан 49%-ға дейін үлестік инвестиция салу. Ұлттық инновациялық қордың портфелінде қазір тоғыз жоба бар. Одан басқа, қазақстандық ғалымдар мен кәсіпкерлерге 2004 жылдан бастап тәжірибе-конструкторлық зерттемелерге 48 грант берілді. Қордың одан арғы міндеті – өз еншісіндегі үлесін сату жолымен инновациялық жобалардан «шығу» және тәжірибе-конструкторлық зерттемелерді коммерцияландыру. Кез келген жобаға инвестиция салу кезінде оның барлық жағынан тәуекелге ұшырау мүмкіндіктері мен ең бастысы молынша пайда әкелу факторлары ескеріледі.

Біз – аграрлық еліміз және біздің осы салада үлкен ресурстарымыз бар. Бұл жолды ешбір ұмытуға иболмайды, біз агроөнеркәсіптік қуаттардың жетілдіруімен, асыл тұқымды шаруашылықтардың дамытуымен айналысуымыз керек. Сонымен қатар тек шикізат экспортымен ғана шұғылданбай, ауылшаруашылық өнімнің терең өңделуіне ерекше назар аударуымыз өте маңызды. Бұл үшін үздік агротехниканы қолдану маңызды, қатерлі егін шаруашылығы аймағында жоғары өнімділікті қамтамасыз ете алатын инновациялық энергия – және су сақтайтын технологияларды жетілдіру.

Басқа маңызды сала – бұл металлургия өнеркәсібі. Сонымен бірге бұл жерде шетелге металл сынығын сату емес, түпкілікті өнім өндірілуі үлкен мағынаға иеленеді. Сонымен қатар энергияны сақтау, био және нанотехнологияларды дамытуға күшті бағыттау маңызды. Үлкен ғылыми әлеует химия өнеркәсібінің дамытуында да сақталады. Біз үшін перспективті салаларды анықтап алу маңызды және ары қарай осы салаларды жетілдіру негізінде жалпы тұрақты дамуға қол жеткізуге болады. Дамытуға бөлінетін қаражаттың 70%-ы қазіргі уақытта жұмыс істейтін дәстүрлі салалар және өндірістердің жетілдіруі мен жаңғыртуына бағытталу керек, ал қалған 30%-ы жаңа технологиялар саласын дамытуға жіберілуі қажет.[2]

Бірақ, технологиялар туралы айта келе, ғылыми әлеуеттің дамуы жайлы ұмытуға болмайды: ғылыми іргесіз инновациялар болмайды. Одан басқа, жаңа жоғары технологиялы жабдықтар енгізумен бірге, біз үшін сауатты мамандардың болуы маңызды.

Ғылыми-техникалық прогресті қаржыландырудың көзін таңдау кезеңдерге және, тиісінше, ғылыми-зерттеулердің түрлеріне, соның ішінде: іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерге, жобалау-конструкторлық зерттемелерге, жаңа техника мен технологияны, өндірісті, еңбекті және басқаруды ұйымдастырудың әдістерін енгізуге байланысты. Сондықтан технологиялық дамуымен бірге кадрлар әзірленуіне назар аудару керек. Өткен жылғы наурыздан бастап

Қазақстан еуропалық білім беру кеңістігінің – Болон келісімінің толыққанды мүшесі болған алғашқы ортаазиялық мемлекет иеленді. Болон талаптарына сәйкес еліміз маман даярлаудың үш деңгейлі – бакалавриат-магистратура-докторантура моделіне көшті. 42 жоғары оқу орыны халықаралық сапа менеджменті жүйесінің сертификаттау аудитінен өтті. Кластерлік бастамаларды ескере отырып, докторлық және магистерлік бағдарламалар бойынша кадрлар даярлау үшін басым мамандықтардың тізімі анықталы. Ғылым мен өндірістің арасындағы байланысты күшейту; технологияны өндіріске тарту үдерісін жеделдету; қазақстандық ғылымды халықаралық ғылыми ортаға кіріктіру; зерттеужобаларының тәуелсіз жүйесін құру және т.б. ұстанымдарға негізделген ғылымды қаржыландыру моделі жасалды. Сондай-ақ ғылыми және инновациялық іс-әрекет үшін қазіргі инфрақұрылымдарды дамыту, академиялық ғылыми мекемелер мен жоғары оқу орындарының интеграциясын қамтамасыз ету; ғылыми зерттеулерді қаржыландырудың тиімді жүйесін құру ғылыми-зерттеу және конструкторлық іс-әрекеттерді жүргізуде жеке секторларды ынталандыру, ғылыми мамандарды даярлау сапасын арттыру саласында да толайым іс тындырылды.

Инновациялық дамудың маңызды құрамдас бөлігі технопарктер болып табылады, өйткені олар – инновациялық инфрақұрылымның негізі. Технопарктердің негізгі миссиясы мынада: өндірістік алаңдар мен бизнес-қызметтердің инновациялық жобаларын бастамашыларға пайдалануға беру арқылы ғылыми зерттемелерді коммерциялау үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету. Ұлттық деңгейдегі технопарктің міндеті бүкіл экономикаға мультипликациялық нәтижесі болатын жүйекүруші салаларды дамыту, өңірлік технопарктерді жасаудың мақсаты жекелеген өңірлердің шеңберінде экономиканың барлық салаларында инновациялық қызметті ынталандыру болып табылады.

Бағдарламаны табысты іске асыру үшін мемлекеттің және жеке меншік сектордың қаржылық ресурстары шоғырландыратын болады, бұл ретте мемлекет жүйелі және секторалдық қолдау шараларын, инфрақұрылымды дамытуды қаржылық қамтамасыз етуге, ал жеке меншік сектор мен ұлттық басқарушы холдингтер, ұлттық компаниялар жобалық қаржыландыруға шоғырланатын болады.

Бағдарламаның нысаналы көрсеткіштеріне қол жеткізу үшін инвестициялық жобаларды іске асыруға жұмсалатын тікелей шығынның болжамды көлемі шамамен 6,5 трлн. теңгені құрайды және мынадай көздерден ұқамтамасыз етілетін болады.

- Жеке меншік ішкі және сыртқы инвесторлардың қаражаты;
- Ұлттық басқарушы холдингтердің, ұлттық холдингтер мен ұлттық компаниялардың және мемлекет қатысатын өзге де ұйымдардың қаражаты;

- Инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруға, сондай-ақ индустрияландыруды мемлекеттік қолдаудың секторалдық және жалпы жүйелік шараларын қаржыландыруға арналған мемлекеттік бюджет. Бағдарламаны қаржылық қамтамасыз ету арқылы көптеген нәтижелерге қол жеткізуге болады.

Үдемелі индустриялық-инновациялық даму жөніндегі бағдарламаны табысты іске асыру оны әртараптандыру және ұзақ мерзімді кезеңде бәсекеге қабілеттілікті арттыру арқылы орнықты және теңгерімді өсуді қамтамасыз етуге ықпал ететін болады.

Өндіріс факторлары өнімділігінің өсуі, ұлттық инновациялық жүйенің дамуы және нығаюы, экономиканың шоғырлану деңгейінің төмендеуі, индустрияландыру үдерісінде шағын және орта бизнес рөлінің күшеюі, индустриялық сектордың өндіргіш күштерін ұтымды ұйымдастыру, адами капитал сапасының өсуі Бағдарламаның негізі сапалы нәтижелері болады.

Индустрияның экспортқа бағдарланған дәстүрлі секторлары кейінгі бөліністі өндірістерді дамыту және экономиканың салалас секторларына оларды дамытудың мультипликативтік кең ауқымды әсерін қамтамасыз ету есебінен индустрияландырудың локомотивті рөлін атқарады.

Өнеркәсіптік өндірістің жаңа кіші салаларының кәсіпорындары – мұнай-химия, ғарыш өнеркәсібі, инфокоммуникация, тыңайтқыштар, фармацевтика, мамандандырылған машина жасау, керамика өндірістері, шыны өндірісі орнықты дамиды.

Агроөнеркәсіп кешенін және жеңіл өнеркәсіпті инновациялар енгізу негізінде үдемелі дамыту тұтыну сұранысы тауарларының импртына экономиканың тәуелділігін азайтады және сыйымдылығы 170 млн. адам болатын Кедендік одақтың рыногын ескере отырып, олардың экспорттық әлеуетін кеңейтеді.

«Болшақтың экономикасы» секторларының ғылымды қажетсінетін технологиялары мен бәсекеге қабілетті өнімін жасау және енгізу Қазақстанға постиндустриялық экономиканың негізін құруға мүмкіндік береді.

Шикізат емес экспорттың үлесі экспорттың жалпы көлемінің кемінде 40%-ы деңгейіне дейін өсумен экономиканың құрылымында шикізат емес секторлардың үлес салмағы ұлғаяды.

Энергетикалық, көлік, инфокоммуникациялық инфрақұрылымның басымдылықпен қол жеткізіледі.

Әкімшілік кедергілерді азайту, еркін бәсекелестіктің дамуы үшін жағдай жасау, қазақстандық қамтуды ұлғайту, тиімді тариф саясатын жүргізу, ірі өнеркәсіптік өндірушілердің маңында шағын және орта бизнес кәсіпорындары желісін мақсатты түрде құру есебінен отандық кәсіпкердің дамуында шешуші бетбұрыс болады.

Инновациялық инфрақұрылымды одан әрі дамыту, сапа инфрақұрылымның құру, энергия үнемдеу саласында нормативтік құқықтық база қалыптастыру, экономиканың басым салаларына ҒЗТҚЖ нәтижелерін енгізу есбінен стандартты технологиялар трансферті және отадық өнеркәсіптік инновациялық әзірлемелерді игеру үшін үйелі жағдайлар жасалатын болады.

Теңгерімді фискалдық жүктеме есбінен Қазақстанның экспортқа бағдарланған және жоғары технологиялы шикізат емес өндірістегі инвестициялық тартымдылығының деңгейі жоғарылайтын болады.

Арнайы бюджеттік бағдарламаларды қамтитын мемлекеттік қолдау құралдары мен шараларының қалыптастырылған біріңғай жүйесі мемлекет пен бизнестің күш-жігерін үйлестіріп, шоғырландыруға мүмкіндік береді және елді индустрияландыруда синергетикалық тиімділікке алып келеді әрі Бағдарламада қойылған мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Үдемелі индустриялық-инновациялық саясатты белсенді жүргізу отандық экономиканың тізбекті дағдарыстарға қатысты орнықтылығын жоғарылатады және қазақстандықтардың әл-ауқатын арттырады.[3]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық-инновациялық дамуының 2010-2014 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы;
2. Құлпыбаев С., Интықбеу С., Мельников В. «Қаржы», Алматы, 2010ж;
3. Мемлекет басшысының «Жаңа онжылдық» – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері атты Қазақстан халқына Жолдауы

Резюме

В данной статье рассматриваются развития инвестиционной деятельности компаний в современных условиях рыночной экономики

Summary

This article is about development of investment activity of the companies in modern conditions of market economy.

Проблемы усыновления (удочерения) ребенка в Республике Казахстан и других зарубежных стран

Ключевые слова: близкие родственники, брак, детство, орган опеки и попечительства, семья, усыновление (удочерение), ребенок, родители

Актуальность данной статьи не вызывает сомнений. В соответствии с международным и национальным правом и законодательством, обеспечение интересов детей – основополагающая задача семейного права. Дети рассматриваются как самостоятельные личности, имеющие с момента рождения определенные права. Одно из самых важных из них – право жить и воспитываться в семье. К сожалению, многие дети остаются по различным причинам без родительского попечения; в этом случае защита их интересов возлагается на государство. Именно оно в лице своих органов должно содействовать реализации права каждого ребенка жить и воспитываться в нормальной и полноценной семье.

В семейном праве РК существует ряд институтов, имеющих своей целью обеспечение охраны интересов несовершеннолетних детей. Наиболее предпочтительной формой социальной защиты детей, оставшихся без попечения родителей, является усыновление, поскольку оно позволяет с максимальной эффективностью обеспечить не только интересы детей, но и интересы взрослых людей, которые по тем или иным причинам лишены возможности иметь своих детей. Семейное законодательство РК предусматривает возможность усыновления казахстанских детей, как гражданами Казахстана, так и иностранцами, закрепляя при этом исключительность усыновления не гражданами РК. Тем не менее, в настоящее время в Казахстане сохраняется тенденция к превалированию международного усыновления над усыновлением детей казахстанскими гражданами.[1]

По состоянию на 1 января 2010 года иностранными гражданами усыновлены (удочерены) 5590 детей-граждан Республики Казахстан. Наибольшее количество из них усыновлены (удочерены) гражданами США – 4813 детей, Бельгии – 163, Испании – 98, Германии – 44.[2]

Отношение общественности – казахстанской и зарубежной – к этому явлению довольно неоднозначное. Многие представители власти и обычные граждане высказывают опасения, обеспокоенность по поводу казахстанских сирот и надо сказать небезосновательно. За последние пятнадцать лет деятельность по международному усыновлению приобрела очень широкий масштаб.

В связи с этим, сегодня остро стоит проблема реформирования казахстанского законодательства и совершенствования процедуры установления усыновления иностранцами в направлении усиления защиты прав усыновляемых казахстанских детей. Нудно отметить, что проблема международного усыновления, а точнее несовершенства института правового регулирования данной проблемы остро стоит не только в Республике Казахстан, но и в других странах, поэтому впору говорить о межнациональной проблеме, которая требует от государств особого к ней внимания.

Усыновление – это не только форма устройства на воспитание детей, оставшихся без попечения родителей, но и юридический факт, т.е. обстоятельство, вызывающее определенные правовые последствия. В результате усыновления усыновленные дети и их потомство по отношению к усыновителям и их родственникам, а усыновители и их родственники по отношению к усыновленным детям и их потомству во всех личных неимущественных и имущественных правах и обязанностях приравниваются к родственникам по происхождению, т.е. с правовой точки зрения усыновленный ребенок приобретает новых родителей и других родственников. По этой причине запрещены браки между усыновителями и усыновленными. [3]

Усыновление представляет собой основание возникновения семейных правоотношений, которое имеет свои специфические особенности, отличающие его от кровного происхождения, в связи с этим необходимо особо рассмотреть указанные особенности.

Так, например, законодатель делает оговорку, что при усыновлении ребенка одним лицом личные неимущественные и имущественные права и обязанности могут быть сохранены по желанию матери, если усыновитель – мужчина, или по желанию отца, если усыновитель – женщина.

Усыновление – это правовой институт, призванный создать между усыновителем и усыновленным отношения, наиболее близкие к тем, которые возникают между родителями и родными детьми.[4]

Усыновление существует с глубокой древности, однако содержание его с течением времени изменялось. Постепенно происходит все большее сближение семьи, основанной на родстве, и семьи, основанной на усыновлении. Ранее это сближение в основном происходило за счет приближения правового регулирования отношений между усыновленными и усыновителями к правовому регулированию отношений между родителями и детьми, а само усыновление конструировалось по модели кровно-родственной семьи.

В настоящее время правовые основания отношений между родителями и детьми все более приближаются к правовым основаниям усыновления. Если ранее кровно-родственная семья всегда

основывалась на биологическом происхождении, то в настоящее время, как уже отмечалось ранее, в случаях, установленных законом, родителями ребенка считаются лица, не имеющие с ним генетической связи. Например, при применении технологии искусственного оплодотворения, суррогатного материнства, при признании отцовства лицом, знающим, что в действительности он не является отцом ребенка. Таким образом, социальное отцовство и материнство получает такое же право на существование, как биологическое.[5]

Цель усыновления состоит не только в том, чтобы ребенок приобрел свою семью, но и в том, чтобы интересы ребенка были максимально учтены в результате усыновления. Категория «интересы ребенка» включает в себя такие структурные элементы, как культурная, этническая, национальная принадлежность, которые должны быть сохранены при усыновлении. В противном случае усыновление может быть отменено, как «не отвечающее интересам усыновленного ребенка».

Усыновление настолько серьезно влияет на судьбу ребенка, что его согласие войти в семью усыновителя приобретает первостепенную важность. Согласие ребенка, достигшего возраста десяти лет, безусловно необходимо, без него усыновление невозможно. Мнение ребенка, не достигшего 10-летнего возраста, также должно быть выявлено с того момента, когда ребенок в состоянии его сформулировать и выразить. Отсутствие согласия на усыновление должно рассматриваться судом как серьезное препятствие к усыновлению. В некоторых случаях усыновление может быть осуществлено без согласия родителей. Как правило, это происходит, когда родители в значительной степени утрачивают связь с ребенком.

Следующей основной причиной того, что казахстанские граждане неохотно усыновляют детей, - это ненадлежащий уровень социально-экономических условий, в том числе жилищные проблемы, а также отсутствие государственной поддержки детей и семей, в которых есть дети. Для казахстанских усыновителей одним из препятствий к усыновлению является снижение эффективности детского здравоохранения. Коммерциализация медицинских услуг оставляет все меньше надежд для родителей, в том числе усыновителей, вылечить больного ребенка. Это один из серьезных факторов, тормозящих развитие усыновления внутри страны.[6]

Усыновление в другой стране должно рассматриваться лишь как альтернативный способ ухода за ребенком. Но для многих казахстанских детей быть усыновленными за рубежом единственная, увы, возможность обрести семью, например, в США законодательство разрешено усыновлять ВИЧ - позитивных и детей, страдающих гепатитами, которых у нас пока берут в семьи не очень охотно. Также пока не столько много желающих брать в семьи сирот-подростков или тяжелых инвалидов.[7]

В настоящее время законодатель ставит новые «барьеры», препятствия для казахстанских усыновителей в виде требований, предъявляемых к их кандидатуре. Кандидаты в усыновители должны иметь жилую площадь, отвечающую санитарно-техническим требованиям. При этом не учитывается, что 60% жителей страны не имеют такого жилья. Складывается впечатление, что законодатель создает условия для стимулирования международного усыновления, а казахстанские граждане могут усыновить ребенка только при условии, если они являются состоятельными, обеспеченными людьми. О каком приоритете можно говорить и как можно ориентироваться на международные документы, когда национальное законодательство не работает, не охраняет законные права и интересы наших граждан, в том числе при усыновлении ими детей.

Более того, медицинские работники на практике «запугивают» потенциальных казахстанских усыновителей страшными болезнями, имеющимися у детей, подлежащих усыновлению, которых в действительности не существует. В то же время представителям иностранных агентств в первоочередном порядке незаконно предоставляется информация о ребенке, состоянии его здоровья, проводится видео – и фотосъемка ребенка. В документах ребенка указывается «псевдодиагнозы», соответственно ребенок передается на усыновление иностранцам, как страдающий тем или иным заболеванием, по причине которого он не был усыновлен нашими гражданами. В действительности же ребенок передается за рубеж абсолютно здоровым, но за такую «услугу» (в виде несуществующего диагноза) медперсонал получает вознаграждение от усыновителей ребенка или посредников.

Однако сложившаяся тенденция увеличения количества усыновлений иностранцами по отношению к казахстанским гражданам свидетельствует о прямо противоположной ситуации, сложившейся на практике. Фактически такой альтернативный способ устройства превратился для наших детей в единственный. Подобная ситуация не может оставить равнодушным ни одного человека, обеспокоенного судьбой своей страны.

Понятно, что без необходимого материального дохода и нормальных жилищных условий надлежащее воспитание усыновленного ребенка затруднено, тем не менее, недопустимо, чтобы материальный аспект преобладал над морально-этическими качествами кандидата в усыновители. Очевидно, что только взаимные отношения ребенка с усыновителями, основанное на глубоком доверии, доброте, ласке, являются главными факторами при усыновлении. На практике не только усыновители, но и сами дети сталкиваются с различными трудностями, особенно если усыновителями являются иностранные

граждане. Речь идет о сложностях, связанных с адаптацией усыновленного ребенка на территории иностранного государства, в чужой стране. Это уникальный способ взаимодействия, «столкновения» двух разных культур. По мнению специалистов, такое противоречие обусловлено различными материальными, социальными, психологическими ресурсами. Дело в том, что усыновители находятся в привычной для них среде, ребенок же не знает языка, обычаев, культуры новой для него страны. Многие иностранные усыновители считают, и не без оснований, что казахстанский ребенок приезжает без так называемого культурного багажа и потому, по их мнению, может легко адаптироваться в чужой для него стране.

Представляется, что ситуация осложнена еще и тем, что ребенок не имеет в семье иностранных усыновителей той эмоциональной и культурной поддержки, которую он мог бы получить в любой казахстанской семье.

Исследования показали, что усыновленные дети ощущают неудобства из-за своего физического облика, стесняются своего происхождения, у них наблюдается «раздвоение личности», что провоцирует обострение психологических и социальных проблем, проявление симптомов душевного расстройства, чувства неполноценности, тревоги, депрессии.[8]

Поэтому решение вопроса о международном усыновлении не может рассматриваться только в правовой плоскости. Усыновленные дети приезжают в страну с определенными навыками поведения, набором понятий, привычек, привитых в родной стране. В чужом окружении ребенок ощущает психологический дискомфорт. Такая ситуация влечет комплекс личностных конфликтов у ребенка, связанных с необходимостью «усвоения» культуры, традиций, обычаев страны. В связи с этим необходима адресная, целенаправленная психологическая помощь усыновленным детям.

Проблемы, которые возникают на практике при усыновлении ребенка иностранными гражданами, способствуют выявлению реальной ситуации, сложившейся с внутренним усыновлением. Совершенно ясно, что необходимо проводить комплекс мероприятий, направленных на стимулирование, повышение привлекательности усыновления в нашей стране.

Во-первых, необходимо стремиться к усовершенствованию действующего законодательства, в частности можно предложить облегчить процедуру усыновления для отчимов и мачех в отношении детей, которые фактически проживают в семье, предоставить возможность усыновить детей лицам, которые состоят в фактических брачных отношениях, а также расширить возможности для усыновления одиноким лицам. Упрощение процедуры в данных случаях означает, что можно вернуться к административному порядку усыновления, который

существовал у нас ранее, сохранив при этом судебный порядок как общее правило.

Во-вторых, необходима реальная государственная поддержка в отношении семей, усыновивших ребенка, адресная социальная помощь усыновителям.

Совершенно очевидно, что такая поддержка со стороны государства должна проявляться в первую очередь в материальной помощи, в виде выплаты существенного единовременного пособия, а также ежемесячных выплат лицам, взявшим ребенка на воспитание в семью. Так, например, зарубежное законодательство предоставляет существенные льготы для усыновителей; в США компенсация при усыновлении ребенка достигает 10 тыс.долларов плюс выплата ежемесячного пособия на ребенка в размере 900 долларов.

В-третьих, нормы, регулирующие процедуру усыновления, нуждаются в конкретизации в части определения правового статуса представителей агентств, участвующих в процессе усыновления, а также обеспечения права на получение полной, достоверной и своевременной информации о детях усыновителями. Кроме того, необходимо внести поправки в УК РК и КоАП РК относительно повышения ответственности за осуществление посреднической деятельности, а также за размещение информации в сети Интернет о казахстанских детях.[9]

В-четвертых, обеспечение оптимальных условий для казахстанских усыновителей, реализация их приоритета невозможны без подготовки кадров, узких специалистов для работы с детьми и их родителями. В частности, в США созданы так называемые адаптационные центры, где специалисты разного профиля (педагоги, врачи, социальные работники) помогают семьям, усыновившим ребенка, установить с ним межличностный контакт. Помогают они и самим детям, которые оказались в другой стране и им необходима помощь для «освоения» в чужой для них обстановке. В Германии в центре по усыновлению. Работают шесть социальных педагогов, два психолога, семь квалифицированных административных служащих.

В вопросах адаптации детей-сирот в новых семьях в западных странах (а теперь и в Восточной Европе) большую роль играют разнообразные религиозные организации и общины. Церковные центры помощи семьям в Западной и Восточной Европе особое внимание уделяют будущим родителям желающим усыновить ребенка. Справедливо считается, что психологическое состояние нового члена семьи будет во многом зависеть от общего семейного климата. После беседы с психологом и прохождения соответствующих психологических исследований супруги приглашаются как минимум на три групповые учебные встречи с психологами, длящиеся в общей сложности около

четырёх часов. Главная цель этих занятий – психологическая поддержка супругов, ожидающих усыновления ребенка, изложение знаний из области практической психологии и получение сотрудниками консультации дополнительной информации о будущих родителях. Предполагаемым усыновителям могут предложить побеседовать в педиатром по проблемам психофизического развития ребенка.

В-пятых, отсутствие действенного механизма контроля за судьбой усыновленных детей на территории иностранного государства требует проведения конкретных мероприятий на международном уровне.

Предложенные меры, направленные на повышение привлекательности усыновления, не принесут желаемого результата до тех пор, пока отношение нашего общества к усыновлению принципиально не изменится. Другими словами, необходимо учитывать социокультурную обстановку, принимать во внимание социальный контекст, в котором происходит этот процесс. На Западе усыновление – это нормальное явление, потому что всегда престижнее иметь семью и детей, если даже они не свои, нежели оставаться бездетным. К тому же перед усыновителями не возникает того ужасного психологического барьера, который приходится преодолевать нашим соотечественникам. От усыновленного ребенка не будут скрывать, что он в семье не родной. В Казахстане же усыновители предпринимают все возможные усилия, направленные на сохранение тайны усыновления: переезжают в другие районы и города, инсценируют беременность, только чтобы никто не заподозрил, что ребенок у них не родной. Страх усыновителей оказаться «разоблаченными» в кругу знакомых, друзей, других лиц оказывается сильнее по сравнению с желанием создать ребенку нормальные психологические условия для его адаптации в новой семье.[10]

Очевидно, что таких проблем можно было бы избежать при адекватном отношении общества к усыновлению. Сегодня, как никогда, необходимо кардинально менять это отношение, что позволит обеспечить благоприятный социальный климат для усыновленных детей и сделать их адаптацию в новой семье более успешной.

Подводя краткие итоги, можно с уверенностью сказать, что проблемы и сложности, связанные с усыновлением детей существовали на всех исторических этапах становления этого института и были присущи практически всем правовым системам. Это связано как со сложностью самого института усыновления, так и с внутренней политикой каждого конкретного государства на определенном этапе его развития, существующим уровнем развития законодательной техники, накопленном и обобщенном опыте решения практических задач в области усыновления, меняющейся геополитической обстановкой в мире.

Наиболее значимыми событиями за всю историю существования института усыновления (удочерения) в Казахстане стали:

законодательное закрепление приоритета устройства детей, оставшихся без попечения родителей, на воспитание в семью; в отношении усыновления детей – казахстанских граждан нашими гражданами, иностранными гражданами и лицами без гражданства – признание и законодательное закрепление приоритета устройства их в семьи граждан РК; возобновление судебного порядка рассмотрения и разрешения дел об установлении усыновления в РК.

Вскрытие основных проблем, связанных существованием и функционированием института международного усыновления в Казахстане, позволило определить первоочередные задачи, стоящие перед обществом РК на пути совершенствования данного правового института, выявить наиболее общие тенденции, наметившиеся в области международного усыновления. В первую очередь, это сближение сотрудничества государств, в сфере международного усыновления. За сравнительно небольшой промежуток времени было принято множество международно-правовых актов, подписано договоров и соглашений по оказанию правовой помощи при рассмотрении дел об усыновлении. Республика Казахстан присоединилась ко многим из них.

Таковы основные положения, связанные с проблемой усыновления на современном этапе. Их следует учитывать всем, кто решился на этот очень ответственный и, хочется верить, глубоко продуманный шаг.

В завершении сказанного, хотелось бы еще раз подчеркнуть, что именно усыновление дает возможность создать ребенку максимально близкие к семейным условия жизни и воспитания. А реализация на практике новых положений законодательства РК, направленных на защиту прав и законных интересов детей при усыновлении, позволит избежать злоупотреблений в этой важной социальной сфере деятельности государства, а главное – поможет детям под контролем суда с учетом их интересов обрести нормальную полноценную семью.

Использованные источники:

1. Ануфриева Л.П., Бекашев К.А., Дмитриева Г.К. Международное частное право. Учебник. М., Проспект, 2004.-688 с. С.575
2. Kazakhstan Today. 29.11.2010, Власть и политика – Источник: Inform.kz
3. Королев Ю.А. Усыновление – проблемы решенные и нерешенные.//Адвокат, 2003. №2. С.31-38
4. Закон РК «О браке и семье» от 17.12.1998 г. №321.
5. Антокольская М.В. Семейное право. Учебник. М., Юрист. – 2001. 336с. С.289
6. Летова Н.В. Усыновление в Российской Федерации: правовые проблемы. М., 2006. 699с. С.71
7. Постановление Правительства Республики Казахстан №842 от 24.06.199 г. «Об утверждении Перечня заболеваний, при наличии которых лицо не может усыновить (удочерить) ребенка, принять его под опеку (попечительство), патронат»

-
8. Завражнов В. Усыновление иностранцами детей – граждан РФ.//Российская юстиция.2004. №7. С.25-31
  9. Бабурин С.Н., Забейворота А.И., Глисков А.Г., Бородич К.Ю. Справочник по усыновлению (удочерению) и опеке в РК: порядок, условия, правовые последствия. М., МЦФЭР, 2004. 389с. С.176
  10. Проблема детей-сирот в российском общественном мнении. Социологическое исследование//Беспризорник. 2004. №6. С.28-31.

Түйін

Заңға сүйеніп жанұядағы қарым-қатынастарды қорғауға бағытталған, балалардың тәрбиесі үшін, өзара махаббат және құрмет, өзара көмек және жауапкершілік сезімдерін, әр адамның басқа адамның алдында қойылған жауапкершілігі, жанұя мүшелерінің мүдделерін құрастыруға дұрыс айтады.

Жанұя - бұл мүліктік және дербес мүлік құқықтар және неке, ағайындық қарым-қатынастар, бала асырап алу немесе балалардың қабылдануды басқа формасынан жанұядағы қарым-қатынастарды күшейтуге және дамытуға мүмкіндік туғызуға шақырылған міндет сабақтас тұлғалардың шеңбері.

Summary

First of all Legal regulation of family relations is directed, on protection of the rights and interests of members of a family, on formation between them of the relations constructed on feelings of mutual love and respect, mutual aid and responsibility before each other, on creation in a family of necessary conditions for education of children.

The family is the circle of persons, connected by the property both personal non-property rights and the duties following from marriage, relationship, adoption or other form of acceptance of children to education and called to promote strengthening and development of family relationships.

*Косжанова Н.
Д.А. Қонаев атындағы Университетінің
I курс магистранты
Ғылыми жетекші: э.ғ.к Ажыханов Б.Б.*

Қазақстан Республикасының экономикасының индустриалды-инновациялық өндірісті жетілдіру проблемалары

Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының Индустриалды-инновациялық дамуының 2003-2015 жылдарға арналған стратегиясының маңызды міндеттерінің бірі мақсатты инвестициялық және ғылыми-техникалық стратегияларды іске асыру, инвестициялық белсенділікті реттеу мен ынталандыру болып табылады. Бұл индустриалды-инновациялық дамудың қазіргі мемлекеттік басқару жүйесін қайта қарауды және белгілі бір дәрежеде қайта құруды қажет етеді.

Біздің елдің инновациялық индустрияландыруы – дамудың жалғыз ғана дұрыс жолы. Елімізде инновациялық жүйені дамытуға арналған барлық алғышарттар бар: инновациялық және қаржылық инфрақұрылым, ғылыми әлеует инновациялық кәсіпкерлік. Бұл технопарктер мен бизнес-инкубаторлардың құруын, ғылыми зерттемелерге гранттардың бөлінуін, сонымен бірге өндірісте инновациялық жобалардың іске асырылуы мемлекеттік-жекеменшік әріптестік тәсілдерінің кеңінен қолдануын көздейді.

Бағдарлама экономиканы әртараптандыру және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру арқылы орнықты және теңгерімді өсуін қамтамасыз етуге бағытталған. 2015 жылға дейінгі кезеңде қазақстандық қамтуды мақсатты дамыту арқылы шағын және орта бизнес, кейінгі қайта бөлу және қайта өңдеу үшін жаңа бизнес-мүмкіндіктерді мультипликациялаумен экономиканың дәстүрлі экспортқа бағдарланған секторларында ірі инвестициялық жобаларды іске асыру үдемелі индустрияландыру саясатының негізгі басымдығы болмақ.

Жалпы алғанда, экономиканы әртараптандыруды мемлекеттік қолдау макро және секторлық деңгейлерде экономикалық саясаттың жүйелі шараларын, сондай-ақ экономиканың нақты секторларын және жобаларды қолдаудың селективті шараларын іске асыру арқылы жүзеге асырылатын болады. Қазақстанда индустрияландырудың базалық индустриялды негіздері құрылған:

- серпінді бағыттарды іске асыруға арналған мемлекеттің әлеуетін топтастыратын «Самұрқ-Қазына» ҰӘҚ АҚ;
- экономиканың тұрақтылығын қамтамасыз ететін Ұлттық қоры;
- диверсификациялау үдерісін сүйемелдейтін даму институттары; мемлекет пен бизнестің қимылын өзара әрекеттестіру және үйлестіру үшін диалог алаңдары.

Ірі жобаларды іргерілетудің бастамашысы «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қоры. Акционерлік қоғамы экономиканың отын-энергетика және металлургия секторларының ірі жүйе құраушы компаниялары, сондай-ақ стратегиялық шетелдік инвесторлар болып табылады.

«Қазақстан-2030» Стратегиясы шеңберіндегі үдетілген индустриялды-инновациялық даму бойынша ҚР Президенті қойған міндеттемелерін іске асырудағы Ұлттық инновациялық қордың рөлі зор. Ұлттық инновациялық қор жобаларды дамытудың әр түрлі кезеңдерінде қаржыландырады: идея мен үлгі жасауынан бастап өндірістің кеңейтуіне дейін. Ұлттық инновациялық қордың қаржыландыруының тетігі-жоба құнынан 49%-ға дейін үлестік инвестиция салу. Ұлттық инновациялық қордың портфелінде қазір тоғыз жоба бар. Одан басқа, қазақстандық ғалымдар мен кәсіпкерлерге 2004 жылдан бастап тәжірибе-

---

конструкторлық зерттемелерге 48 грант берілді. Қордың одан арғы міндеті – өз еншісіндегі үлесін сату жолымен инновациялық жобалардан «шығу» және тәжірибе-конструкторлық зерттемелерді коммерцияландыру. Кез кеген жобаға инвестиция салу кезінде оның барлық жағынан тәуекелге ұшырау мүмкіндіктері мен ең бастысы молынша пайда әкелу факторлары ескеріледі[1].

Біз – аграрлық еліміз және біздің осы салада үлкен ресурстарымыз бар. Бұл жолды ешбір ұмытуға болмайды, біз агроөнеркәсіптік қуаттардың жетілдіруімен, асыл тұқымды шаруашылықтардың дамытуымен айналысуымыз керек. Сонымен қатар тек шикізат экспортымен ғана шұғылданбай, ауылшаруашылық өнімнің терең өңделуіне ерекше назар аударуымыз өте маңызды. Бұл үшін үздік агротехниканы қолдану маңызды, қатерлі егін шаруашылығы аймағында жоғары өнімділікті қамтамасыз ете алатын инновациялық энергия – және су сақтайтын технологияларды жетілдіру.

Басқа маңызды сала – бұл металлургия өнеркәсібі. Сонымен бірге бұл жерде шетелге металл сынығын сату емес, түпкілікті өнім өндірілуі үлкен мағынаға иеленеді. Сонымен қатар энергияны сақтау, био және нанотехнологияларды дамытуға күшті бағыттау маңызды. Үлкен ғылыми әлеует химия өнеркәсібінің дамытуында да сақталады. Біз үшін перспективті салаларды анықтап алу маңызды және ары қарай осы салаларды жетілдіру негізінде жалпы тұрақты дамуға қол жеткізуге болады. Дамытуға бөлінетін қаражаттың 70%-ы қазіргі уақытта жұмыс істейтін дәстүрлі салалар және өндірістердің жетілдіруі мен жаңғыртуына бағытталу керек, ал қалған 30%-ы жаңа технологиялар саласын дамытуға жіберілуі қажет.

Бірақ, технологиялар туралы айта келе, ғылыми әлеуеттің дамуы жайлы ұмытуға болмайды: ғылыми іргесіз инновациялар болмайды. Одан басқа, жаңа жоғары технологиялы жабдықтар енгізумен бірге, біз үшін сауатты мамандардың болуы маңызды.

Ғылыми-техникалық прогресті қаржыландырудың көзін таңдау кезеңдерге және, тиісінше, ғылыми-зерттеулердің түрлеріне, соның ішінде: іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерге, жобалау-конструкторлық зерттемелерге, жаңа техника мен технологияны, өндірісті, еңбекті және басқаруды ұйымдастырудың әдістерін енгізуге байланысты. Сондықтан технологиялық дамуымен бірге кадрлар әзірленуіне назар аудару керек. Өткен жылғы наурыздан бастап Қазақстан еуропалық білім беру кеңістігінің – Болон келісімінің толыққанды мүшесі болған алғашқы ортаазиялық мемлекет иеленді. Болон талаптарына сәйкес еліміз маман даярлаудың үш деңгейлі – бакалавриат-магистратура-докторантура моделіне көшті. 42 жоғары оқу орыны халықаралық сапа менеджменті жүйесінің сертификаттау аудитінен өтті. Кластерлік бастамаларды ескере отырып, докторлық және магистерлік бағдарламалар бойынша кадрлар даярлау үшін басым

мамандықтардың тізімі анықталы. Ғылым мен өндірістің арасындағы байланысты күшейту; технологияны өндіріске тарту үдерісін жеделдету; қазақстандық ғылымды халықаралық ғылыми ортаға кіріктіру; зерттеу жобаларының тәуелсіз жүйесін құру; университеттік зертханалар жүйесін құру және т.б. ұстанымдарға негізделген ғылымды қаржыландыру моделі жасалды. Сондай-ақ ғылыми және инновациялық іс-әрекет үшін қазіргі инфрақұрылымдарды дамыту, академиялық ғылыми мекемелер мен жоғары оқу орындарының интеграциясын қамтамасыз ету; ғылыми зерттеулерді қаржыландырудың тиімді жүйесін құру ғылыми-зерттеу және конструкторлық іс-әрекеттерді жүргізуде жеке секторларды ынталандыру, ғылыми мамандарды даярлау сапасын арттыру саласында да толайым іс тындырылды [2].

Инновациялық дамудың маңызды құрамдас бөлігі технопарктер болып табылады, өйткені олар – инновациялық инфрақұрылымның негізі. Технопарктердің негізгі миссиясы мынада: өндірістік алаңдар мен бизнес-қызметтердің инновациялық жобаларын бастамашыларға пайдалануға беру арқылы ғылыми зерттемелерді коммерциялау үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету. Ұлттық деңгейдегі технопарктің міндеті бүкіл экономикаға мультипликациялық нәтижесі болатын жүйекүруші салаларды дамыту, өңірлік технопарктерді жасаудың мақсаты жекелеген өңірлердің шеңберінде экономиканың барлық салаларында инновациялық қызметті ынталандыру болып табылады.

Бағдарламаны табысты іске асыру үшін мемлекеттің және жеке меншік сектордың қаржылық ресурстары шоғырландыратын болады, бұл ретте мемлекет жүйелі және секторалдық қолдау шараларын, инфрақұрылымды дамытуды қаржылық қамтамасыз етуге, ал жеке меншік сектор мен ұлттық басқарушы холдингтер, ұлттық компаниялар жобалық қаржыландыруға шоғырланатын болады.

Бағдарламаның нысаналы көрсеткіштеріне қол жеткізу үшін инвестициялық жобаларды іске асыруға жұмсалатын тікелей шығынның болжамды көлемі шамамен 6,5 трлн. теңгені құрайды және мынадай көздерден қамтамасыз етілетін болады.

- Жеке меншік ішкі және сыртқы инвесторлардың қаражаты;
- Ұлттық басқарушы холдингтердің, ұлттық холдингтер мен ұлттық компаниялардың және мемлекет қатысатын өзге де ұйымдардың қаражаты;
- Инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруға, сондай-ақ индустрияландыруды мемлекеттік қолдаудың секторалдық және жалпы жүйелік шараларын қаржыландыруға арналған мемлекеттік бюджет. Бағдарламаны қаржылық қамтамасыз ету арқылы көптеген нәтижелерге қол жеткізуге болады [3].

Үдемелі индустриялық-инновациялық даму жөніндегі бағдарламаны табысты іске асыру оны әртараптандыру және ұзақ

мерзімді кезеңде бәсекеге қабілеттілікті арттыру арқылы орнықты және теңгерімді өсуді қамтамасыз етуге ықпал ететін болады.

Өндіріс факторлары өнімділігінің өсуі, ұлттық инновациялық жүйенің дамуы және нығаюы, экономиканың шоғырлану деңгейінің төмендеуі, индустрияландыру үдерісінде шағын және орта бизнес рөлінің күшеюі, индустриялық сектордың өндіргіш күштерін ұтымды ұйымдастыру, адами капитал сапасының өсуі Бағдарламаның негізі сапалы нәтижелері болады.

Қорыта келе, үдемелі индустриялық-инновациялық саясатты белсенді жүргізу отандық экономиканың тізбекті дағдарыстарға қатысты орнықтылығын жоғарылатады және қазақстандықтардың әл-ауқатын арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «2003-2015 жылдардағы индустриалдық-инновациялық даму стратегиясы».
2. Асилова А.С. Инвестицияны қаржыландыру және несиелеу. Алматы 2009.
3. Мемлекет басшысының «Жаңа онжылдық» – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері атты Қазақстан халқына Жолдауы.

Резюме

В XXI веке динамичное развитие экономики и общества, непосредственно зависит от эффективности проводимой экономической политики.

В данной статье совершенствование производства рассматривается как важнейшей фактор индустриально-инновационного развития национальной экономики. В статье автор особое внимание обратил на современную состоянию инновационного развития экономики, рассматривал актуальных проблем развития инновационных процессов и предложил альтернативные пути решение проблем.

Summary

In the twenty-first century, the dynamic development of economy and society directly depends on the effectiveness of economic policy.

In this paper, improvement of production is regarded as the most important factor of industrial-innovative development of national economy. The author paid special attention to the current state of innovation development of economy, considered the urgent problems of development of innovative processes and suggested alternative ways of solving problems.

Қазіргі таңда Қазақстандағы жеке айыптау істері бойынша іс жүргізудің маңызы

Қазақстандағы жеке айыптау істері бойынша іс жүргізудің маңызын ашпас бұрын, біздің қоғамымыздың даму процессіне байланысты жеке айыптау істері бойынша сот өндірісі институтының дамығандығын, бір түрден екінші түрге ауысқандығы айта кеткен жөн.

Жеке айыптау қоғам дамуының алғашқы кезеңдерінде жәбірленуші тұлға мен кінәлі адам арасындағы жалғыз байланыс нысаны бола отырып, қоғамның дамуы барысында қылмыстық іс жүргізудің бір нысанына айналды. Бұл жеке және жария бастамалардың арақатынасы тек олардың мазмұнын ғана емес, тұтас мемлекеттің мазмұнын сипаттайды. Яғни, мемлекет тұтастай өзінің азаматтары мен қоғамның жеке мүдделерін қорғау үшін пайда болатынына қарамастан, оның қарауындағы қылмыстық әрекеттердің ауқымы азайды.

Қазақстан Республикасының конституциясы қылмыстық іс жүргізуді жариялылық, теңдік және тараптардың жарыспалығы қағидаларының негізінде қалыптастыруды жария еткен болатын. Оның басты мақсаты қылмыстарды тез әрі толық ашу, қылмыскерлерді ұстау және әрбір қылмыс жасаған тұлғаның жасаған әрекеті үшін әділ жазаға тартылуын қамтамасыз ету, әділ сот талқылауы және қылмыстық заңды дұрыс қолдану болып табылады деп көрсеткен болатын. Аталған міндеттерді өз кезегінде бір негізгі бір міндетке, яғни құқықтық тәртіпті қорғау мен нығайтуға келтіруге болады.

Мемлекеттің кез келген уәкілетті органы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 36-бабына сәйкес қылмыс белгілерін анықтаған жағдайда қылмыстық іс қозғап, оны тергеуге кірісуі қажет делінген. Яғни, қылмыс белгілері анықталған жағдайда мемлекет тарапынан азаматтардың қадір-қасиеті, өмірі, денсаулығы мен меншігінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты барлық шараларды қолдануы қажет. Сонымен қатар, қылмыс деп танылған барлық әрекеттер тек жеке істер қатарына жатады деп айтуға болмайды. Бұдан қылмыстық іс жүргізу қоғамдық, мемлекеттік және жеке тұлғалардың мүдделерін қорғауды қамтамасыз етуі қажет. Осыған байланысты онда бір-бірінен ажырамайтын жеке және жария бастамалар көрініс табады. Бұл жерде заң шығармашылықта жария бастамалардың басым болуы авторитарлық және тоталитарлық режимдегі мемлекеттерге тән екендігін айта кету керек. Ал құқықта диспозитивті бастамалардың басым болуы мемлекеттің мүддесіне

қарағанда жеке тұлғалардың мүдделерін жоғары қоятын демократиялық мемлекетке тән қасиет.

Қылмыстық іс жүргізудің жария екендігіне байланысты көптеген ғалымдардың ойлары бір жерден шығады. Оған олардың айтқандарын келіре отырып көз жеткізуге болады. Мысалға, А.Фон-Резонаның айтуы бойынша «әрбір қылмыстық әрекет жеке тұлғалардың құқығын бұзғанымен қоса қоғамдық тәртіпті де бұзады және ол бұзылған құқық жеке тұлғалардың сыйақысымен емес, мемлекет тағайындайтын жаза арқылы қалпына келтіріледі»[1,54].

И.Я.Фойницкийдің айтуы бойынша жарыспалылық арқылы қылмыстық іс жүргізу құрылмайды. Сонымен қатар, дәлелдемелерді жинауда жеке тұлғалар мемлекеттің көмегіне жүгінеді және қылмыстық айып тағу жеке тұлғалардың таңдауы бойынша емес, мемлекеттің атынан тағылады. Қылмыстық іс жүргізуде тараптардың қатысуы істі толығымен ашуға мүмкіндік береді және сотқа шешім шығару үшін жан-жақты әзірленген материалдар ұсынуда жәрдемдеседі. Бұл мағынада тараптар соттың маңызды көмекшілері ретінде немесе олардың әрқайсысы өздерінің жеке мүдделері үшін емес, өздеріне тапсырылған қоғамдық мүддені білдіру үшін әрекеттенеді

Мұнымен М.С. Строгович, Н.Д. Дурманов, В.С. Джатиев В.Н.Хропанюк және тағы басқа да ғалымдар келіскен болатын. Олардың айтуынша, қылмыстық ізге түсу әрқашан да жария сипатқа ие болатын.

Алайда, Н.А.Громов пен Ю.В.Франнифоров «қылмыстық іс жүргізудің жариялылығын мемлекет пен қоғамның қылмыстық қол сұғушылықтардан жеке тұлғалардың мүдделеріне байланысты емес белсенді қорғанысы деп айтуға болмайды. Себебі, жеке тұлғалардың мүдделерін елемей, мемлекет пен қоғамның игілігіне қамқорлық көрсету мүмкін емес. Қоғамдық мүдде – ол тек мемлекет пен қоғамның ғана емес, жеке тұлғалардың да мүдделері», деген болатын[2, 48].

К.Ф.Гуценко да Н.А.Громов пен Ю.В.Франнифоров ойларын бөлісті. Оның айтуы бойынша жеке тұлғалар мен мемлекеттің мүдделерін бір-бірінен ажыратып қарауға болмайды[3, 62].

Мұндай көзқарасты бөлісі отырып В.С.Шадрин «мемлекет қылмыс жәбірленушісі мен кінәлі тұлға арасында делдал міндетін атқаратынын, яғни пайда болған дауға жәбірленуші жағынан араласатынын ашып көрсетеді». Бұл пікірмен келіспеу қиындау, өйткені қылмыстық қарым қатынас әрдайым мемлекет пен қылмыстық әрекет жасаған арасында пайда болған дауды шешу үшін пайда болады. Бұл қылмыстық қарым қатынас субъектілерінің анализін көрнекі растайды:

1) жеке айыптау істері бойынша олар болып - қылмыстан зардап шеккен жеке тұлға, мемлекет (прокурора, судья ретінде) және кінәлі тұлға (жеке тұлға);

---

2) жеке – жариялы айыптау істері бойынша - жеке (жеке және заңды), қылмыстан зардап шеккен тұлға, мемлекет (уәкілетті мемлекеттік органдар тарапынан) және кінәлі жеке тұлға.

3) жария айыптау істері бойынша – жеке тұлға (жеке және заңды), қылмыстан зардап шеккен мемлекет, мемлекет (уәкілетті органдар, прокурор, судья атынан) және кінәлі жеке тұлға.

Бұдан мынадай қорытынды жасауға болады: жеке бастамалар қылмыстық іс жүргізуде маңызды орын алады. Осыған байланысты жеке айыптау институтын кеңейтуге байланысты алғышарттар да бар. Ол туралы төменде көрсетілген ғалымдар бірнеше дүркін сөз қозғаған болатын:

- И.Петрованың айтуы бойынша «жеке тұлғалардың айыптауды жүзеге асыруға байланысты құқықтарын кеңейту олардың заңды мүдделерін толығымен қорғап қана қоймай, қылмыстық қудалаудың тиімді іске асырылуы үшін десептігін тигізер еді»;

- А.С.Золотарев бұл мәселеге байланысты өз ойын былай білдірді: «отандық іс жүргізушілік ғылымның басты міндеті жария мен жеке мүдде арасындағы дұрыс теңгерімді табу болып табылады», - десе, ал В.М.Корельскийдің пікірі бойынша тек жоғарыда айтылған жағдайда ғана құқықтық ақиқаттың тараптары бірін-бірі күшейте түсіп, әлеуметтік, құқықтық және басқа да құндылықтарға қол жеткізеді» [4, 56].

Өкінішке орай ғалымдардың арасында жеке айыптаудың да, жария айыптаудың да мазмұнына байланысты ортақ пікір жоқ.

Заң энциклопедиясындағы анықтама бойынша «қылмыстық іс жүргізудегі айыптау қылмыстық жауаптылыққа тартылып жатырған тұлғаның кінәлігін дәлелдеуге байланысты заңмен уәкілеттілік берілген органдардың қызметі» [5, 34].

Е.Б.Мизулинаның пікірі бойынша «айыптау – бұл заңда көрсетілген тұлғалардың сот алдында сотталушының кінәлігін негіздеуге бағытталған қызметі», ал А.М.Ларина, Э.Б.Мельникова және В.М.Савицкийдің қорытындылары бойынша «айыптау - бұл тергеуші мен прокурордың қылмысты нақты бір тұлғаның жасағандығы туралы қорытындысын тұжырымдау, негіздеу және қорғауға байланысты қызметі». Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 7-бабының 13-тармағына сәйкес «қылмыстық ізге түсу, яғни айыптау - қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекет пен оны жасаған адамды, соңғысының қылмыс жасаудағы кінәлілігін анықтау мақсатында, сондай-ақ мұндай адамға жаза немесе өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын қолдануды қамтамасыз ету үшін айыптау тарабы жүзеге асыратын іс жүргізу қызметі».

Жоғарыда айтылғандарды басшылыққа ала отырып мынадай қорытынды шығаруға болады: қылмыстық іс жүргізудегі айыптау – бұл заңмен уәкілеттілік берілген лауазымды тұлғалар мен қылмыстан зардап шеккен жеке тұлғалардың жасалған әрекетке құқықтық баға беріп, кінәнің нысаны мен себептерін, қылмыс жасау уақытын, орнын, әдісін көрсете отырып, кінәлі тұлғаларды негізді және әділ әшкерелеуге бағытталған қызметі.

Заң энциклопедиясындағы анықтамаға сәйкес жеке айыптау – тек жәбірленушінің арызы негізінде қозғалатын қылмыстық істер бойынша сот өндірісінің нысаны. Айыптауды жәбірленушінің өзі қолдайтындықтан жеке деп аталады. Аталған көзқарасты Н.А.Громов пен Л.В.Головко бөліседі. Олардың айтуы бойынша жеке айыптаудың мәні ең алдымен осы нысандағы істер бойынша қылмыстық қудалау толығымен жәбірленушінің еркіне берілген[6, 53].

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 32-бабына сәйкес, жасалған қылмыстың сипаты мен ауырлығына, зардабына қарай қылмыстық ізге түсу мен айыптау сотта жеке, жеке-жариялы және жариялы түрде жүзеге асырылады.

Жеке айыптау - қылмыстық процестегі айыптаудың бір нысаны болып табылады. Айыптаудың бұл нысаны, қылмыстан зардап шеккен адамның немесе оның заңды өкілінің айыптыны қылмыстық жауаптылыққа тарту туралы талабы қылмыстық іс жүргізу заңымен белгіленген тәртіпте тапсырылғанда пайда болады.

Жеке айыптау - әдетте, тек жәбірленушінің шағымы бойынша ғана қозғалған қылмыстық істердің кейбір санаттарын жүргізу тәртібі. Жеке айыптау істері жәбірленуші мен айыпталушы бітімге келген жағдайда қысқартылады.

Жеке айыптау бойынша сот ісін жүргізу ҚІЖК-нің 45 тарауы мен Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылдың 25 желтоқсанындағы «Жеке айыптау істері бойынша сот тәжірибесі туралы» №13 Нормативтік қаулысында қарастырылған.

Жеке айыптау ісін жүргізудің басқа қылмыстық істерді жүргізуден бір айырмашылығы, жеке айыптау ісі бір адамның басқа адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту туралы сотқа шағым беруі арқылы қозғалады.

Істерді зерделеу барысында денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру фактілері бойынша жәбірленушілер негізінен ішкі істер органдарына шағымданатынын көрсетті, бұл жәбірленушілердің жеке айыптау бойынша тікелей сотта іс қозғау құқықтары барын білмейтінін дәлелдейді. Осыған байланысты, жеке айыптау шағымдарының басым көпшілігі соттарға ішкі істер органдарынан келіп түседі.

Сондай-ақ, анықтау және тергеу органдары жәбірленушілердің шағымында жеке-жариялы, жариялы қылмыс түрлерінің құрамдары жоқ,

---

тек жеке айыптау белгілері бар деген тұжырымға келіп, материалдарды қарамай сотқа жіберу фактілері де сот практикасында аз емес.

Аталған жағдайда да сот практикасында біркелкі пікір жоқ, өйткені, бірі қаралмаған материалдарды жеке айыптаушының шағымы ретінде іс жүргізуге қабылдауға болады десе, екіншісі, қабылдауға болады дей тұрып, арызданушыға сондай шағыммен сотқа жүгінуді ұсынады.

Жоғарыда айтылғандардан мынадай қорытынды шығаруға болады: қазіргі таңда жеке айыптау қылмыстан зардап шеккен жеке тұлға қызметінің бір түрі ретінде қылмыстық іс жүргізу кодексінің 32-бабына сәйкес өзіне қарсы қылмыс жасаған тұлғаға қатысты мынадай әрекеттерден тұрады: 1) оның өзіне қатысты қылмыс жасаған тұлғаны жауаптылыққа тарту туралы ресми түрде сотқа жүгінуден; 2) өзіне қарсы жасалған қылмыс бойынша дәлелдемелер ұсынудан; 3) сотта айыптауды қолдаудан. Сонымен қатар, қылмыстан зардап шеккен жеке тұлғаға оны қылмыстық жауаптылықтан босатуға әкеп соқтыратын айыпталушымен бітімгершілікке келуіне құқық берілген.

Сотта айыптауды қолдау қылмыстық іс жүргізушілік айыптау функциясын жүзеге асыру болып табылады. Оны жүзеге асыру барысында айыптаушы қылмыскердің кінәлілігін дәлелдейтін дәлелді және шындыққа сай дәлелдемелерді ұсынуға міндетті, сонымен қатар, жасалған әрекетке заң тұрғысынан сауатты баға беруге міндетті. Өкінішке орай жеке тұлға уақыттың болмауы, қаржылай, техникалық және кәсіби мүмкіншіліктердің болмауы және құқықтық мәдениеттің төмендігі сияқты түрлі объективті және субъективті себептерге байланысты а) жеке дара өзіне қатысты қастандық жасаған тұлғаны анықтау; б) аталған тұлғаны сипаттайтын ақпараттар жинау; в) кінәлі тұлғаны ұстау; г) ұрланған заттар мен қылмыс қаруын табу; д) қылмыс жасаған тұлғаға қатысты дәлелдемелер жинап оны әшкерелеу, сараптама тағайындау, куәлерден жауап алу сияқты әрекеттер жасау; е) жасалған әрекетті дұрыс саралау мен тағайындалатын жазаның түрі мен мөлшерін заң тұрғысынан сауатты тұжырымдауға мүмкіндігі жоқ.

Бұдан жеке айыптау істері бойынша зардап шеккен тұлғаларға мемлекет уәкілетті органдарға арнайы міндет жүктеу арқылы аталған нысандағы істер бойынша алдын ала тергеуді жүргізуді қамтамасыз етуге міндетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Фон-Резон А. О преступлениях, наказуемых только по жалобе потерпевшего по русскому праву. - СПб., 1882. - С.2.
2. Громов Н.А., Францифоров Ю.В. Правоприменительная деятельность органов предварительного расследования, прокуратуры и суда. Основные начала: Учебное пособие для вузов. - М.: «Изд-во ПРИОР», 2000. - С.46.

---

3. Гуценко К.Ф. Частное обвинение в советском уголовном процессе: Дисс. на соискание уч. ст. к.ю.н. - М., 1958. - С.34.

4. Золотарев А.С. Система досудебного производства: стадии процесса и этапы расследования// Публичное и частное право: проблемы развития и взаимодействия, законодательного выражения и юридической практики: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (23-24 апреля 1998 г.). - Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 1999. - С.285.

5. Юридический энциклопедический словарь. - М.:1997. - С.526. Тихомиров Л.В, Тихомиров М.Ю

6. Головкин Л.В. Новые основания освобождения от уголовной ответственности и проблемы их процессуального применения// Государство и право. - 1997, - №8. - С.78.

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы частного обвинения в уголовном процессе.

Resume

In given article questions of private charge in criminal trial are considered.

*Токаева В.
Ғылыми-педагогикалық
бағыттағы 2 курс магистранты
Т. Рысқұлов атындағы ҚазЭУ*

Салықтардың экономикалық мүдделерге әсерін азайту жолдары

Салықтар баршаға белгілі көптеген ғасырлар бойы қоғамның экономикалық базалық құрамы және мемлекеттің кірісін қалыптастырудың маңызды қаржылық құралы ретінде қолданылып келеді. Теориялық жағынан салық салу жүйесі – қоғамның әлеуметтік құрылымын танып білудің шартты жағдайы және объективті қажеттілігі.

Салықтар мемлекетпен бірге пайда болды және мемлекеттің өмір сүріп, дамуының негізі болып табылады. Адамзат дамуының бүкіл тарихы бойына салық нысандары мен әдістері өзгерді, игерілді, мемлекеттің қажеттіліктері мен сұрау салуларына бейімделді. Салықтар тауар-ақша қатынастарының ахуалына әсер ете отырып, олардың дамыған жүйесінде айтарлықтай өрбіді. Мемлекет құрылымының өзгеруі, өркендеуі әрқашан салық жүйесінің қайта құрылуымен, жаңаруымен қабаттаса жүреді.

Салықтар және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер айқын болуға тиіс. Салық салудың айқындығы салық төлеушінің

салықтық міндеттемелері туындауының, орындалуының және тоқтатылуының барлық негіздері мен тәртібін салық заңнамасында белгілеу мүмкіндігін білдіреді.

Еліміздегі салық салу жалпыға бірдей және міндетті болып табылады. Жеке сипаттағы салық жеңілдіктерін беруге тыйым салынады. Қазақстанның салық жүйесі оның бүкіл аумағында барлық салық төлеушілерге қатысты бірыңғай болып табылады. Мемлекет салық саясатын – салық саласындағы шаралар жүйесін қоғамның оның нақтылы кезеңіндегі әлеуметтік – экономикалық мақсаттар мен міндеттеріне қарай әзірленген экономикалық саясатқа сәйкес жүргізеді [1].

Салықтардың экономикалық мүдделерге әсерін азайту жолдарында салық ауыртпалылығы салыстырмалы талдау көрсеткен бойынша Қазақстанда және шетелде оның деңгейі мемлекеттің экономикаға араласу ауқымына байланысты экономиканың әлеуметтендірілу дәрежесімен байланысты болып келеді.

Рыноктық экономиканың түрлі үлгілерінде мемлекеттің рөлі де әр түрлі болып келеді. Скандинавиялық елдерде, мемлекет жоғары әлеуметтік кепілдендіру береді және олардың салықтық алымдары жалпы ішкі өнімге қарай Жапон-германдық үлгіге қарағанда артық, екіншілерінде осы әлеуметтік қызметті кәсіпорындарға жүктеген.

Өмір сүру жағдайлары бірдей мемлекеттерде, салықтық түсімдер жалпы ішкі өнімге қарай бірдей болса, оларда салық ауыртпалылығы тек аздап бірдей болады. Ал, жалпы ішкі өнімнің абсолютті мөлшері жан басына шаққанда орташа адамның табысынан төмен болса, оларда салық ауыртпалылығы сезімталдырақ болады.

Осыдан, салық ауыртпалылығы жайында проблеманы шешу мемлекет, кәсіпкерлер және халық арасындағы экономикалық мүдделерінің балансын табу болып келеді. Салықтық реттеу мүдделік қарама-қайшылық жағдайларды шешуге бағытталу керек, яғни мемлекет үшін - бюджеттің шығындық жағын салықпен қамтамасыз ету; кәсіпкерлер үшін - іскерлік белсенділік жағдайына жағымды ортаны қалыптастыру; жұқа инвестициялық климат, қаржылық-шаруашылық әрекетінің табыстылығы, тең бәсекелестік қабілет; халық үшін - өмір сүру деңгейін арттыруға бағытталған шаралар жүйесі.

Қазіргі кезде Қазақстанда салық жүйесін қайта ұйымдастыру Қазақстанның даму этаптарының бірі инвестицияларды ынталандырып, оны тиімді пайдалану болып келеді. Осыған жету үшін бір жағынан өндірушіге салық ауыртпалығын төмендету, ал екінші жағынан инвестициялау үдерісін салықпен реттеу. Ал компенсация механизмі ретінде салықтық шығындарды ресурстық төлемдермен жабу, бұл көбіне ренталық төлем. Біздің ойымызша, табиғи ресурстарды қолданғаны үшін ренталық төлемдерді көтеру керек,

---

себебі қазір Қазақстан экономикасының алдыңғы қатарында осы қазба салалары болып келеді, сәйкесінше оларға салық салу мөлшерін арттырса, оның тиімділік қоры артады.

Қазақстанда жүріп жатқан салық реформалары кемшіліктерді жоюға, рационалды және тұрақты салық жүйесін құруға арналған. Салық реформасын жүзеге асыруда салық жүйесінің әділеттілік қағидалары орын алу керек.

Салық жүйесін реформалаудың бірінші бағыты салық ауыртпалылығын мөлшерлеме мен бюджеттің табысын құрайтын негізгі салықтардың салық салу базасын реттеу арқылы белгілі бір деңгейге төмендету болып отыр. Сонымен қатар, назар аударатын мәселе, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық ерекшелігін ескеру, яғни белгіленген салық ауыртпалылығын 20-25 пайызға жеткізу.

Қазақстанда жанама салықтарының салық ауыртпалылығының жоғары болуы сұранысты тоқтату факторы болып келеді, ол көбінесе капитал мен еңбек тиімділігіне байланысты емес, кейде оларға қарсы тұрады. Жанама салықтардың ақырындап шектелуі, дағдарысқа қарсы саясаттың мақсатына жауап береді. Осы қағиданы Қазақстанның салық жүйесіне енгізу аса маңызды, себебі бюджетке және бюджеттік емес қорларға негізгі төлемдер өндірістің табыстылығына әсер ететін объективті жағдайларын есептемей алынады.

Кейбір экономистердің пікірінше қосылған құн салығын мүлдем алып тастауды ұсынады, ал қазіргі экономика жағдайында ол мүмкін емес. Жанама салықтарды ақырындап азайтып, ал табиғи ресурстарға салынатын салық пен мүлдіктік салықтарды пропорционалды жоғарлату дұрыс болады.

Салық ауыртпалығының рационалды топ бойынша бөлінуі сұрақтар мен шешімдерді талап етеді. Қазақстанның жеке табысқа салық салудың Батыс Еуропа елдерімен салыстырғандағы негізгі кемшілігі осал әлеуметтік бағыттылығы. Қазақстан Республикасында қолданыстағы заңына сәйкес салық салынбайтын минимум минималды еңбекақы мөлшерімен үйлестіріледі және оның мөлшері аз болып келеді. Индустриалды дамыған мемлекеттерде салықтық жеңілдіктер сомасы өмір сүру минимумына негізделген. Қазақстан азаматтарының өмір сүру деңгейі орташа, сондықтан прогрессивті салық салу шкаласын қалдырып, оны бір деңгейге келтірудің орнына, салық мөлшерін кеміткен жөн болатын еді. Маңыз аударатын мәселе, еңбекақының тек табысқа салық категориясы ретінде ғана емес, әлеуметтік салық базасы да, сондықтан оны да рыноктық экономикасы дамыған мемлекеттер сияқты бюджет табысының маңызды бөлігі деп есептеу керек. Осы мәселе қабылданып, шешім таппағанша, елімізде әлеуметтік төлемдер еңбекақылардан қалып отыр.

Қазір салықтық әкімшілендіру аясында салық төлеушілермен салықтық қызмет көрсету сапасымен қанағаттанбауында және қоғамның салықтық заңнама мен салық міндеттемелерін орындау мәселелері бойынша ақпаратпен нашар қамтылғанынан көрінетін проблемалар бар.

Осыған байланысты, мынадай бағыттарда жұмыстарды күшейту қажеттігі туындайды: қоғамның салық сұрақтарында ақпараттануын арттыру: қабылданатын шаралардан қажет нәтижелерге қол жеткізу және салық қызметінің оң көзқарасты беделін қалыптастыру үшін бұқаралық ақпарат құралдары, семинарлар, дөңгелек үстелдер ұйымдастыру арқылы қоғаммен ұдайы өзара іс-әрекет жасау қажет. Сонымен қатар, көрсетілетін салық қызметінің сапасын арттыру және халықаралық стандарттарға сай келуі тиіс.

Жүргізіліп отырған орта мерзімді кезеңдегі шығыстар саясаты бюджет қаражатының бекітілген көлемін пайдаланып, мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларында көзделген ең жақсы тікелей нәтижеге қол жеткізу қажеттілігіне сүйене отырып, бюджеттің әзірленуі мен оны атқару жолымен мемлекеттік шығыстардың тиімділігі мен нәтижелілігін арттыруға бағытталады.

Осы мақсатта ағымдағы жылдың басында нәтижелілік пен тиімділік индикаторларына негізделген бюджетті атқару және қалыптастыру жүйесі, сондай-ақ орталық мемлекеттік атқарушы органдар мен облыстардың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жетекшілік ететін саладағы өңірдегі, стратегиялық мақсаттар мен міндеттерге түпкі қол жеткізілген дәрежесін (қол жеткізілмеген) соның ішінде түпкі нәтижесі мен тиімділік көрсеткіштеріне талдау жүргізу жүйесі енгізілген.

Елімізде жанама салық салу жүйесі Батыс Еуропа тәжірибесі есепке алына отырып құрылған. Жанама салықтар бюджетке түсетін табыстың басты көздерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар күрделі, көпсатылы салық түрі болып келеді. Күрделілігіне қарамастан 2009 жылғы жағдайға қарағанда 2010 жылы жанама салықтар бойынша біршама жетістіктерге жеттік және өз алдына болжанған жоспар орындалды деп есептеуге болады. Бірақ әлдеде салықтың бұл түрін дамытуда, жетілдіруде біршама мәселелер бар.

Жанама салықтарды жетілдіру үшін тек қосылған құн салығымен қатар акциз салығы бойынша түсімдерді жоғарлату қажет. Дамыған елдерде акциз салығын жетілдіру арнайы объективті факторлардың әсерінен анықталады. Олардың қатарына өндірістік қатынастар мен әлеуметтік-экономикалық жағдайларға мемлекеттің салық салу жүйесі арқылы әсер етуін жатқызуға болады. Салық табысындағы тұтыну мен оларды алу мүмкіндіктері арасындағы қарама-қайшылық барлық салық жүйесін құрудың негізгісі болып табылады. Сонымен қатар, дамыған

елдерде мемлекеттік шығындарды азайту жолдары және салық түсімдеріне қажеттілікті қысқарту бағыттары тұрақты іздестірілуде[2].

Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясында болашақтағы мемлекетіміздің негізгі байлық көзі шикізатты, соның ішінде ең біріншіден мұнайды экспорттау болып табылады. Осыған сәйкес, салық жүйесінің алдында тұрған маңызды мәселелердің бірі шикізатты экспорттаушыларға салынатын салықтардың тиімділігін арттыру.

Үкімет басшысының хабарлағанындай, 2010 жылдың қорытындысы бойынша, мұндайды экспорттау тек салық түрінде ғана мемлекеттік бюджетімізге 500 миллион АҚШ доллары шамасындағы қаржы түспей қалған. Мұндай көлемдегі қаржы республикалық бюджетіміздің төрттен бір бөлігіндей мөлшерін құрайды. Егер бұл көрсеткіш тек қана мұнай саласында орын алған болса, онда еліміздің бүкіл шикізатын экспорттаудан түспей қалған қаражаттардың мөлшерін қандай болар екен ?

Осындай көлеңкелі экономиканың келеңсіз әрекеттерінен еліміздегі күнделікті тұрмыстық қажеттіліктерге аса зәру болып отырған тұрғындардың бөлігі көп зардаптар шегуде. Екінші жағынан, салық салынатын базаның кемуінен, экспорттаушы емес экономиканың басқа салаларында қызмет атқарып отырған кәсіпорындарға жүктелетін салық ауыртпалығы арта түсуде.

Аталған кемшіліктерді жою үшін, ең алдымен салық заңына жаңадан өзгертулер мен толықтырулар енгізу аса қажет. Кіріс министрінің атап өткеніндей, 2008 жылдың 10 желтоқсанында жаңадан қабылданған салық кодексінде айтарлықтай өзгерістер енгізілмеген, демек, жіберілген кемшіліктер алдағы уақытта да жіберілуі мүмкін. Әрине енгізілетін өзгерістер әбден саралануы және салық жылының басынан бастап іске асуы қажет. Салық төлеушілер үшін салық жүйесінің ең болмағанда үш – бес жылға дейін тұрақты болып қалуы аса маңызды шарт болып табылады. Тұрақсыз экономика жағдайында бұлай болу әрине мүмкін емес, әсіресе жалпы ішкі өнімнің мөлшері дүниежүзілік бағаға тәуелді жағдайында бұл өте қиынға соғады.

Салық жүйесінің басты кемшілігі - ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының табысын салық түрінде «алып қою» арқылы олардың бюджет тапшылығын жоғарылатып жіберуінде және салық жүйесінің экономикалық дамуы мен кәсіпорындардың арасындағы үйлесімділіктің жоқтығында. Сондықтан да, ауыл шаруашылық кәсіпорындары жоғары мөлшерде салық төлеуден қашып, төменгі мөлшерде табыс алуға мүдделенеді, дағдыланады, салықтан жалтару жолдарын іздеп, жер телімдерін заңды түрде құжаттамай жасырын қосалқы түрде шаруашылықтарын жүргізіп пайда табу көздерін іздейді.

2011 – 2015 жылдарға арналған салық саясатының негізгі бағыттары экономиканың қажетті бағыттарын дамытуға

ынталандыратын және мыналардан: Қазақстанның Кеден одағына кіруіне байланысты салықтық әкімшілендіруді жетілдіру; Қазақстан Республикасындағы халықаралық салық салу жүйесін жетілдіруден тұратын мемлекеттік функциялардың толық орындалуын қамтамасыз ететін әділ және ақталған құрал ретінде салықтардың әлеуметтік маңызды функцияларын нығайту қажеттігін ескере отырып, міндеттерді шешуге бағдарланатын болады .

Қазақстан Республикасында салық жүйесіндегі салық салу қызметінің салықтық бақылауының тиімділігін арттыру мәселелерін қолға алу қажеттігі туындайды. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттерді шешу қажет.

- салық бақылауы рәсімін жетілдіру және оңайлату;
- салық бақылауы рәсімін реттеу;
- мемлекеттік, өзге уәкілетті органдардың шет мемлекеттердің құзырлы салық органдарымен өзара әрекет ету тиімділігін арттыру;
- салық бақылауы рәсімін автоматтандыру.

Салық салудың қолданыстағы жүйесін талдау мен бағалау және әлемдік тәжірибе негізінде елдегі іскерлік белсенділіктің өсуін ынталандыру мақсатында мыналар көзделеді:

орта мерзімді кезеңде салық ауыртпалығын заңды тұлғалардың кірістерінен жеке тұлғалардың кірістеріне халықтың әлеуметтік осал топтарына жүктеме деңгейін арттырмастан кезең-кезеңімен қайта бөлу бойынша салық заңнамасына өзгерістер мен толықтырулар енгізу жөнінде ұсыныстар дайындау;

кедендік және салық әкімшілігін жүргізу;

салық және кедендік рәсімдерді одан әрі оңайлату және олардың ашықтығын арттыру [3] .

Елбасының Халыққа жолдауында, «Мемлекет қоғамның шын мәнінде көмекке беру мүдделеріне ғана қолдау көрсету жөніндегі толық жауапкершілік өз мойнына алуға міндетті деп санаймын. Осыған орай әлеуметтік қолдау көрсету саясаты "әлеуметтік топтардың мұқтаждықтарымен" айқындалуға тиіс емес, қайта "еңбекке қабілетті азаматтарды жұмысшылар санына қосуға даярлау" міндеті ауқымында шоғырландырылуға тиіс», деп атап көрсеткен болатын [1]. Ал, өз азаматтарымыздың хал-ахуалын жақсарту үшін, мемлекет барлық құралдарды ұтымды пайдалануы қажет. Сонымен бірге, салық саясатының экономикалық рөлі мен тиімділігін арттыруға баса көңіл бөліп, ал қоғамның басты игілігі халыққа тигізетін әлеуметтік салдарларын естен шығаруға болмайды. Салық салудың әлеуметтік салдарлары оның шаруашылық жүргізуші субъектілер мен халықтың әлеуметтік жағдайларына қалай: оң немесе керісінше теріс әсер ететіндігін көрсететін бірден бір көрсеткіш

және салық жүйесін үнемі жетілдіріп отыруға негіз болатын маңызды фактор болып табылады. Осы жерде оның фискалды көрсеткіштерінің жетекші рөл атқаратынды, яғни бюджет неғұрлым көбірек толтырылса, салық жүйесі соғұрлым тиімді деп саналып келеді.

Қорыта айтқанда, салық салу жүйесі мемлекет үшін алым - салық жинау механизмі ретінде қарастырылатын және аталған механизмнің қызмет етуі кезіндегі туындайтын нақты әлеуметтік салдарлармен біртұтас байланысқан жүйе және жалпы экономиканың әлеуметтік үдерістерге тигізетін әсері ең көп пікірталас тудыратын күрделі мәселе болуында.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтің Қазақстан халқына «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Жолдауы.-Астана, 28 қаңтар 2011 жыл
2. Құлпыбаев С., Интыкбаева С.Ж., Мельников В.Д «Қаржы негіздері» Жоғары оқу орындарына арналған оқулық. Алматы, 670б. 2010 ж
3. Исаева А.Т., Нарықтық қатынастардың тереңдеуі жағдайында салық салудың әлеуметтік салдары. Авторефераты, ҚР Алматы, 2007ж

Резюме

В данной статье рассматриваются основные вопросы влияние налоговой нагрузки на экономике государства, проблемы налогового администрирования Республике Казахстан, а также предлагаются основные направление налоговой политике в этой областей, в том числе касающиеся косвенного налогообложения.

Summary

This article discusses the major issues influence the tax burden on the state's economy, the problems of tax administration, the Republic of Kazakhstan, as well as offer basic direction of fiscal policy in this area, including those relating to indirect taxation.

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Университет им.Д.А. Кунаева приглашает к сотрудничеству и публикации научных статей в республиканских научно-аналитических и информационно-практических изданиях – «Казахстанский журнал международного права» и «Вестник университета им.Д.А.Кунаева», включенных в перечень изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан для публикации научных положений диссертационных исследований.

Учредителем журналов является Университет им.Д.А. Кунаева.

В журналах публикуются научные статьи по актуальным проблемам международного права, внешней политики Республики Казахстан и зарубежных государств, вопросам национального права и правоприменительной практики.

Периодичность выпуска журналов – поквартально.

Статьи принимаются на казахском, русском, английском языках.

Стоимость публикации – четыре тысячи тенге.

По всем вопросам обращаться по тел. 292 60 34 (вн.208)

e-mail: nauka_kunaev@mail.ru

Требования к рукописям статей:

1.Общий объем статей не должен превышать 10 страниц машинописного текста.

2.Статьи представляются в распечатанном виде с приложением электронной версии.

3.Список использованных источников оформляются в конце статьи, сноски в квадратных скобках, по мере упоминания.

4.После списка использованных прилагается резюме на казахском/русском, английском языках.

5.Шрифт для статей Times New Roman на русском, английском языках. Для статей на государственном языке – KZ Times New Roman.

6.Размер шрифта – 14. междустрочный интервал – одинарный, поля верхнее/нижнее - 2 см, левое – 2 см, правое – 1 см.

**Д.А. Қонаев атындағы Университеттің Хабаршысы
№ 4 (41), 2011ж.**

Ғылыми журнал

**Вестник Университета имени Д.А. Кунаева
№ 4 (41), 2011г.**

Научный журнал

**Ответственный за выпуск Алибаева Г.А., д.ю.н.,
проректор по научно-исследовательской работе Университета имени
Д.А.Кунаева**

Подписано в печать 21.12.2011г. Формат 60x84^{1/8}.
Печать цифровая. Бумага офсетная. Усл. печ. л. 33,12. Тираж 500 экз. Заказ № 01531.

г. Алматы, ул. Шевченко 110, (угол ул. Масанчи)
раб.8 (727) 327-41-95, сот. +7 (777) 214-02-50, +7 (707) 214-02-50
almaprintmaster@gmail